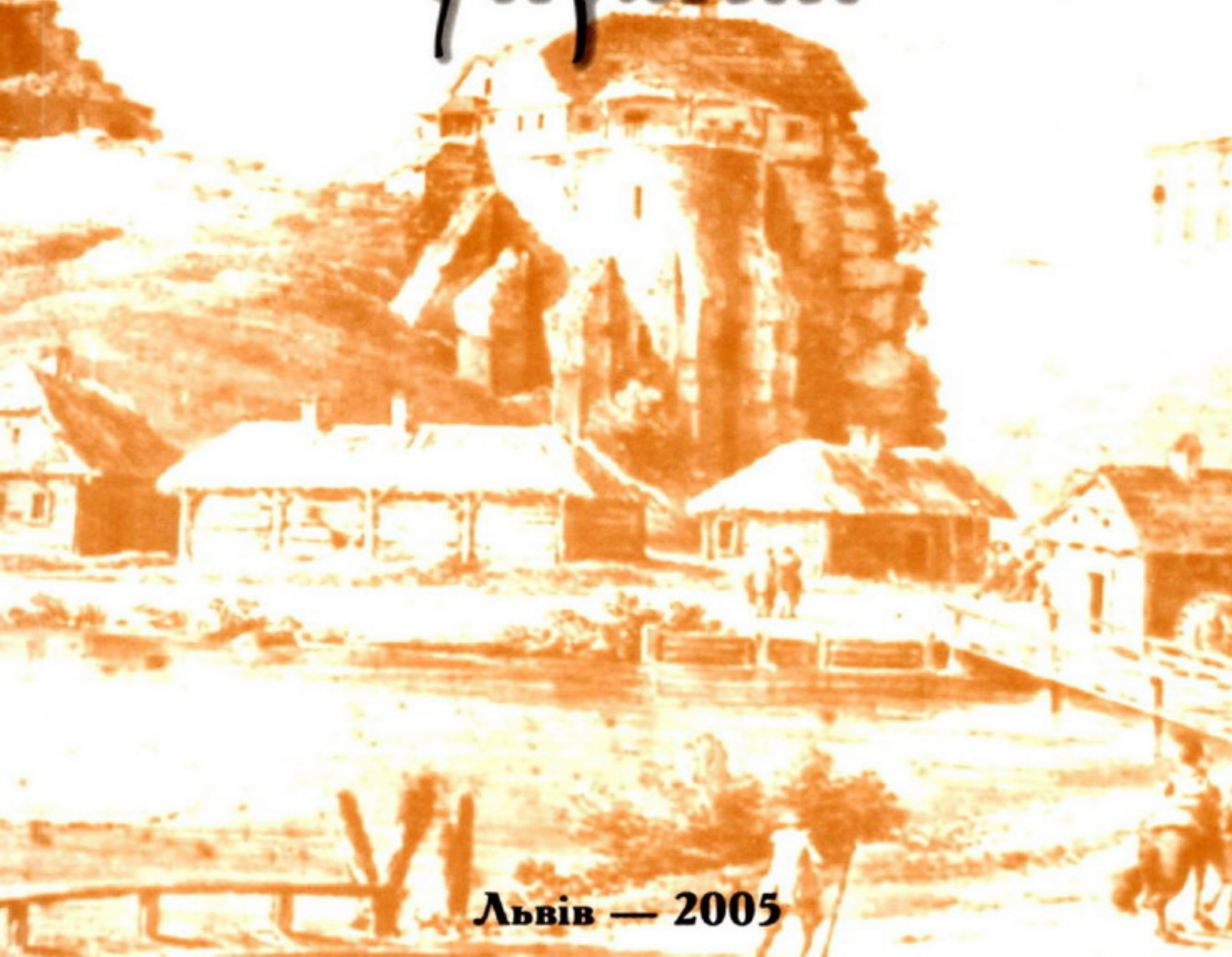

ОРЕСТ МАЦЮК

ЗАМКИ і ФОРТЕЦІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Львів — 2005

ОРЕСТ МАЦЮК

**ЗАМКИ
і
ФОРТЕЦІ
ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ**

**ІСТОРИЧНІ
МАНДРІВКИ**

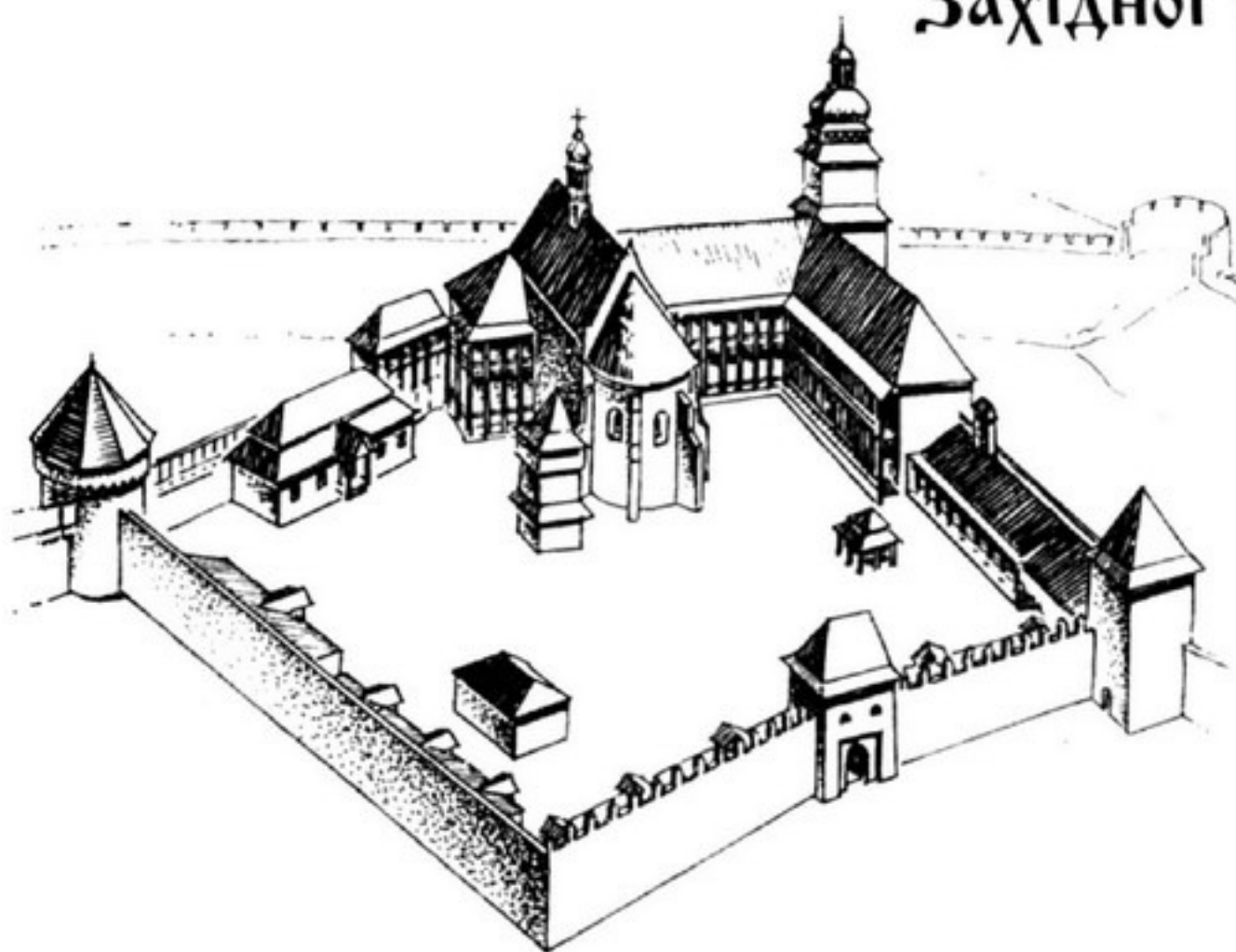
Видання 2-е, виправлене та доповнене

ЛЬВІВ
“ЦЕНТР ЄВРОПИ”
2005

**GASTLES AND FORTESSES
OF WESTERN UKRAINE**

ЗАМКИ І ФОРТЕЦІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Замки і фортеці Західної України

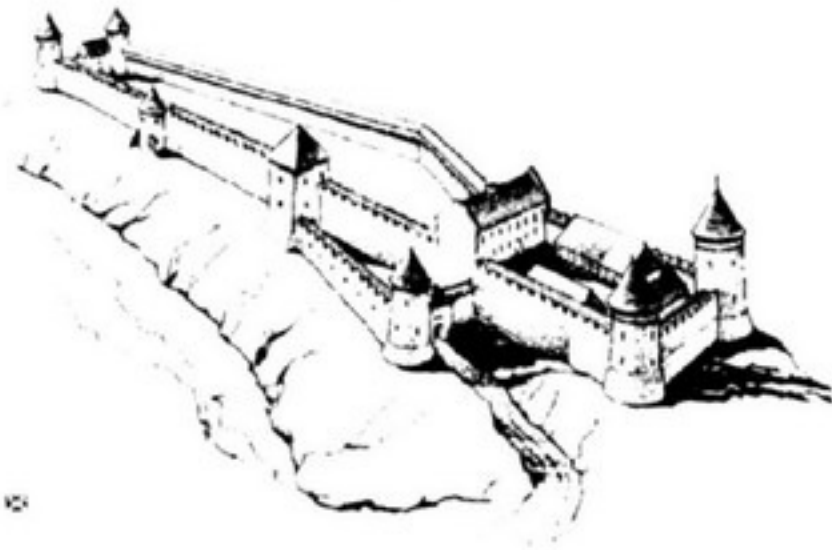

*Проект — графічна реконструкція Низького замку у Львові.
Автори К. Присяжний, М. Долинська, О. Канюк. Рис. М. Козурак*

Століттями населення України вело неспокійне і тривожне життя. Відкриті простори її земель були постійним об'єктом нападів, спершу монголо-татарських орд, а пізніше кримсько-татарських і турецьких військ. Відчутної шкоди завдавали і військові загони, які постійно плюндрували міста і села України. Існування численних населених пунктів було можливим лише під захистом міцних мурів замків та інших оборонних споруд. І хто знає, як склалася б доля нашого народу в минулому, якби їх не було. Адже за підрахунками дослідника Е. Руліковського, навіть у XVI—XVII ст., внаслідок хижацьких набігів татарських орд, приблизно щодвадцять років кожне українське село щезало з лиця землі.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо — пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і землевласників від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. Потреба в обороні краю відповідно видозмінювала архітектурну монументальність навіть княжих храмів і палаців. У період пізнього середньовіччя оборонну роль відігравали не лише замки і фортеці, а й численні церкви та монастирі. З другої половини XVI ст. на місцях давньоруських городищ або дерев'яних замочків і оборонних дворів XIV—XV ст. будуються нові муровані замки бастионного типу. У цей час досить швидкими темпами почала розвиватись артилерія.

З більшості цих міст-фортець, замків, замочків або оборонних дворів на сьогодні не залишилося й сліду. Лише рештки валів і ровів, перекази, топонімічні назви або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них.

Львів. Високий замок XV – XVI ст.
Проект реконструкції.

Протягом останніх років проводиться інтенсивна робота над складанням каталога оборонних споруд України, які існували від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Це давньоруські укріплені міста, пізніші (XIV—XVIII ст.) міста-фортеці, замки, оборонні монастирі, церкви, костели, синагоги, військові укріплення (табори), сторожові вежі, оборонні дзвіниці тощо.

На території України (за сучасним адміністративно-територіальним поділом) взято на облік близько 5000 об'єктів.

II

Дослідження пам'яток оборонного будівництва тісно пов'язане з вивченням історії торгівлі, оскільки її розвитку, починаючи від найдавніших часів, у значній мірі сприяли давньоруські міста, а в часи пізнього середньовіччя — сильно укріплені міста-фортеці. Враховуючи той факт, що багато міст і містечок були розташовані на шляхах пересування татарських орд та інших завойовників, їх заселення та

осідання торговців було можливим лише під захистом міцних мурів замків та інших оборонних споруд. Таких міст і містечок, що користувалися магдебурзьким правом і мали свої фортифікації, було на той час багато. Споруди оборонного типу будувалися ще навіть у XVIII ст.

Власники маєтків у містах-фортецях отримували великі прибутки від торгівлі у вигляді різних податків, чиншів (мит, складів, ярмарків, доріг, мостів тощо), тому вони були зацікавлені в утриманні цих фортець у належному стані, надаючи їм різні привілеї, що сприяло зміцненню оборонності, озброєнню і швидкому заселенню краю.

Слід зазначити, що й головні транзитні торговельні шляхи також проходили через укріплені міста. Наприклад, один з таких шляхів Одеса — Східна Галичина йшов через Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Кременець, Радзивилів, Броди. Цей шлях служив в основному для перевезення транзитних товарів, які надходили до Одеси з різних країн Близького Сходу. А зворотним шляхом вивозилися товари західноєвропейського виробництва.

Глибоке дослідження архівних матеріалів, в яких є згадки про будівництво замків і фортець в епоху пізнього середньовіччя, дає змогу повніше вивчити їх значення у розвитку торгівлі, зв'язків міст різних регіонів України. Ці зв'язки, завдяки укріпленим містам, сприяли не лише розвитку внутрішнього ринку, але й міжнародній торгівлі.

III

На другу половину XVI — початок XVII ст. припадає бурхливий розвиток будівництва оборонних споруд в Україні. Саме з цього часу залишилося у нас найбільше

пам'яток оборонного будівництва у вигляді збережених або ж решток міст-фортець, замків, храмів, монастирів.

Великі землевласники і шляхта, налякані селянсько-козацькими повстаннями під проводом Криштофа Косинського (1591-1593 рр.), Северина Наливайка і Григорія Лободи (1594-1596 рр.), перетворювали свої житла у справжні фортеці. Маленькі феодальні замочки, оборонні двори і палаци виростили немов гриби після дощу. Фортифікувалися церкви, костели, синагоги і монастирі. Навіть сільські кладовища та млини перетворювалися інколи на фортеці.

Тут варто сказати відразу декілька слів про стан обстеження цих пам'яток. Якщо пам'ятки давньоруського, скіфського чи більш раннього часу є постійним об'єктом дослідження наших археологів, вони взяті на облік, описані і т. ін., то пам'ятками пізнішого часу цікавляться, як правило, лише архітектори та мистецтвознавці тоді, коли ці об'єкти (міста-фортеці, замки, храми, монастирі і т. ін.) збереглися. Однак, тут слід врахувати і ту обставину, що численні міста-фортеці, ба, навіть замки бастионного типу у більшості випадків будувалися на залишках давньоруських городищ.

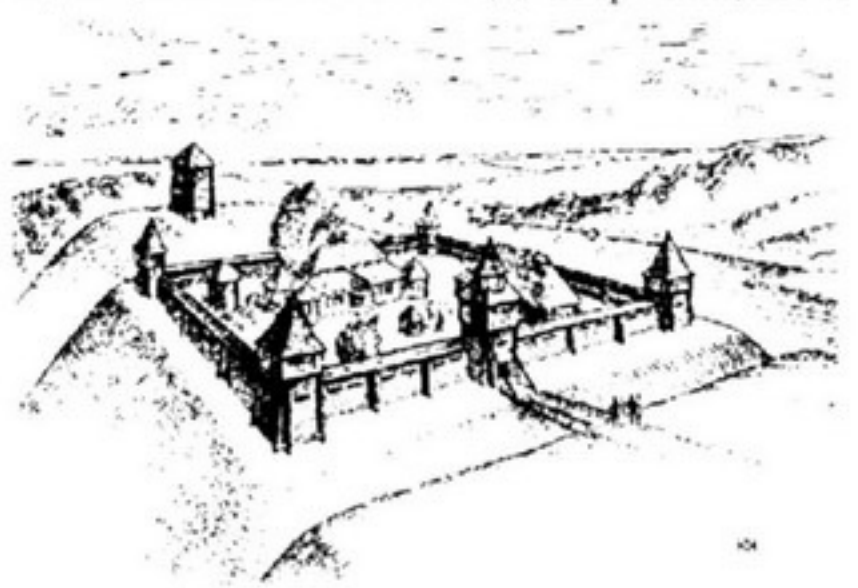
Цікавими оборонними спорудами часів пізнього середньовіччя, які ще мало досліджені, є храми. І якщо церкви, костели і монастирі будувалися у вигляді фортець від часу прийняття християнства, то синагоги становлять окрему сторінку фортифікаційних систем, зокрема, міст-фортець кінця XVI—XVII ст. Труднощі у дослідженні цього питання полягають ще й у тому, що ці пам'ятки були повністю або майже повністю знищені під час окупації наших земель фашистською Німеччиною.

Українські землі, захоплені Польщею, стали на зламі XVI і XVII ст. одним із найбільших єврейських осередків у світі

(половина європейських євреїв) і одним з найголовніших їх культурних та релігійних центрів.

Період від 1580 до 1648 рр. європейські історики називають "єврейським золотим віком". Сприятливі економічні умови, релігійні свободи, розвиток самоуправління сприяли розвиткові єврейської культури. Був це одночасно і період розквіту будівництва синагог, формування будівельної програми, заснування і розвитку нових програм цього типу будівництва.

Оборонному будівництву сприяли також королівські привілеї. У другій половині XVI ст. заснуються, часто — за наказами королів, оборонні синагоги за межами міських мурів або на їх краю з грубими мурами, опертими на контрфорси, з зубцями, бійницями і високо розміщеними вузькими вікнами. У самих привілеях підкреслювалося, як правило, що синагоги не можуть бути поруч з християнськими храмами, повинні бути нижчими від них, входити в міську оборонну систему тощо. Зрештою, усі заборони і обмеження щодо будівництва синагог починаються ще від римського імператора Теодозія (Vст.), папи Олександра III (1159р.), Пйотрковського (1542 р.) і Гнезненського (1579 р.) синодів. Однак, незважаючи на це, наприкінці XVI

*Жидачів. Замок кінця XIII – поч. XIX ст.
Проект реконструкції*

*Броди. Оборонна синагога XVII ст.
(Проект реконструкції на основі фотографій
О. Чоловського та Б. Януша)*

*Тернопіль. Оборонна синагога XVII ст.
(Проект реконструкції на основі фотографій
О. Чоловського та Б. Януша)*

та протягом XVII ст. на Україні повстали справжні шедеври оборонного божничного будівництва (Тернопіль, Сатанів, Гусятин, Підгайці, Львів, Броди, Лешнів, Жовква, Луцьк, Люботин та ін.).

Не менш цікавими були і дещо пізніші дерев'яні оборонні синагоги, які протягом Другої світової війни були повністю зруйновані.

IV

Досить важливим у дослідженні пам'яток оборонного будівництва є реконструкції давньоруських городів, храмів, пізньосередньовічних міст-фортець, замків, військових (козацьких) таборів тощо. За останні роки в цьому напрямку зроблено багато. Загальновідомі проекти реконструкції пам'яток оборонного будівництва, здійснені Г. Н. Логвином, П. О. Раппопортом, Б. О. Тимощуком, К. І. Терещуком та ін. Однак, знову ж таки ці та інші автори, як правило, цікавилися давньоруськими пам'ятками. Виняток становить лише Г. Н. Логвин, який виготовив проекти реконструкції деяких пізніших пам'яток.

Натомість збереглися численні матеріали, є друкована література з докладними описами замків і міст-фортець (документи XVI—XIX ст.), які можна використати для проектів їх реконструкції або відтворення на рисунках їхнього зовнішнього вигляду.

Взяти хоча б Жидачівський замок. Збереглися документи від часу його заснування — на основі грамоти від 8 лютого 1448 р., в якій краківський каштелян, краківський та жидачівський староста Іван з Чижова повідомляє, що жителі Жидачева добровільно побудували частину замку з такою умовою: якби замок у майбутньому був знищений, громадяни не зобов'язані його відновляти чи ремонтувати. Одночасно староста запевняє, що вони не будуть вартувати замку, але, на випадок нападу, повинні його обороняти. Пізніші документи XVIII — початку XIX ст., коли замок не мав уже оборонного значення, а в ньому зберігалися актові книги гродського і земського судів, — дають настільки докладний опис фортифікацій і будівлі, що можна відтворити не лише кожен окрему споруду, а й інтер'єр кожної кімнати, перелік картин, меблів і посуду, які були в цих кімнатах, навіть зазначено, матерією якого кольору були оббиті крісла.

На місці Жидачівського замку впродовж декількох останніх років проводив археологічні дослідження львівський археолог О. М. Корчинський. Розкрито понад 500 м² цього т. зв. "пустого городища", яке у XV ст. знову забудували. Знахідки X—XIII ст. настільки багаті, що вдалося з них скомплектувати цілий відділ археології місцевого історичного музею. Це свідчить

про значну роль цього літописного міста у житті Давньої Русі.

Досить докладний опис міста-фортеці та замку в Перемишлянах також дав змогу відтворити фортифікації XVII—XVIII ст. До цього спричинився опис мандрівника Ульріха Вердума, який побував у Перемишлянах 1 грудня 1671р. Такий же проект реконструкції на основі документів XIV—VIII ст. з публікацією його зображення виготовлено і для Стрийського замку.

На основі деяких документів можна навіть простежити, як змінювався вигляд оборонних споруд залежно від часу та їх призначення. Тут доречно як приклад навести село Підтемне біля Львова, в якому був замок і оборонний монастир. Збереглося три плани р. Зубри — з 1654 р., другої половини XVII ст. і кінця XVIII ст. На усіх цих планах нарисовані мініатюрні зображення оборонних споруд. Причому на плані 1654 р. є лише схематичний рисунок валів навколо замку з чотирма круглими баштами, а на дещо пізнішому плані (XVII ст.) вміщені гарні мініатюри замку і монастиря-фортеці. Доповнює ці два плани третій.

Слід вважати, що у другій половині XVIII ст. їх просто перебудували — відповідно до потреб часу. Обстеження на місці показали, що з цих двох пам'яток залишилися лише рештки замкових оборонних валів. Від монастиря нема навіть сліду, але на основі цих мініатюр вдалося

Підтемне. Замок 1654 р. Проект реконструкції.

Підтемне. Палац XVIII ст., перебудований з замку. Проект реконструкції.

відтворити первісний вигляд пам'яток середини XVII та кінця XVIII ст., рисунки яких подаються. Таких прикладів, коли замки, оборонні церкви, монастирі і т. ін. перебудовувалися у XVIII ст. на палаци, житлові будинки, звичайні храми, можна було б навести чимало не лише в Галичині, а й на Волині, Поділлі, Поліссі, Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині, Буковині та Закарпатті.

Варто згадати і про Високий і Низький замки у Львові. Якщо зображення Низького замку на рисунку Ф. Ковалишина з гравюри Пернойера XVIII ст. можна вважати більш-менш вірогідним, то зображення Високого замку, які часто публікувалися в періодиці та монографіях XIX — початку XX ст., є напівфантастичними або ж і зовсім вигаданими, оскільки зроблені після того, як замок уже не було.

Наш проект реконструкції Високого замку ґрунтується на його докладних описах з кінця XV ст., численних люстраціях королівщин, описах і ревізіях XVI—XVIII ст. та плану, виготовленого О. Чоловським на підставі археологічних розкопок.

Подаємо також зображення Олеського замку з арочним мостом, оскільки під час відбудови і реставрації замку його "забули" добудувати.

Залишається лише додати, що усі проекти реконструкцій за матеріалами автора та на основі власних польових обстежень

*Підтемне. Монастир кінця XVIII ст.
Проект реконструкції*

виготовив львівський художник Микола Козурак у чорно-білому і кольоровому зображенні.

V

А як зберігаються деякі пам'ятки оборонного будівництва? Взяти хоча б такі могутні в минулому фортеці, як Білгород-Дністровський, Хотин, Кам'янець-Подільський (місто-фортеця і замок), Меджибіж, Свірж, Мукачів ("Паланок"), Зимне (монастир), Луцьк та ін. Деякі з них реставруються уже по 20-30 років, але закінчення цих робіт не видно. Як кажуть реставратори: "що влітку зробимо, те зимою розвалиться". Щоправда, не скрізь такі сумні справи. Деякі оборонні споруди є у більш-менш пристойному стані і використовуються за різними призначеннями: в них розміщені музеї, лікарні, санаторії тощо (Одеськ, Підгірці, Буданів, Підкамінь, Дубно, Манява, Острог та ін.), хоча і ця категорія, якщо можна так висловитися, "обжитих пам'яток" також вимагає негайного втручання реставраторів.

Є в Україні і такі замки, що до них не підпускають навіть на гарматний постріл лише через те, що там перебувають військові частини (Івано-Франківськ, Сокаль (монастир), Яворів та ін.). Мало того, що вони самі нічого не роблять для збереження пам'яток, то ще й іншим не дають того робити. А в Бродах, у

замку, який є чи не єдиним (крім Збаража), де повністю збереглися каземати кінця XVI -початку XVII ст., військові декілька років тому додумалися здирати земляні насипи з валів, чим спотворили їх вигляд та завдали непоправної шкоди. Деякі фортеці стоять уже десятки років під вітрами та дощами і помалу розвалюються — до них ще не торкалася рука будівельників (Жовква, Старе Село, Сатанів, Бучач, Підзамочок, Червоногород, Микулинці, Сидорів, Теревля — замок і василіанський монастир, Скала Подільська, Галич та інші).

Ще 25—30 років тому чимало пам'яток оборонного будівництва були в такому стані що їх можна було відбудувати чи відреставрувати навіть невеликими коштами і зусиллями. Наведемо лише два приклади. Наприкінці 50-х рр. у Жванецькому замку були стіни до висоти другого поверху, тепер залишилися лише північна вежа, і то без завершення, з двома іншими — лише сліди. Те ж можна сказати і про Раковецький замок (на Дністрі).

В архіві автора є фото Ю.О. Дороша з 1956 р., на якому височать стіни замку. Сьогодні їх уже нема. Нема не лише стін навіть фундаменти місцеві селяни розібрали на будівельний матеріал. І це на Дністрі, де цього каменя є стільки, що з нього хоч ціле місто будуй. Не розібрали лише вежу, бо боялися... аби когось не привалила.

Або що залишилося із столиці колись могутнього Червоногородського князівства? Тепер такого населеного пункту, як Червоногород (біля Заліщик), не знайдете на жодній сучасній карті або в довідниках, цей "хутір" уже давно ліквідований. Величезний костел XV ст. — повна руїна, а з неприступного колись замку, перебудованого у 70-х рр. минулого століття за проектом відомого львівського архітектора Юліана Захаревича на палац, залишилися напівзруйновані вежі. І стоять вони мов зачаровані чудовиська, з

сумом поглядаючи на сусіднє село Нирків, де “красується” свинарник, збудований місцевим головою колгоспу з матеріалів, розібраного за його ж наказом замкового палацу.

Була у с. Тартаків (колись містечку) на Сокальщині оборонна ратуша з могутньою вежею, вісьмома брамами і торговими рядами. Це чи не єдина ратуша в Україні, яка з пізнього середньовіччя дійшла до наших часів без значної перебудови. І ось у 50-і роки за наказом голови колгоспу цю унікальну пам'ятку розібрали, а з матеріалу збудували ферму і вимостили дорогу. А нещодавно згорів і палац, перебудований із замку в кінці XVIII — початку XIX ст.

Подорожуючи по Україні з метою обстеження замків і фортець, важко миритися з тим, що вже в наші часи десь там розрівняли

повинні бути врятовані і збережені для майбутніх поколінь.

VI

Завершуючи цей огляд, варто (бодай побіжно) розповісти про туристичні маршрути по пам'ятках оборонного будівництва України. Нами складено декілька таких маршрутів, зокрема по Львівщині, Закарпаттю, Прикарпаттю, Західному Поділлі і Волині. Деякі з цих маршрутів подано окремо наприкінці цієї книжки.

Але коли їхати цими маршрутами чи туристами, чи з метою обстеження пам'яток, то знову ж таки доводиться розчаровуватися з приводу незадовільного стану їх зберігання. Археологам відомо, що в Польщі відбудували уже декілька старослов'янських і пізніших городищ, і ці пам'ятки є тепер об'єктами відвідування не лише туристами, а й ученими. У нас в Україні на сьогодні немає жодного такого об'єкту.

Не будемо порушувати питання про скіфські, старослов'янські чи давньоруські городища-гіганти, бо їх відбудова вимагає величезних коштів, але хоча б кілька маленьких городищ можна довести до вигляду X—XIII ст. Щоправда, такі спроби вже робилися. Наприклад, івано-франківський археолог В. Томенчук, описуючи історію чотирьох давньоруських укріплених міст, писав: “...на місці трьох із них (Чернівці, Снятин, Коломия. — О.М.) стоять і зараз сучасні міста — їх щасливі потомки. А до четвертого, до Олешкова, скоро слідом за археологами прийдуть будівельники-реставратори і відновлять дерев'яні стіни, вежі, будинки, і знову, як 700 років тому, виросте при дорозі давньоруське місто, місто-заповідник”. Але ці чудові ідеї автора залишаються і надалі нездійсненими мріями, як і ідеї М.Ф. Рожка відбудувати давньоруську фортецю Тустань в с. Урич

*Підетмне. Монастир з костелом 1654 р.
Роект реконструкції*

бульдозерами вали Траяна, давньоруське городище чи пізніше замчище. А ще важче спостерігати численні руїни фортець, які гинуть на наших очах. Таких городищ, замчищ, монастирищ є багато. Звичайно, важко зараз говорити про їх цілковиту відбудову чи реставрацію, Для цього потрібні великі кошти і, головне, кваліфіковані спеціалісти. Та у більшості випадків навряд чи доцільно це робити. Але консервація та налагоджена охорона тут вкрай необхідні. Численні пам'ятки-фортеці, яких так багато в Україні,

в Карпатах. Витративши на дослідження Тустаня та складання проекту реконструкції 20 років, отримавши схвалення Президії АН України, Правління Товариства охорони пам'яток історії та культури, численних учених, громадських і державних діячів, автор не втрачає надії, що його проект колись реалізується — і мовчазні урицькі скелі оживуть і “заговорять” мовою наших давньоруських предків. На думку провідних спеціалістів країни, наскельна фортеця Тустань є унікальною пам'яткою фортифікації, яка більше не зустрічається в слов'янському світі. До речі, один з наших маршрутів “До наскельної фортеці Тустань” також проходить через Урич.

Дуже цікавий маршрут — “По Дністрі”. Розклавши цей маршрут на декілька етапів, можна дістатися від джерела до лиману (пішки, на байдарках і моторних човнах). Це сотні пам'яток, починаючи від печер з поганських часів (Бакота, Лядова, Галиця, Нагоряни та ін.) і закінчуючи найновішими системами-замками бастионного типу (Самбір, Кам'янець, Жванець, Окопи, Білгород та ін.). Деякі з пам'яток, що знаходяться на берегах Дністра, також потребують праці, аби вони певною мірою стали туристичними об'єктами (Галич, Кринос, Василів та ін.).

Особливо цікава подорож по р. Серет, її можна здійснити і вздовж річки автомобілем. Вона знайомить також з городищами, замчищами і містами-фортецями. Потрібно було б довести до ладу такі об'єкти, як скельне городище в Більчі-Золотому, розміщене в надзвичайно живописній місцевості, Міжгірський скельний монастир, декілька печер на берегах Касперівського водосховища. Там же розташовані фракійське городище та інші пам'ятки давньоруського та пізньофеодального періодів, обстежені Ю.Н. Малієвим і В.І. Олійником. Рекомендуємо ці маршрути.

Можна було б говорити про десятки інших маршрутів та пам'яток-форпостів, але зупинимося на тому, що здається нам найбільш реальним і малокоштовним для відновлення. Це, передовсім, одноденний автобусний маршрут по замках і фортецях Жовківщини під Львовом. Сама Жовква — друге місто після Львова щодо кількості пам'яток архітектури. Тут є місто-фортеця, замок, оборонні монастирі, храми, є навіть своя “Пізанська вежа”. Не будемо зараз говорити про стан збереження цих пам'яток. Він, звичайно, як і всюди, залишає бажати кращого, але оглядати їх цікаво.

Далі — радіальна поїздка. Село Бесіди з рештками монастиря XVII ст. Добре збережені вали і рови, і потрібно їх лише підправити злегка, бо запливли а із смерек, що ростуть на валах, спорудити оборонну стіну з вежами або хоча б паркан (частокіл). На дитинці збереглася церква з надбрамною дзвіницею. Залишається тільки добудувати келії, і буде цікавий туристичний об'єкт на зразок Скиту Манявського. Потім — поїздка в с. Глинське, де також потрібно впорядкувати та зробити туристичним об'єктом прекрасно збережене у лісі (біля села) городище. Давньоруська фортеця (за одними даними — Щекотин, за іншими — Жидятин або Тисмениця) відома з війни між князями Ростиславом і Данилом Галицьким у 1246-1249 рр., коли чернігівський князь, тікаючи від війська Данила Романовича, заховався у цьому сильно укріпленому городі.

Згаданий маршрут можна завершити оглядом цікавої пам'ятки — монастиря-фортеці XVII ст. у с. Крехів та пам'яток у Страдчі. Докладніше — в описі цього маршруту.

Створення таких невеликих одноденних маршрутів по замках і фортецях сприяло б їх реставрації, розвитку туризму, популяризації пам'яток оборонного будівництва та патріотичному вихованню молоді на пам'ятках нашої старовини.

Золота Підкова

Умовні позначення

	замок		оборонна синагога
	оборонний монастир		дерев'яна церква
	оборонний костел		палац
	оборонний двір		печера
	місто-фортеця		сигнальна вежа
			городище

THE GOLDEN HORSESHOE

A coach route. Season - from May to October.

This route is 238 km.

The route begins from the centre of Lviv, continues through Zelena Street towards the Bibrka Highway, and through Sholomya to the village Zvenyhorod – the former capital of the Zvenyhorod Principality. After visiting the local Museum and sites of the ancient settlement, we arrive at Stare Selo either continuing along the same road or through the village Vodnyky.

Stare Selo has a 17th century Castle. In Bibrka one may look round the defensive Church and in Svirzh the relics of its defensive installations, the Roman-Catholic Church built in 1645, and another stone Church situated near the remains of the town ramparts. After visiting the well-known Univ Monastery, and passing through Slovita and Chervone, we reach Zolochiv, with its Castle under restoration, and the fortified 14th century Courtyard.

If you have time to spare, may we suggest a visit to Pomoriany (27 km), to see the Castle and the interesting Town Hall building.

The return journey takes us through Zolochiv and Sasiv with its 17th century architectural relic – the wooden Church. On the way to Plisnesk a stop is made near a historical relic of industry – The Pidhirsti Brewery, built in the mid 18th century.

Just before Pidhirsti we turn left, reaching the annalistic site of the ancient settlement Plisnesk – a walk along it and a visit to the Church (1706) and Monastery will take up to two hours.

To the north of Plisnesk is Pidhirtsi Castle with the Church, the site of the ancient settlement, Monastery buildings, the wooden Church, an inn, park and the Brewery - an imposing ensemble of the 18th century and probably unrivalled throughout Ukraine.

Finally we reach the Museum-Preserve of the 10th-18th century Olesko Castle – an outstation of the Lviv Picture Gallery, reflecting the atmosphere of the cultural and artistic life of the past centuries. We suggest the use of a tour guide when looking around the Castle.

Золота Підкова

Перемішляни. Оборонний двір. Проект реконструкції.

Маршрут автобусний. Сезонність травень-жовтень. Довжина маршруту — 238 км.

Маршрут починається у центрі Львова і проходить вулицею Зеленою в напрямку Бібрського шосе.

Ідучи до Старого Села, нагадаємо, що Стара дорога зі Львова вела на Бібрку так званим Волоським шляхом, який йшов водорозділом з Галицької брами. За нею — середньовічна дільниця, звана "Під Сторожею", де у XV—XVIII ст. були численні заїзди для "гостей", тобто заїжджих купців, і оселі ремісників. Далі по вулиці Гончарів (тепер — Князя Романа) біля старої

церкви Богоявлення навпроти "Кручених стовпів" на початку вул. "На рурах" (пізніші назви — Кохановського, Маяковського, сучасна — К. Левицького). Тут колись стояла церква Богоявлення. Під час облоги Львова військами Б. Хмельницького у 1655 р. біля цієї церкви отаборився козацький загін, що напередодні трохи потурбував монахів ордена кармелітів босих. У 1784 р. цей монастир знесено, а на його місці у 1892 р. за проектом Ф. Сковрона споруджено будинок правосуддя, прикрашений чудовими скульптурами (група "Справедливість") роботи Марконі (тепер корпус Львівської Політехніки на вул. Князя Романа).

Пам'ятний знак на честь 900-річчя Звенигорода

Пізно вночі, коли козаки поснули, монахи разом з міською сторожею увірвалися в табір і по-зрадницьки порізали сонних козаків. В пам'ять цієї трагічної події львів'яни з військом Б. Хмельницького насипали біля церкви високу козацьку могилу. Під час знесення церкви та впорядкування міста на початку ХІХ ст. могилу розкопали і розрівняли. А в документах Галицького Намісництва є запис, що біля ста возів кісток перевезено на Личаківське кладовище. "Кручені стовпи" є ще й сьогодні при вході в Ощадкасу на розі вул. К. Левицького, яка у ХVІ ст. вела у шпиталь і школу. Далі дорога йшла на так званий "Волоський

міст", пізніше вулицею Зеленою через Сихів Давидів до Звенигорода або просто у Бібрку Звідси через Стрелища — на Ходорів, Галич Коломию, Чернівці і далі на південь або в Семигород, звідки везли у Львів срібло Цікаво зазначити, що вже в наш час цю стародавню торговельну дорогу відремонтували, покрили асфальтом, і вона є тепер найближчою дорогою, що з'єднує Львів з Івано-Франківськом.

Однак повернемося назад на трасу нашого маршруту, бо не минуло й 15 хвилин коли автобус з вузьких львівських вуличок виніс нас на широку бібрську автостраду Минаємо підльвівське село **Сихів**, яке

Музей у Звенигороді. Фото 1986 р.

зрослося вже з містом і за останні роки стало об'єктом житлового будівництва, і зліва перед нами відкривається чудова панорама хребта Гологори, який тягнеться на схід до Золочева. Найвища точка цього узгір'я — гора Камула (висота 475 м). До речі, ця гора є найвищою точкою між Карпатами та Уралом. Від місцевих жителів **с. Романів**, яке знаходиться у підніжжі гори, можна почути цікаві легенди, пов'язані з горою та кам'яною печерою, що знаходиться на вершині сусідньої гори Городище. На цьому ж хребті біля села **Підгородище** є ще одне городище в урочищі Городки і

Монастирище (колись оборонний монастир 1711—1756 рр.) в урочищі Монастирок (Монастир). Крім цього, львівські археологи виявили ще залишки фортифікацій у селі.

Біля пам'ятного знака звертаємо в село **Шоломию**.

Проїхавши небезпечним серпантинном, виїжджаємо на рівнину і через деякий час потрапляємо в село **Звенигород** — колишню столицю Звенигородського князівства.

Нині Звенигород — звичайне село, яких багато на Львівщині, а колись це було могутнє, найбільше на західноукраїнських

Загальний вигляд Звенигородського городища. Фото 1962 р.

землях місто, колись тут була наймогутніша фортеця Давньої Русі.

Автобус підвозить нас просто до підніжжя стародавнього городища, яке колись було оточене неприступними болотами і багнами.

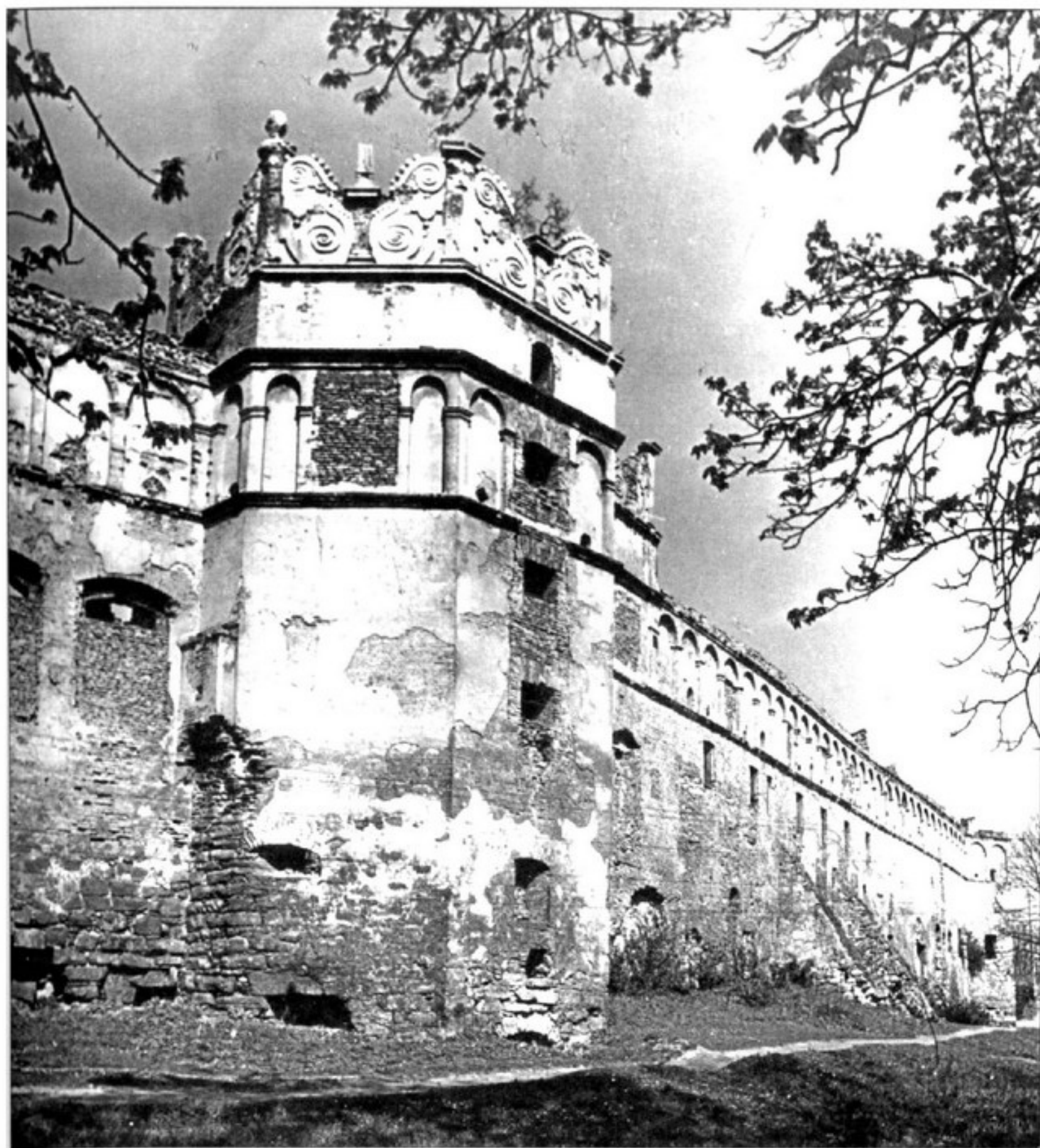
Археологи й історики цікавляться Звенигородом здавна. Перші розкопки та публікації зроблені ще в першій половині XIX ст. Однак це були в більшості публікації, зроблені на основі випадкових знахідок місцевих жителів та відомих літописних згадок про цей могутній, колись укріплений город.

Планомірні дослідження почалися лише у післявоєнні роки. В 1953 — 1955 рр. у Звенигороді працювала перша комплексна експедиція львівських археологів: науковці Львівського історичного музею та Інституту суспільних наук АН України, результати їх досліджень публікувалися у різних виданнях.

Найдавнішою із знахідок є стоянка мисливців кам'яного віку, що жили тут близько 15 тис. років тому. Виявлено і цілий ряд стоянок і поселень пізнішого періоду.

Однак мета нашої екскурсії — стародавнє укріплене городище.

Наприкінці I тисячоліття н. е. Звенигород став укріпленим містом, яке відігравало значну роль у політичному житті Південно-Західної Русі XI — першої чверті XIII ст. Перша літописна згадка про Звенигород відома з "Повісті временних літ". У Лаврентієвському списку — з 1086 р., в Іпатіївському — 1087 р. є повідомлення про вбивство під воротами фортеці володимирського князя Ярополка. Найбільшого розвитку Звенигород досягає у XII ст., коли у ньому правив правнук Ярослава Мудрого — Володимирко (1124-1153), батько галицького князя Ярослава Осмомисла (1153—1187). Відтоді і до 1144 р. Звенигород був столицею удільного Звенигородського князівства. В 1126 р. після смерті князя Ростиславича брата Володимирка, до Звенигородського князівства приєднали Перемишльське, а в 1141 р. - і Тербовлянське князівства. Звенигород став могутнім князівством. У 1144 р. Володимирко переніс столицю

Старе Село. Замок, східна башта. Фото 1967 р.

із Звенигорода у Галич. Двічі — в 1144 і 1146 рр. — Звенигород намагався здобути кийвський князь Всеволод, однак могутня фортеця вистояла.

Лише у 1241 р. його здобув і зруйнував хан Батий, який з численними татаро-монгольськими ордами підійшов під місто.

Збереглася навіть назва урочища — Батіївка, де, за переказами, стояв хан зі своїм військом. Після цього зруйнування Звенигород занепав і вже ніколи не піднявся до висоти великого міста. На місці цієї колись могутньої фортеці залишилося стародавнє городище, а навкруги ще й сьогодні добре

Старе Село. Замок, південна стіна. Фото 1967 р.

простежуються глибокі рови та насипи оборонних валів.

Щоправда, у 1716 р. на території колишнього княжого замку великий землевласник Адам-Микола Сенявський, який був також власником замку у Старому Селі, наказав насипати ще більший пагорб, і за проектом інженера Кемпенгаузена побудував новий замок-фортецю у вигляді чотирикутної споруди з баштами, оточеної глибоким ровом і частоколом. Однак проіснував він недовго і був, очевидно, знищений у середині XVIII ст. Тепер цей пагорб, насипаний пізніше, значно

ускладнює пошуки археологів, оскільки час зведення нової фортеці були частки знищені і засипані культурні шари ґрун

Археологічні експедиції, які щоріч ведуть тут розкопки, відтворюють життя княжого двору, дружинників, численні ремісників, які населяли колись це місто. Нерідко у розкопаних могильних різних похованнях і валах археологи знаходять посічені скелети, відрубані голі з пробитими черепами мужніх князів воїнів та їх ворогів, їх порубаних коней, рештки зброї, шоломів, щитів тощо. До р

у Звенигороді, як ніде в іншому місці, знайдено велику кількість пломб, що свідчить про високий розвиток ремесла, торгівлі і культури цього стародавнього міста Давньої Русі та його міжнародні зв'язки. Тут знайдено також берестяні грамоти.

Та найціннішою знахідкою археологів за останні роки слід вважати відкриття фундаментів кам'яної церкви XIII ст. біля підніжжя гори. На їх підставі можна зробити реконструкцію її первісного вигляду. Церква ця була білокам'яна тринефна, триапсидна з чотирма стовпами, на яких спирався купол. А біля її південної стіни відкрито ще одну прямокутну споруду, фундаменти якої також викладені з білого тесаного каменю.

У Звенигороді слід відвідати місцевий музей, оглянути дорогу XII ст., відкриту археологами в останні роки, та новозбудований центр села. Із Звенигорода можна повертатися тією ж дорогою через Шоломию або значно цікавішою — через с. Водники. Проїжджаючи зворотним шляхом між Звенигородом і Водниками, кожний мимоволі шукає того місця, де ворожі орди облягали княжу фортецю, а мужні ратники схрещували свої мечі з жорстокими Батієвими військами. А за цей час минаємо небезпечний серпантин і виїжджаємо на високе плато, оглядаючи панораму навколишніх узгір'їв, вкритих аж до горизонту густими лісами.

Околиці Старого Села, Давидова, Звенигорода належать до найдавніших поселень на Львівщині. Нинішня Львівщина, у т. ч. територія, де згодом виник Львів, належала до Звенигородського князівства. До речі, Звенигород у літописі згадано раніше, ніж Галич.

Село **Водники** розмістилося на краю високого, майже 100-метрового плато і немов звисає над водниківською котловиною, півколом оточеною Гологірським узгір'ям.

Верхній кінець села мав у середньовіччі назву **Пліхів**. Такий хутір згадується ще й у довіднику 1947 р. Там стояла важлива митна комора, яка в Йосифінській метриці 1785—1788 рр. (Йосифінська метрика — перший поземельний кадастр Галичини) навіть названа "Ратушею". Очевидно, тут схрещувалися важливі торговельні шляхи.

Порівнявшись на шосейній дорозі з селом Водники, повертаємо наліво і ідемо правим узбіччям лісу. Перед нами відкривається панорама **Старого Села**. З висоти пташиного польоту бачимо село, яке витягнулося вздовж залізниці, а посеред чепурних сільських хат, неподалік вокзалу — величаві руїни замку, вірніше, замкових фортечних стін, які збереглися для нас попри невблаганний плін часу. Все, що протягом близько двох сторіч не встигли знищити вітри, дощі і сніги, а то й люди, постає перед нами мов зачароване чудовисько, яке таїть не одну таємницю людських страждань, кровопролитних битв і тріумфальних перемог, що відбувалися на цьому клаптику політої кров'ю землі.

Звивистою кам'яною дорогою спускаємося в село, недалеко за залізничним переїздом входимо в фортечну браму і... розчаровуємося. Перед нами величезний двір і жодної старої будівлі. Декілька невеличких хатинок збудовано вже в XIX — на початку XX ст. Навкруги лише напівзруйновані восьмиметрової висоти і двометрової товщини оборонні мури, виконані з каменю і цегли. Для порівняння варто згадати, що цей замок є одним з найбільших в Україні, а його мури займають зараз площу біля двох гектарів, не рахуючи слідів величезних ровів і валів, які були навколо оборонних мурів.

Отже, спочатку про саме село та його околиці. Недалеко від Старого Села на захід є невелике село Черепин зі слідами доісторичного поселення. Історик-краєзнавець

Бібрка. Оборонний костел XV ст. Фото 1978 р.

минулого століття А. Шнайдер на підставі невідомих нам письмових пам'яток зробив висновок, що Старе Село разом з Давидовом і Черепином первісно мали назву Черепів. Ще в період Давньої Русі ціла територія Черепова розділилась на декілька громад: Старе Село, Давидів (від імені князя Давида із Звенигородської лінії), Черепин, і, мабуть, Плхів. Однак найбільший внесок у вивчення минулого Черепина зробила експедиція, очолювана львівським археологом Л. Крушельницькою, праці якої на цю тематику публікувалися в археологічній літературі.

Групу пам'яток ранньоскіфського часу, знайдених на цій території, Л. Крушельницька називає черепинсько-лагодівською. Ця група добре досліджена і вивчена. Там виявлено

два великі поселення і один могильник. Крім цього, відкрито ще ряд поселень у Львові та в селах Звенигород, Зубра, Підберізіці Гологори, Княже, Тернавиця, Крушельниця, Кульчичі Львівської області, а також у селах Куропатники, Тенетники і Бовші Івано-Франківської області. Ця група займала найбагатші землі. Сюди входять найбільш родючі райони Городоцько-Щирецької та Рогатинсько-Ходорівської рівнин і масиви південної частини сучасної Золочівщини. Тому, власне, тут існували великі поселення як Черепин і Лагодів, залишки яких свідчать про землеробство і добре розвинуте тваринництво. Л. Крушельницька вважає також, що "немає важним у господарстві цього району було і мисливство". Це підтверджується знахід-

ками численних кісток деяких тварин: кабанів, оленів, козуль і лисиці, навіть ведмедів і тура, аналіз яких провів К. Татаринов. Пам'ятки черепинсько-лагодівської групи належать до доби раннього заліза.

Що ж стосується Старого Села як складової частини колишнього Черепова, то перша письмова згадка про нього походить з 1454 р., коли вельможа Ян Завіша призначив дотацію для костела цього села. З грамоти дізнаємось, що основним джерелом прибутків місцевого ксьондза мала служити корчма. Багато разів татари і турки руйнували село, забирали селян у ясир або убивали.

Відомості про замок у Старому Селі досить суперечливі. Найбільше даних збереглося з наукової спадщини Шнайдера, однак він у всіх краєзнавчих працях не подав джерел, які використовував у своїх дослідженнях. За даними Шнайдера, будівництво замку розпочав у 1642 р. Владислав Домінік, князь Острозький і Заславський, однак уже у 1648 р. під час визвольної війни українського народу війська під проводом Богдана Хмельницького здобули цю фортецю і знищили її дощенту. В той час популяризатор історії Східної Галичини В. Лозинський подає, що замок побудовано 1654 р., а вже 30 років пізніше він був у руїнах.

Версію Шнайдера майже дослівно повторено у "Нарисах історії архітектури УРСР" (К., 1957, — С. 90).

Сьогодні це не просто з'ясувати через брак достовірних відомостей і архівних документів. Відомо лише, що Заславський не відмовився від підняття з руїн цієї фортеці, адже за її мурами можна було безпечно заховатися. Фортеця була настільки сильною, що вже під час другого походу Богдана Хмельницького на Львів витримала облогу козацьких загонів, а в 1672 р. цей замок не піддався туркам.

Бібрка. Оборонний костел, фрагмент з бійницями. Фото 1991р.

Пізніше замок переходив з одних рук до інших і сильно занепав. Лише Сенявські (на початку XVIII ст.) його відреставрували і перенесли сюди зі Львова, перед наступом шведів, арсенал. Перед тим арсенал Сенявських містився у теперешньому приміщенні відділу мистецтва бібліотеки НАН України (колишня бібліотека Баворовських). Замок укріпили гарматами, моздірами та іншою зброєю. Однак після 1731 р., коли замок перейшов до Чарториських, він почав сильно занепадати. А остаточно його руїна почалася з 1809 р., коли він став власністю магнатів Потоцьких. Так і стояв замок півтора століття без жодного догляду, оскільки замкову резиденцію перетворили на пивоварню, винокурню, різні склади тощо. А час робив своє, ніхто не дбав навіть про рештки цих розвалин.

Стіни замку збереглися порівняно непогано. Займає він значну площу у формі неправильного п'ятикутника. З шести башт збереглися три, на стінах зрідка розкидані бійниці. На сьогодні майже в жодному з українських замків не збереглися оборонні стіни.

Свірж. Замок з південного заходу. Фото 1988 р.

У Старому Селі це завершення є у вигляді аттика, оздобленого аркатурою. Башти тут вищі від стін. Цим досягається особлива монолітність усієї споруди. Дуже приваблива східна башта, завершення якої вирізьблено з каменю у вигляді розгорнутої корони.

Колись замок був оточений валами і глибоким ровом. До замку вела дорога через болота, греблю, звідний міст від півдня, а з XVIII ст. побудовано браму від заходу. На вежі — герб з буквами: WDXOYZWSLS, що означає: "Wladyslav Dominik Xiaze Ostrogski y Zaslowski Woiewoda Sandomerski Lucki Sterosta". На початку XIX ст. частину приміщень замку перероблено на бровар.

Якщо дозволить час, туристи можуть оглянути також дерев'яну Іванівську церкву, побудовану в 1742 р., і піщані кар'єри, звідки

львівські склозаводи беруть кварцовий пісок для виробництва скла, посуду і навіть кристалю.

Далі з села цією ж дорогою вертаємо на схід і продовжуємо маршрут.

Автобус їде до Бібрки хребтом гори. Недарма цю околицю називають Карпатами в мініатюрі. На кожному кроці тут біля шосе сила-силенна автомобілів різних марок і кольорів. Це львівські грибники у чудовий осінній день, який нам випав, виїхали на відпочинок у цю прекрасну закутину мальовничої Львівщини.

На нашому шляху зліва за горою — село **Гринів**, в якому відкрито багате поховання, що відноситься до так званої пшеворської культури. Населення, яке залишило ці

Свірж. Південно-західна башта замку. Фото 1987 р.

пам'ятки, проживало на території сьогднішньої Польщі і частково — Західної України.

Рештки перегорілих на вогні костей померлого вміщені в нетипову для місцевого населення урну — гарної роботи горщик, виготовлений на гончарному крузі. Вдалося встановити, що горщик зроблений майстра-

ми придунайських провінцій Стародавнього Риму за зразками римського посуду.

У могилі знайдено предмети, якими користувався померлий за життя: ножиці, поясні пряжки, окова кінця пояса, рідкісна, майстерно виконана бронзова фібула, бритва, ніж. Знайдено багато зброї — важкий двосторонній меч, наконечники списа, два довгі залізні кинджали, шпору тощо.

Свірж. Головний фасад замку. Фото 1988 р.

Дуже цінна знайдена в могильнику бронзова обкладка піхви меча. Вона оздоблена рамковим карбуванням на бронзі і містить зображення лева, що роздирає свою жертву, поруч з грифоном, який скаче, кізкою, що об'їдає листя на деревах, а також вершника у повному спорядженні на коні. Подібна знахідка — поки що єдина у Європі.

Відкритий могильник — найбагатший з відомих на сьогодні у пшеворській культурі. Тут, очевидно, був похований військовий діяч або вождь племені, яке жило у I ст. н. е. в районі сіл Гринів — Звенигород.

Наукова цінність знахідки величезна, вона дає цікавий матеріал для вивчення зв'язків місцевих племен з Південною і Західною Європою. Знайдені речі дозволя-

Свірж. Сторожова башта біля замку. Фото 1987 р.

ють поглибити наші знання про мистецтво Європи на рубежі нашої ери.

У цьому ж селі ще у 1930-х роках виявлено культурний шар кельтського походження.

Досить крутим схилом спускаємося у старовинне містечко **Бібрку**, назва якої згадується вперше як річка Бобрка в Галицько-Волинському літописі під 1211 роком. Це старовинне урочище Боберка (Бібрка), тобто місце, де були бобри — об'єкт полювання в Давній Русі.

Проїжджаючи місто, оглядаємо зліва високий горб з каплицею, порослий соснами — улюблене місце відпочинку Івана Франка, що навідував час від часу письменницю Уляну Кравченко, яка тут вчителювала у 80-х роках минулого сторіччя і залишила цікаві спогади про це містечко. У Бібрці варто також оглянути оборонний костел, фундований в 1405 р. Завішою Чорним.

Час невблаганно летить, а за один день гребя ще стільки побачити. І автобус, набираючи швидкість, знову піднімається вгору у напрямку колишнього міста, а тепер села — Свірж. Проїхавши села Стрілки і Стоки, залишивши справа дорогу на Ходорів, весь шлях до Свіржа ідемо лісом, милуючись чудовими краєвидами. Ще на під'їзді до Свіржа з високого горба, який перетинає асфальтована дорога, добре видно свірзький замок — пам'ятку архітектури XVI—XVII ст., який здалека, немов іграшковий палацик, виблискує на сонці своїми білими стінами і червоною черепицею.

Перша письмова згадка про **Свірж**, який у давнину був містом, датується 1427 р., коли його відвідав польський король Владислав II, а 22 вересня 1449 р. проведено розмежування між містом і селом Свірж. Замок згадується тут уперше лише в XVI ст. (1530 р.), коли він належав шляхетському роду Свірзьких. Але сучасного вигляду він набрав з середини XVII ст., з часу

переходу його у власність графа О. Цетнера, який перебудував і значно зміцнив замок. Існують навіть припущення, що свірзький замок будував той самий архітектор, що й львівський королівський арсенал. Перебудова і укріплення свірзького замку припадає приблизно на час, коли генерал артилерії і спеціаліст з бойових укріплень Павло Гродзіцький будував у Львові два арсенали — королівський і Сенявських.

Незважаючи на своє добре оборонне розташування — замок був оточений непрохідними болотами, ставками, в підніжжі мурів — ровами і звідним мостом, палацовий тип його архітектури навряд чи міг мати оборонне значення. Відомо, що під час визвольної війни українського народу в 1648-1654 рр. замок не раз здобували козацькі загони, а в 1648 р. — спалили татари. Але в 1672 і 1675 рр. він вистояв турецьку облогу і захистив у своїх мурах залогу, яка втекла з Поморянського замку.

На території замкового парку зберігся костел, заснований ще в XV ст. Сучасна мурована будівля костелу в стилі ренесансу, яка поставлена на місці дерев'яного, що завалився, походить з 1541 р.

Львівський краєзнавець Й. Гронський розповідає, що у 1956 р. під час службового відрядження у Бібрський район, побувавши у Свірзькому костелі біля замку (у Свіржі є ще й другий костел), бачив усередині фрески, які відкрилися внаслідок облуплення тинку. На фресках була зображена нага жіноча постать з довгим розпущеним волоссям в молитовній позі на колінах на фоні панорами середньовічного Свіржа. Судячи з опису, це могла бути Марія Єгипетська. Подальша доля цих фресок невідома.

Цікаво, що замкова гора має стародавню назву — Белз.

Замок вже давно реставрується, в ньому буде відкрито будинок відпочинку творчих

Унів. Оборонний монастир. Загальний вигляд. Фото 1976 р.

працівників. Цей замок не раз ставав об'єктом кінозйомок, і завдяки його чудовому розташуванню в мальовничій місцевості він буде прекрасним місцем відпочинку в будь-яку пору року.

Намилувавшись досхочу прекрасним замком, оглянувши його відреставровані приміщення (тут зберігся оздоблений камін і бійниці) і величезну криницю посеред двору, пошкодувавши, що ще не закінчені і не відкриті для відвідування зали кафе і ресторану в лівому крилі замку, вирушаємо далі.

Наш наступний об'єкт — місто Золочів. Дорогою через село Кимир в'їжджаємо на рогатинський гостинець. Добра асфальтована дорога проходить через районний центр **Перемишляни**, який має цікаву історію, бо, за свідченням археологів, тут існувало поселення вже в першій чверті II тисячоліття н. е. Не зупиняючись у цьому місті за браком часу, можна лише з автобуса оглянути деякі

пам'ятки архітектури. Це, зокрема, костел з 1645 р. та мурована церква оборонного типу, яка знаходиться біля залишків міських валів, насипаних тут для захисту від ворогів ще, мабуть, у давньоруський період.

Перша письмова згадка про Перемишляни датується лише 1437 р. З архівних джерел відомо, що у пізньому середньовіччі в Перемишлянах був замок, проте дату його будівництва та зруйнування встановити не вдалося. Натомість зберігся опис міста-фортеці і замку (оборонного двору), на основі якого відтворено його зовнішній вигляд. У Перемишлянах побував під час подорожі (1. 2. 1671 р.) Ульріх Вердум і описав місто, а інвентар замку з 1698 р. дає повне уявлення про його тодішній вигляд.

Відомо також, що наприкінці XVII ст. за валами міста, що належало тоді коронному хорунжому Сенявському, стояв укріплений монастир домініканців.

До Золочева можна їхати різними шляхами, однак найцікавіший з них — через Унів—Гологори—Гологірки.

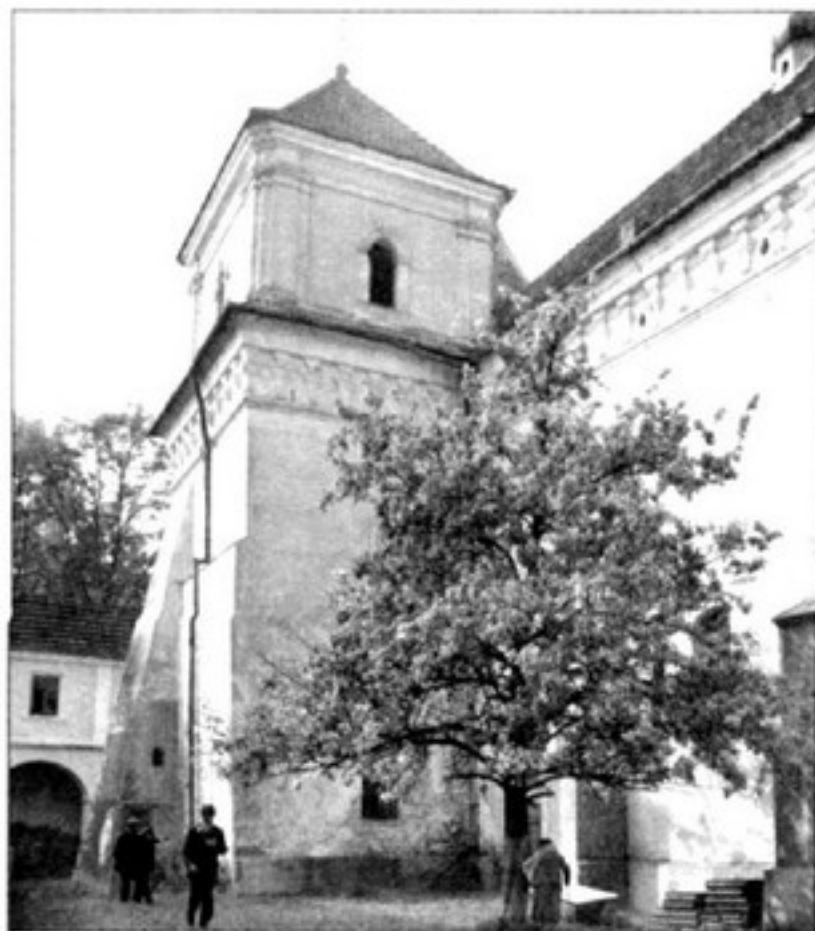
Біля Перемишлян є село **Унів**, де зберігся прекрасний широковідомий архітектурний комплекс оборонного монастиря XV ст. У монастирі в 1606 р. перебував Іван Вишенський, який написав там "Послання

Унів. Оборонний монастир. Внутрішній двір. Фото 1976 р.

Унів. Оборонний монастир. Апсида церкви з бійницями. Фото 1976 р.

Унів. Оборонний монастир. Оборонна башта з південної сторони. Фото 1976 р.

Унів. Оборонний монастир. Герб Шенцицьких на контрфорсі церкви. Фото 1957 р.

до стариці Домініканії". У 1648—1770 рр. при монастирі діяла унівська друкарня, де було надруковано ряд відомих стародруків. Тут працювали українські друкарі Андрій

Гологори. Руїни замку. Акварель, кінець XIX ст.

Скольський, Дмитро Кульчицький, Симеон Ставницький, а книжки прикрашали гравюрами Іллі, М. Зубрицького, Є. Завадовського, Мина, М. Фуглевича.

На території монастиря відбувалися щорічні ярмарки, на яких торгували купці з Росії, Польщі, Австрії та інших країн.

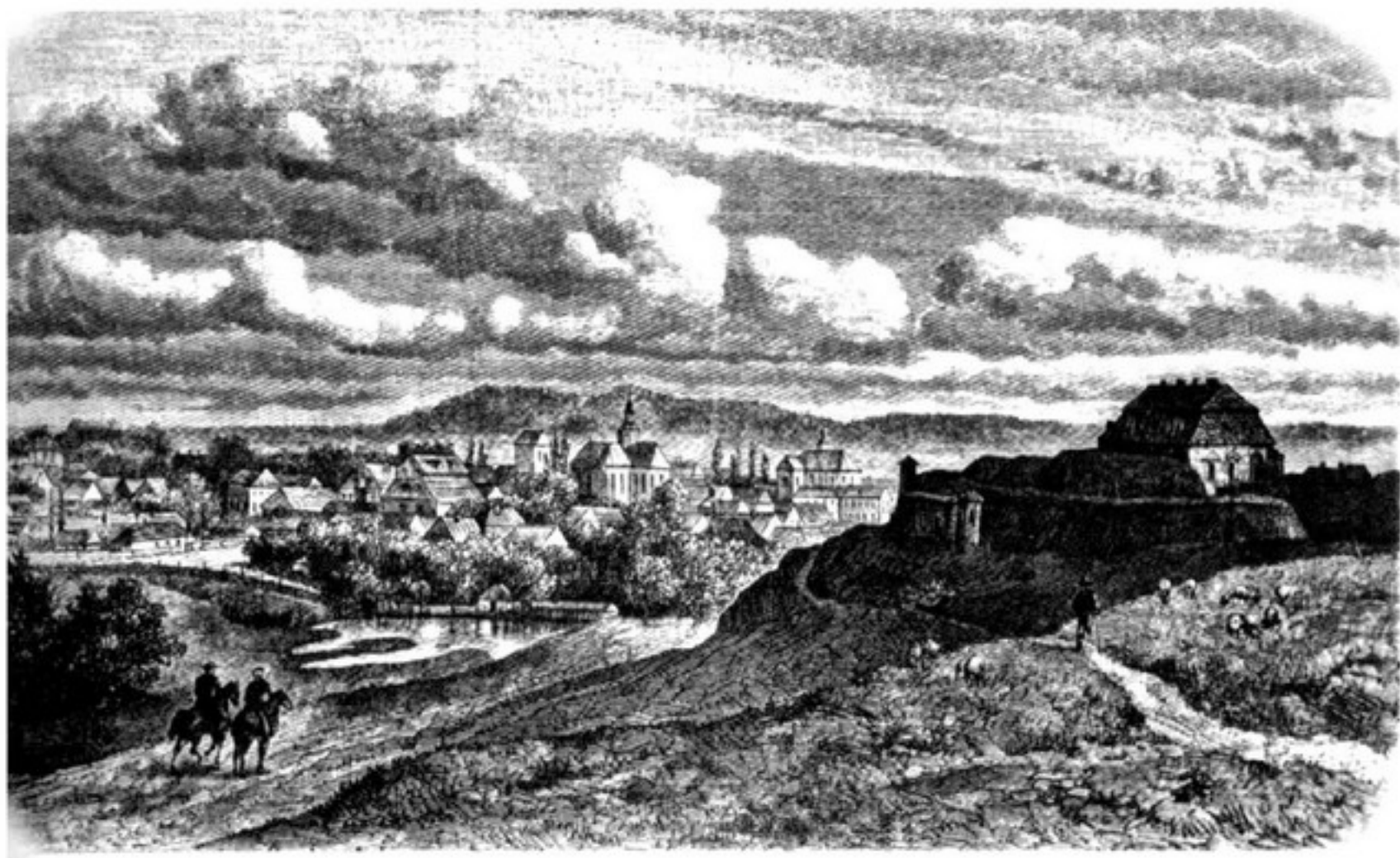
Далі маршрут веде на північний схід, у Золочів. До Золочева можна доїхати звідси двома шляхами. Перший набагато коротший і цікавіший — перетинає Гологірський хребет, йде через колишнє містечко, а тепер село Гологори, до Вільшаниці і виходить прямо на Золочівське шосе. На увагу заслуговує село Гологори. Воно згадується вперше в літописі під 1231 р., а у 1469 р. Гологори одержали магдебурзьке право і стали містом. За описом львівського історика О. Чоловського, ще наприкінці минулого століття тут були руїни колись сильно укріпленого замку,

часи заснування якого сягають XV ст. Лише воєнні лихоліття — Першої і Другої світових воєн — не залишили й сліду від цієї фортеці.

А біля Гологір, у селі **Гологірки** варто оглянути колись оборонну (пізніше пере-

*Гологори. Проект реконструкції І. Стрільціва.
Рисунок М. Козурака*

Золочів. Замок на тлі міста. Гравюра.

будовану) церкву з добре збереженими рядами оборонних валів і ровів. За переказами, цю церкву збудовано на місці цамочка княжної Олени.

Для нашої подальшої подорожі можна зібрати і другий, значно довший шлях, де є добра шосейна дорога, щоб, не доїжджаючи Курович, звернути вправо і виїхати на Гернопільську дорогу.

Неподалік нашого маршруту є ще село **Лагодів**, де колись була резиденція магнатів Лагодовських. По дорозі можна з автобуса оглянути з правого боку шосейної дороги Словітський монастир. Початки Словітського монастиря відносять до XV ст. Однак після його заснування, вже наприкінці XVI ст. монастир був зруйнований татарами і лише в 1616 р. відбудований. Сучасна будівля жіночого Василіанського монастиря походить з 1843 р. Монастир займався освітою та вихованням дівчат. При ньому існували дві школи — для монахинь і окремо

для сільських дівчат. Тут нині розміщено протитуберкульозний диспансер.

Далі по дорозі бачимо палац в с. Червоному (давня назва Ляцьке), в якому знаходиться ремісниче училище. З цим будинком пов'язано багато оповідань та достовірних переказів з XVIII — першої половини XIX ст., а особливо з малим однопверховим палацом у стилі ампір, до якого вів вхід через прекрасно збудовану барокову браму. Палацик цей разом з усіма навколишніми селами належав великим землевласникам Стрембошам. У 1820 р. останній з цього роду — Томаш — перебував тут з єдиною дочкою Сузанною. Ось про неї та її войовничого батька усі путівники 20-30-х рр. подають різноманітні історії.

На Гологірському хребті, який тягнеться вздовж дороги до с. **Ясенівець**, височить вежа, з якою пов'язана легенда про те, що місцевий поміщик на полюванні вбив випадково свого сина і у зв'язку з цією подією

Золочів. Загальний вигляд замку з півночі. Фото 1982 р.

Золочів. Фрагмент бастиону з вежею. Фото 1978 р.

наказав збудувати пам'ятник. За іншою легендою, тут нібито поховано якогось татарського хана. Слід гадати, однак, що це одна із сторожових веж з часів пізнього середньовіччя, які у межах видимості одна від одної збереглися ще на Гологірському хребті. Перед в'їздом у **Золочів** видно одну з новобудов нашого часу — цукровий завод.

Місто згадується вперше близько 1442 р., але існувало воно, безперечно, раніше і належало до олеських маєтків Яна з Сієн. В цьому ж 1442 і наступному році король Владислав Варненчик заборгував с. Золочів 300 гривень. Така велика сума свідчить про те, що й село було на той час вже великим, більш заселеним і з урожайними землями.

Можна припустити, що на горі, на перехресті доріг з Тернополя, Бережан і Поморян уже тоді були якісь укріплення.

*Золочів. Вали замку з бастіоном і фрагмент палацу.
Фото 1988 р.*

15 березня 1523 р. Золочів одержав магдебурзьке право і став містом. Власником його був Станіслав Сенинський, який у 1532 р. продає місто разом з “фортецею” (“cum fortalitie”) одному з магнатів — Андрійові графу Гуркові, познанському каштелянові. Новий власник дещо перебудував замок-фортецю. Нарешті у 1634 р. батько майбутнього польського короля Яна Собеського — Яків — закінчив перебудову замку, зміцнивши його чотирма бастіонами.

Син Якова Собеського, король Ян III, рідко перебував у своєму Золочівському

Золочів. Китайський палац. Фото 1978 р.

замку. Успадкувавши після вимерлого великопанського роду Даниловичів замки у Помор'ях, Золочеві, Олеську, Жовкві, він, як правило, проживав у дерев'яному замку в Яворові, часом — у Жовкві та Варшаві. Короткий опис замку в Золочеві з тих часів залишив у своїх мемуарах агент-розвідник Людовика XIV У. Вердум, який у 1671 р. проїжджав через Золочів на схід. Він записав: “...Замок на високому горбі, добре укріплений валом із землі та бастіонами з кам'яних плит і ровом”.

*Золочів. Загальний вигляд бастіонів
східної сторони замку. Фото 1988 р.*

Золочівський замок, збудований на зразок цитаделі бастіонового типу, зберігся до сьогодні майже повністю. Він являє собою подовжений чотирикутник, оточений високими валами, укріплений ззовні тесаними кам'яними плитами. На кожному розі добре видно п'ятикутні бастіони, що закінчуються шестибічними сторожовими вежами, які після перебудови в XIX ст. мають лише декоративний вигляд. На кожній з веж — кам'яні плити з гербами Яніна, Гоздава, Равич і Гербурт з літерами J. S. K. K. S. K., що розшифровується: Jakob Sobieski, Krajczy Koronni, Starosta Krasnostawski”. В'їзна брама мала колись також звідний міст.

Поморяни. Замок. Внутрішній двір. Фото 1978 р.

Поморяни. Замок. Бацита. Фото 1978 р.

У 1672 р., тобто тоді, коли згадує його під час своєї подорожі У. Вердум, після запеклої шестиденної битви замок був здобутий і зруйнований турками. Пізніше відбудований турецькими і татарськими полоненими, в 1675 р. витримав сильний штурм татарської орди Аджі-Гірея.

Після смерті короля Яна III проживав інколи в золочівському замку принц Яків (помер у 1737 р.). Після нього разом з маєтками замок перейшов до великих землевласників — Радзивіллів і, сильно занедбаний, підупав. Згідно з інвентарем 1782 р. всі замкові споруди були майже зовсім знищені. У 1802 р. Золочів купили поміщики Комарницькі, відреставрували замкові будівлі і переробили їх на житлові приміщення, однак десь близько 1840 р. продали його австрійському урядові під

Поморяни. Замок. Палац. Фото 1978 р.

казарми для війська. У 1870-х роках австрійська влада почала використовувати замкові будівлі як в'язницю та приміщення суду.

У Золочеві варто оглянути ще оборонний двір у місті, за іншими даними — арсенал, який спеціалісти датують XIV ст.

Хоч шлях екскурсії лежить на північний схід, варто згадати і про **Поморянський замок**, який знаходиться в 27 км на південь від Золочева і входив колись в одну оборонну систему цього району. Поморянський замок збудований у першій половині XVI ст. за наказом подільського воєводи Яна з Сієни на місці дерев'яної фортеці, спорудженої в XV ст. магнатами Свинками. Завдяки оточенню з трьох сторін водою замок не раз витримував затяжні облоги турків і татар. Зокрема, в

Поморяни. Ратуша. Фото 1989 р.

*Білий Камінь. Оборонна вежа замку початку ХХ ст.,
фото з книги А. Чоловського, Б. Януша*

*Білий Камінь. Замкова брама,
фото з книги А. Чоловського, Б. Януша*

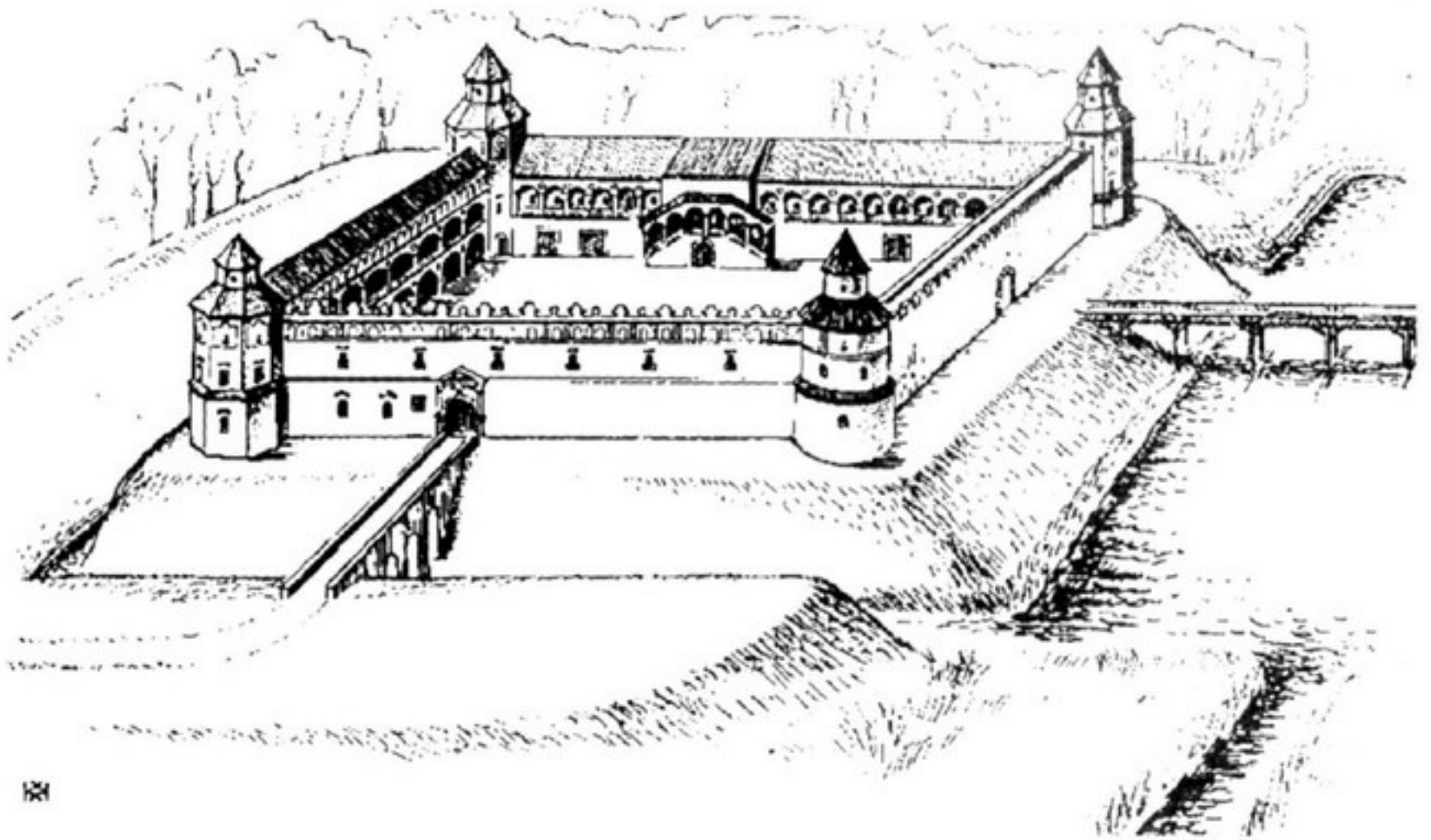
1672 р., коли золочівський замок зруйнували турки, поморянська фортеця вистояла перед численними військами. Натомість під час другого походу турків на Львів у 1675 р. залоги замку, не маючи достатньої сили для оборони, покинувши таємним ходом фортецю, вийшли до лісу і заховалася у відвіданому нами Свірзькому замку. Залишений напризволяще замок цілком спустошили, однак незабаром його відбудував тодішній власник Собеський. Та не судилося йому довго захищати Помор'я, бо вже в 1684 р. замок дощенту зруйнували татари.

Як видно з документів та спогадів сучасників, поморянський замок був улюбленим місцем перебування короля Яна Собеського, який витратив на його відбудову 25 000 зол. за допомогою інженера-спеціаліста підняв його з руїн, значно укріпив і поліпшив. Після цього замок витримав усі татарські напади і облоги протягом 1687—1695 рр. Після смерті короля замок переходив від одних власників до інших, дуже підупав і почав втрачати вигляд фортеці. Значна його частина розібрана, а рештки, перероблені на житлові приміщення, залишилися донині.

Із Золочева через Сасів переїжджаємо у село Підгірці, на території якого розташоване стародавнє городище Пліснеське з величавим Підгорецьким замком; звідти — до Олеська.

Поблизу Сасова — село **Білий Камінь**, де ще на початку ХХ ст. існували руїни замку. Цей замок, збудований у 1611 р. князем Ю. Вишневецьким, належав до кращих на Львівщині. Описав його У. Вердум: "Замок збудований з білого каменю італійським способом з вежами по боках, оточений вежами і озером".

Наприкінці ХVІІІ ст. власником Білого Каменя був князь Радзивілл, але в замку перебувала лише його прекрасна жінка Катерина з роду Жевуських. Ця дама вел

Білий Камень. Проект реконструкції І. Стрільціва. Рис. М. Козурака

великосвітське і екстравагантне життя. Коли один із сусідів-шляхтичів на прізвище Чешейко почав їй цим докоряти, вона закликала зі Львова ката і веліла стягти голову небажаному сусідові в замковому підземеллі. Звістка про цей трагічний випадок облетіла цілу Європу, тим паче, що замок був досить відомий у зв'язку з розпусним життям графині Катерини. До речі, за цей злочин її навіть не покарали. Іншим разом графиня зачинила ще одного надокучливого сусіда у велику клітку в своїй спальні, де приймала коханців, одним з яких мав бути сам король.

У **Сасові** (давня назва — до 1615 р. — Комарів) туристи можуть пообідати у гарно оформленій їдальні, яка міститься на другому поверсі новозбудованого будинку.

Сасів виник як містечко в 1615 р. При заснуванні воно одержало магдебурзьке право, яким користувалося до 1682 р. З друкованих матеріалів відомо, що село

Комарів належало до Олеських маєтків, і в 1511 р. внаслідок їх поділу стало власністю Анни Сеннінської. Пізніше село перейшло у власність руського воєводи Івана Даниловича, який на основі привілею короля Сигізмунда III від 1615 р. на місці села Комарів заснував містечко Сасів, назвавши його від свого герба "Сас" спочатку Сасом, а пізніше Сасовом. Сасів відомий також у минулому як містечко-фортеця: залишилися сліди валів, які оточували його, а неподалік на горі Городисько був замок.

1638 р. тут існувала папірня, на базі якої в 60-х роках XIX ст. збудовано одну з найбільших в Європі паперових фабрик, що проіснувала до 1915 р. і була знищена під час першої світової війни російськими військами. Її рештки ще й нині видно обабіч дороги при виїзді з села у напрямку Підгірців. Сасів відомий також як курортне містечко, де вже в XIX ст. була водолікарня, що обслуговувала за сезон 400 курортників.

Сасів. Дерев'яна церква XVIII ст. Фото 1972 р.

У Сасові можна оглянути пам'ятку архітектури — дерев'яну церкву XVIII ст.

Про значно раніше існування Комарова свідчить давньоруське городище XI-XIII ст., розташоване в урочищі "Городисько" в 2 км на південь від села. Неподалік від Сасова у с. **Верхобуж** бере початок ріка Західний Буг.

По дорозі у Пліснеськ зупиняємося біля пам'ятки історії промисловості — Підгірцівського пивзаводу, збудованого в середині XVIII ст. тодішнім власником Підгорець — графом Вацлавом Жевуським. У приміщенні колишнього пивзаводу було

цікаве обладнання, яке використовувалося минулому під час виготовлення пива — старі преси, бочки, кадуби тощо.

Недалеко від пивзаводу є хутір Гута, а в давньоруський період видобували руду і виплавляли залізо для могутнього тодішнього міста Пліснеська.

Проїхавши ще кількесот метрів вгору перед самими Підгірцями звертаємо вліво потрапляємо в літописне городище — **Пліснеськ**. Воно згадується у Галицько-Волинському літописі під 1188 та 1232 рр. і в "Слові о полку Ігоревім" (деякі дослідники "Слова" вважають, що мова йде про якесь Пліснесько під Києвом, однак такої назви

Колтів. Замок. Літографія Т. Зиховича за рис. А. Лянге

у старій мікротопоніміці Києва немає). Сліди городища ще в наш час добре помітні. Тут збереглися фортифікаційні вали давньоруського міста.

На основі археологічних досліджень відомо, що давнє городище займало близько 160 гектарів і було укріплене сімома рядами валів, які ще й тепер добре простежуються. Крім цього, все городище мало ще східний оборонний вал. Тут можна знайти укріплення, починаючи з X ст., які весь час удосконалювалися і остаточно оформилися в XII-XIII ст.

У стародавньому поселенні, як і в інших містах Давньої Русі, був дитинець з палацами, посадом для ремісників і торгівців та передмістями переважно для сільського населення.

На території городища вже у XIX ст. знайдено чимало пам'яток матеріальної культури VI—XIII ст, але особливо наука збагатилася в наш час. Археологи, передусім Я. Пастернак, М. Кучера, О. Ратич, Р. Багрій та інші, зробили помітний внесок у дослідження історії давньоруського міста-фортеці.

Оскільки письмові відомості про Пліснеськ скупі, вирішальне значення мають археологічні дослідження. Як уже відзначалось, Пліснеськ згадується лише три рази. Перший — у 1188 р., де говориться, що волинський князь Роман Мстиславович вислав у Пліснеськ військо, щоб вигнати звідти галицьких бояр і їх союзників-угорців. Другий запис — про похід на Пліснеськ князів Данила Романовича й Олександра Белзького та про їхню перемогу над боярами Арбузовичами (Гарбузовичами).

Пліснеськ. Оборонні вали городища. Фото 1994 р.

Пліснеськ. Загальний вигляд монастиря чину св. Василя Великого (ЧСВВ) з церквою. Фото 1978 р.

що захопили владу. І, нарешті, у “Слові полку Ігоревім” про Пліснеськ згадується лише принагідно — у тому місці твору, де описаний зловіщий сон князя Святослава перед невдалим походом руських князів в половців.

Отже, у зв’язку з цим кожна археологічна знахідка вносить багато нового у вивчення історії цього давнього міста. І взагалі, сама прогулянка городищем, де ще й сьогодні своїми величезними масштабами вражають 700—800-літні вали і глибокі рови, викликає у дослідника старовини чи туриста якесь дивне піднесення. Ми відчуваємо, що ступаємо місцем, де колись жило гомінки життям феодальне лицарське місто. Це почуття добре передає вірш львівської поетеси Ярослави Павличко.

ПЛІСНЕСЬКО

Високий вал —
один,
і другий,
третій.

Віки стоять за ними,
мов щити.

Дуби завмерли,
наче свідки, в трепеті.

Вже звідсиля їм нікуди піти.

Тут було місто. Тепер глибока рана.
Така глибока — пам'ять не сягне.
Не прочитаєш навіть від корана.
Таке непроминально-осяйне.

Про що розкажуть пагорби нам нині,
покриті княжим чаром назавжди?
Ніхто не відає. Хіба одні твердині
та чорні ворони, як символи біди.

Біблійна тиша. Спи, траво, спить, мури,
руками розпростершися до рік.
Народ? Він був. Він не вберіг
ні днів твоїх, ні споминів шалених.

Котились вороги небитим шляхом,
закаламутивши священний Буг.
Був князь Роман. І князь Данило був —
Накрили славу малиновим стягом.

Прадавнє місто, де твої хороми?
Де слава твоя, розкоші, ключі?
Де витязі у шоломах хоробрі
І в полум'ї освячені мечі?

Високий вал —
такий високий вал,
що пам'ять зупиняєш мимохідь.
Але не гаснуть золоті слова,
Донесені із глибини століть.

З Пліснеськом, як, зрештою, і з багатьма іншими давніми замками і фортецями, пов'язано багато легенд і переказів. В одному з них розповідається про княжну Олену, яка заснувала в Пліснеську монастир. Ця Олена була нібито сестрою белзького князя Олександра Всеволодовича. Можливо, що на основі цього переказу ченці Василіанського монастиря в Пліснеську зробили відповідний напис на кам'яній плиті в монастирській церкві, побудованій у 1706 р. У записі латинською мовою говориться, що монастир заснувала у 1180 р. княжна

Олена Всеволодівна. Від місцевих жителів та з численних публікацій можна ще дізнатися, що княжна загинула героїчною смертю під час нападу на Пліснеськ половецьких орд. Цю частину Пліснеська, де нібито загинула княжна, називають "Олениним парком". І дійсно, пройшовши цим дрімучим лісом, відчуваєш себе якимось моторошно, бо десь тут могла загинути хоробра Олена. А тим часом старий сонячний годинник на монастирській церкві відлічує години, які невблаганно скорочують день. Час вирушати у подальшу дорогу.

У північній частині Пліснеська височить Підгорецький замок. Має він теж свою давню історію. Все городище входить адміністративно до Підгірців. Вперше у 1445 р. згадане в актах гродських дворище Бастиїв у селі Підгірці. Слід гадати, що це латинська назва (документ складений латинською мовою) укріплення на Підгорецькій горі.

Припускають, що великий мурований замок у Підгірцях побудований в 1635-1640 рр. правдоподібно Бопланом. Триповерховий палац спорудив, мабуть, Андре дель Аква. Службові приміщення утворювали квадратний двір з терасою, пристосованою до оборони. З трьох боків весь палац оточений глибоким ровом, з північного боку, зверненого до долини, він мав гарну терасу з балюстрадаю і скульптурами. Від двору — відкриті аркади-галереї. До замку в'їжджали через велику браму-портал з двома колонами.

Під час визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького замок був частково знищений. Дворянин короля Владислава IV писав у 1651 р.: "Я бачив Підгірці, гарний палац і фортеця... тепер в більшості руками розлюченого хлопства місцями зруйновані і надпсовані." Наприкінці XVII ст. замок відремонтували, провели реконструкцію приміщення палацу.

Підгірці. Загальний вигляд з південно-східної сторони. Фото 1976 р.

Зберігся докладний опис замку, зроблений у 1680-х роках.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. село було власністю магнатів Конєцпольських (1646-1682 рр.) і Собеських (1682-1720 рр.). У 1720 р. від сина Яна III — Костянтина — замок разом з численними селами перейшов до Жевуських. Вацлав Жевуський зібрав у замку велику колекцію цінних картин, книг, зброї, меблів. Переніс сюди також усе найцінніше з Олеського замку. Перед замком завжди стояла парадна військова варта, декілька гармат. У палаці відбувалися гучні забави, що тривали тижнями, на які з'їжджалася навколишня шляхта. Їх прикрашали фейєрверки, військові паради та гарматні залпи. У замковому парку прогулювалися рідкісні птахи.

Для численних гостей та їх слуг у XVII ст. біля замку збудували корчму-заїзд, яка сьогодні повністю збереглася і є цікавою пам'яткою архітектури того часу. Подібна, але куди скромніша і менша, є лише в Деревач на Стрийському шосе. До речі Підгорецький заїжджий двір має, як Пліснеська монастирська церква, старий сонячний годинник.

Жевуські влаштовували для численних гостей розваги, організувавши для цього оркестр і театр. Працювала тут і друкарня.

Реставрація замку, побудова у 1752—1760 рр. багато оздобленого костела, гучні бали, банкети, численна військова залога і т. д. вимагали великих коштів.

Прикрашали палац, костел та замковий музей відомі скульптори і художники. Чимало цих робіт можна побачити тепер в Олесі.

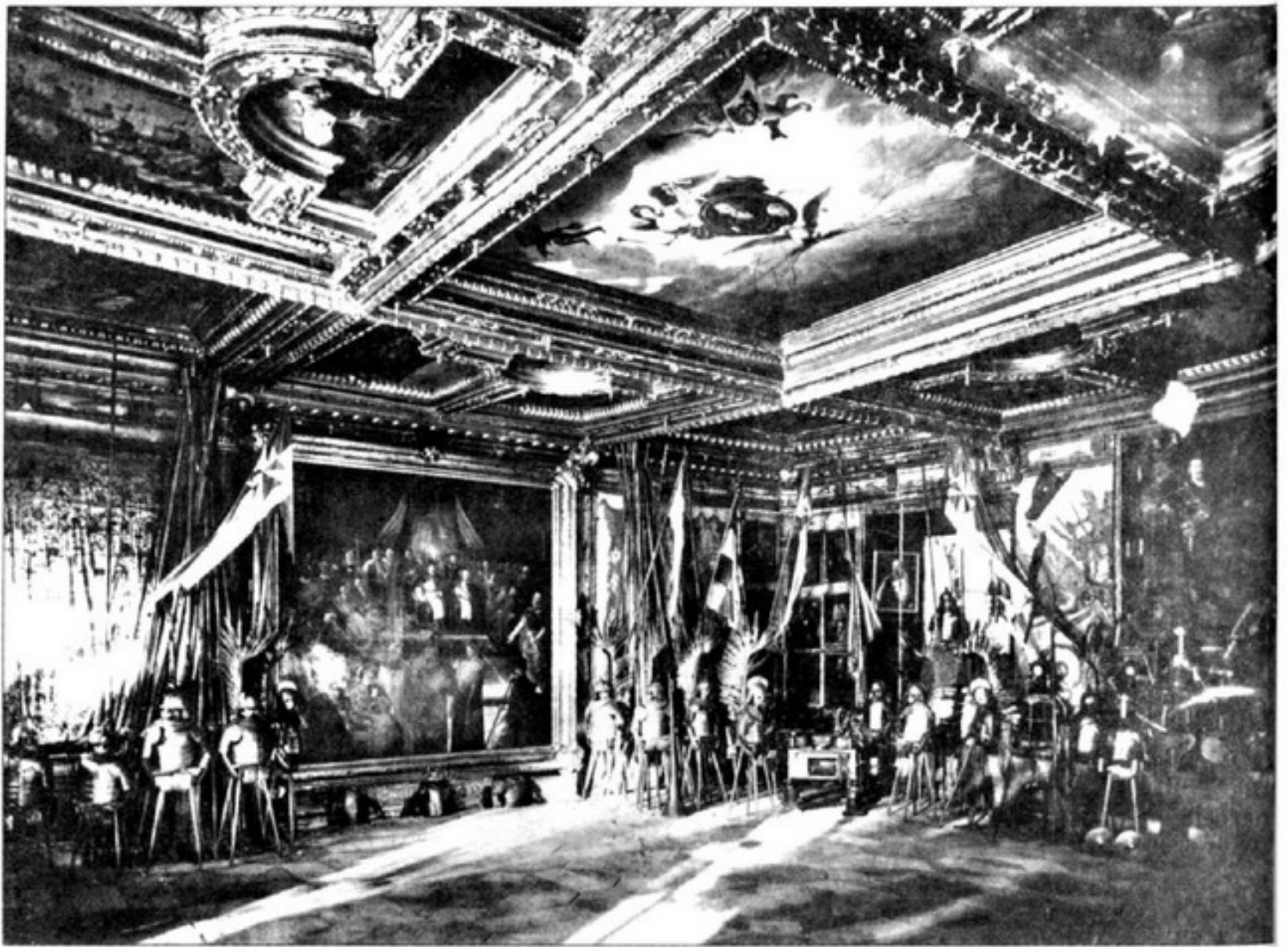

*Підгірці. Загальний вигляд з північної сторони.
Фото 1976 р.*

Підгірці. Фрагмент замку з бастіоном. Фото 1976 р.

кому замку, музеях Львова. Відзначимо, що замок був перетворений на музей у повному розумінні слова. Тут була: чудово оздоблена їдальня — величезний зал, прикрашений портретом гетьмана Конецпольського на стелі і цілою серією портретів державних і духовних діячів (разом 72 портрети), а також інші твори мистецтва. Чорний мармуровий стіл, перевезений з Олеська, на якому хрестили короля Яна III, більярд і стародавнє фортепіано додавали інтер'єрам неповторної краси. Були в замку кармазинова кімната, а також китайський, золотий, зеркальний, мозаїчний, зелений кабінети. Усі цінності, що зберігалися у кабінетах і

Підгірці. Замок. Лицарський зал, початок ХХ ст.

залах, відповідали їх назвам. Опис, перелік картин та інших коштовностей зайняв би тут не одну сторінку. Крім цього, в замку був арсенал, величезна бібліотека та архів. Окремо зберігалися особисті речі короля Яна III Собеського і трофеї, здобуті у битвах Вацлавом і Северином Жевуськими.

У 1787 р. власником села став С. Жевуський, який за 201 000 польських злотих купив Підгірці разом з селами Хватів, Гутище і Загірці при розпродажі за борги на публічних торгах олеського маєтку.

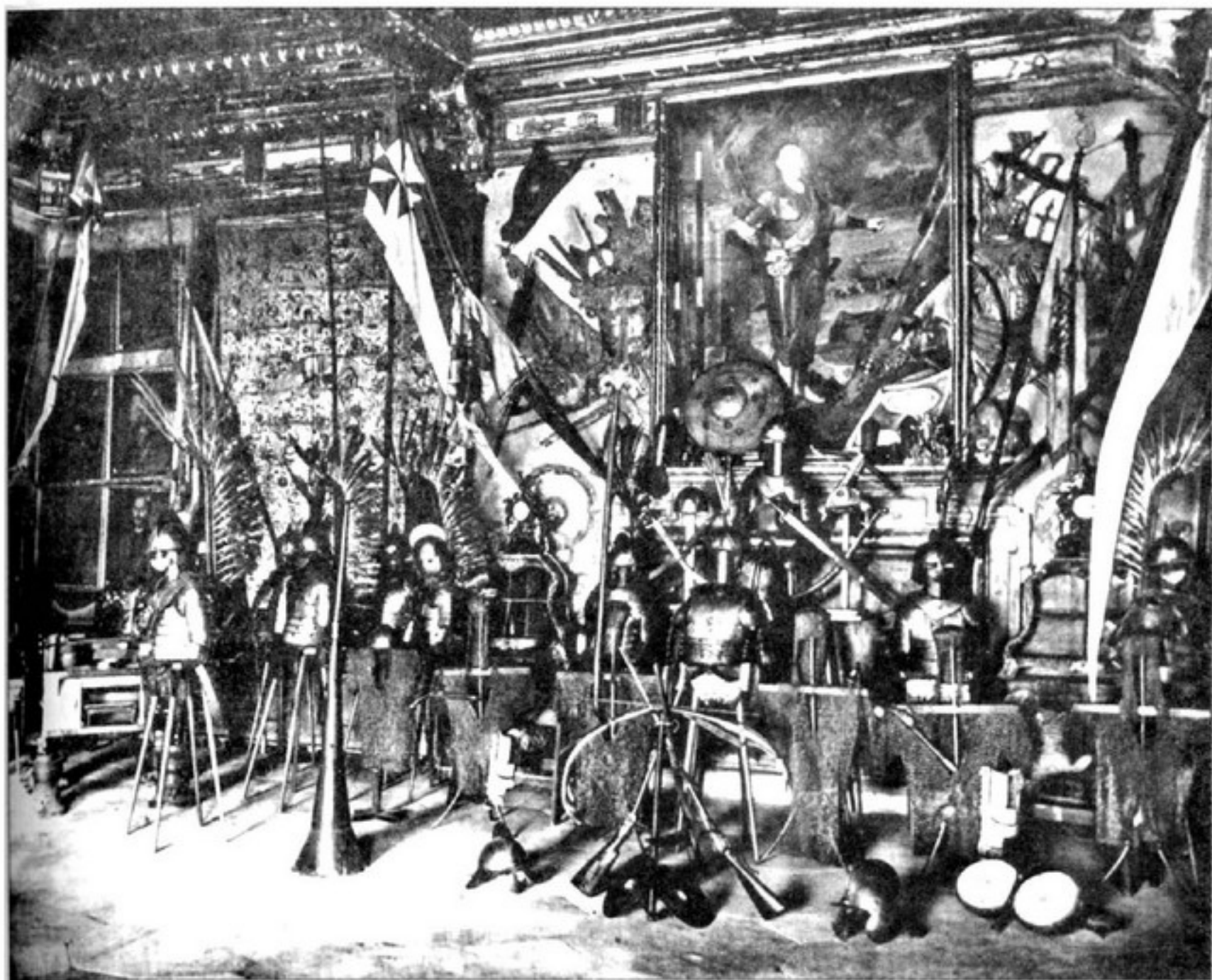
С. Жевуський нічим не гребував, щоб збільшити своє багатство. Він навіть займався пошуками скарбів на підвладній йому території Пліснеського городища, по-хижацьки вирубав ліси, нещадно визискував підданих селян. У гонитві за наживою він влаштував

у замку алхімічну лабораторію, де намагався перетворити неблагородні метали на золото.

З цього часу замок почав підупадати, багато цінних творів мистецтва пропало. Польський письменник У. Немцевич оглядав у 1820 р. замок: в ньому ще збереглося чимало вартісних картин, але стіни кімнат були вогкі, багато картин пожовкло.

У Підгірцях слід оглянути також цікаву пам'ятку дерев'яної архітектури — церкву ХVІІІ ст. та замковий парк з велетенськими старезними липами.

Цілий комплекс, куди входять давньоруське городище Пліснеськ разом з монастирськими будівлями, замок у Підгірцях з церквою, костелом, корчмою-заїздом, парком і пивзаводом з ХVІІІ ст. — певно, не має собі рівних в Україні.

Підгірці. Замок. Зброя в Лицарському залі

Серпантинном спускаємося з Підгорецької гори, і за декілька хвилин автобус везе нас на великій швидкості по Київському шосе у напрямку **Олеська**. Серед болотистої рівнини з'являється невеличкий самотній пагорб, на ньому — висока кам'яна споруда. Це Олеський замок — найстарший на західноукраїнських землях.

Однак раптово перед нами виринає споруда велетенських розмірів. Зупиняємося. Над дорогою прямо над нами мчать на конях вершники, немов лише на одну мить застигли у повітрі. Це пам'ятний знак на честь походу Червоної Армії у 1920 р. — один із численних пам'ятників гігантоманії, характерних для радянської епохи.

Їдемо далі, маючи перед собою немов орієнтир білу споруду Олеського замку, яка освітлена заходом сонця.

Прийнято вважати, що початки Олеського замку сягають XIII ст., після того, як було зруйновано татаро-монгольською навалою у 1241 р. Пліснеськ. Щоправда, письмових даних про зруйнування Пліснеська немає. У ньому ще частково жевріє життя до кінця XIII ст., про що свідчать археологічні дослідження.

В окремих історичних працях XIX ст. першу згадку про Олесько датують 1327 р. Однак ця дата не підтверджується письмовими пам'ятками. Длугош, наприклад, згадує місто щойно під 1366 р. За "Історією міст і сіл УРСР" Олесько, розташоване в той час

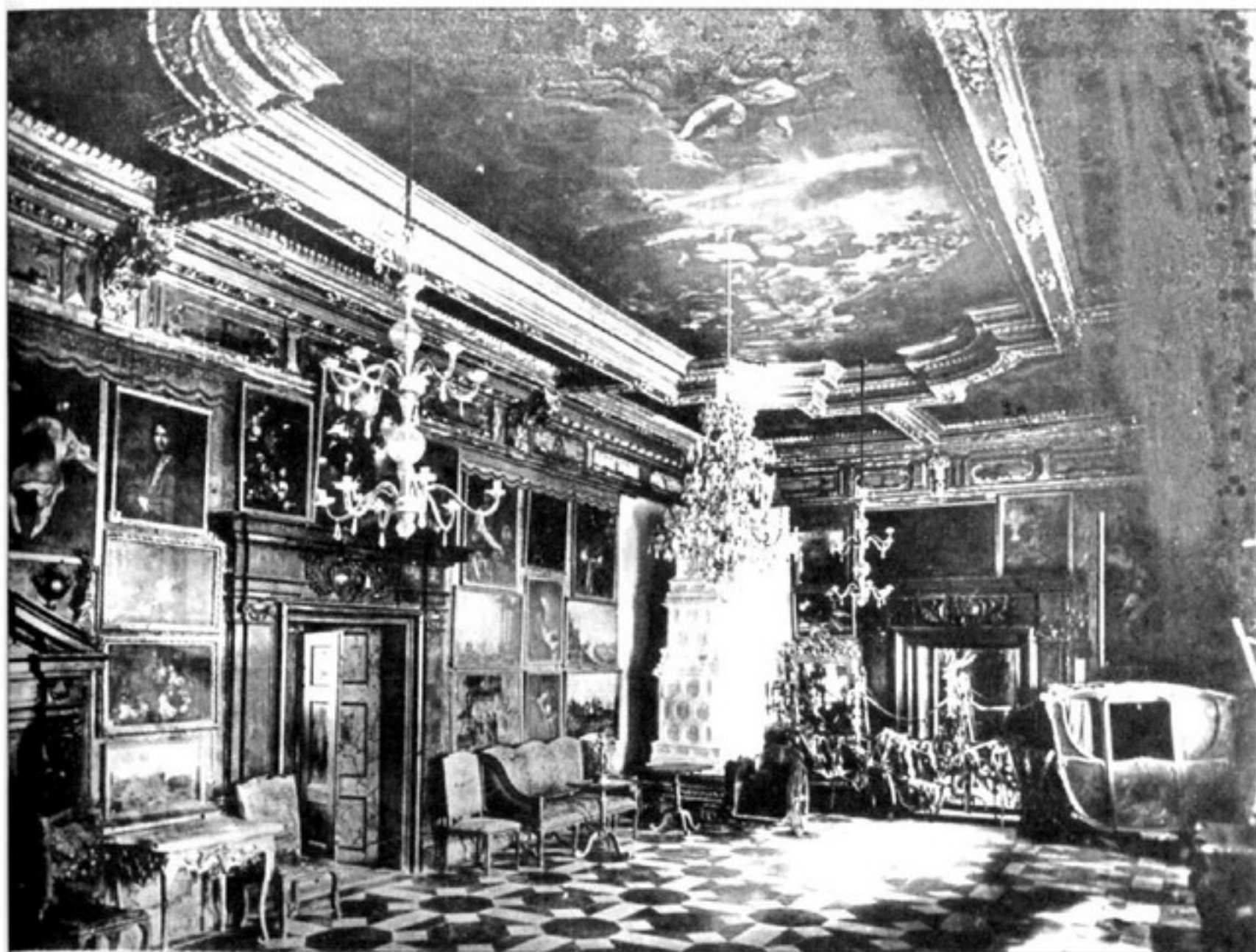
Підгірці. Замок. Зелений зал

на межі Волинської та Львівської земель, переходить у другій половині XIV ст. з рук в руки. У 1366 р. місто потрапило у володіння Олександра Коріатовича, залежного від Польської корони; у 1370—1377 рр. — уже під владою литовського князя Любарта і приєднане до Волині. У 1377 р. знову угорський та польський король Людовик приєднав Олесько до своїх володінь, але вже у 1382 р. воно знову опинилося під владою Любарта.

Конкретну і першу достовірну згадку про замок Олесько зустрічаємо під 1390 р. (булла папи Боніфація IX, який дарував (!) замок в Олеську і Тустані Галицькому католицькому єпископові). Усі попередні згадки не підтверджені жодними оригінальними,

автентичними документами і можуть бути лише припущеннями.

Далі не маємо ніякої згадки про цю визначну історико-архітектурну пам'ятку аж до 1431 р., коли Олесько стало ополним пунктом боротьби за воз'єднання Волині. У листі до великого магістра хрестоносців з липня 1431 р. король Ягайт повідомляє про повстання Свидригайт який "за допомогою своїх прихильників наших повстанців зайняв замок у Збаразі, Крем'янці та Олеську". В Олеську був у то час старостою Івашко Преслужич Рогинський. В замку засіли ленники Івашки — земляки з навколишніх сіл (слід гадати що це були нащадки бояр Плісеська). Окрім Івашки, були: Масько Каленикови Олехно Черемоський (на південний зах

Підгірці. Замок. Кармазиновий зал

від Пліснеська є село Черемошня), Івасько Мостич Кадлубиський (с. Кадлубиська — між Ясеновим і Заболотцями), Сенько Смоленський (с. Смільно при шосе з Ясенова до Бродів), Демко Жидівський (с. Ожидів), Януш з Підгорець, Нег Старобродський, Лев Чеський (с. Чехи — біля Кадлубиськ). Олеський замок облягали 6 тижнів, але фортеця вистояла. Щойно в кінці 1432 р. замок був здобутий військами короля, оборонцям його повернено раніше конфісковані (за "бунт") села.

У 1441 р. король Владислав Варненьчик віддав "замок Олеський з містом і цілою округою" Янові з Сієни за заслуги в обороні руських земель перед татарами. Після його смерті замок і місто одержав син Петро,

після нього дістали у спадщині по половині його дві дочки, а за їхніми чоловіками замок перейшов до родин Каменецьких і Гербуртів. До Олеського замку належала тоді ціла округа — аж до границь з Волинню.

У 1546 р. проведено межу між "Великим князівством Литовським і Польською короною". З цього документа довідуємося, що до "пана замку Олеського" належали цілий сьгоднішній Бродівський район, частина Лопатинщини, Олесько і села по Ожидів включно.

У 1605 р. замок з містом і частиною сіл перейшов до рук руського магната Івана Даниловича. За даними "Історії міст і сіл УРСР", на місці старого дерев'яного замку збудовано новий. Невідомо, звідки взято ці

Олеськ. Замок з естакадою. Літографія Ауера, XIX ст.

Олеськ. Замок. Загальний вигляд. Фото 1978 р.

дані, адже 1958 р. відомий археолог О. Ратич знайшов фундаменти — сліди муру в Пліснеську, де міг стояти Пліснеський замок. То чого ж би в Олеську мав бути дерев'яний?

У 1629 р. в Олеському замку народився майбутній король Ян III Собеський, а 10 років пізніше — Михайло Корибут-Вишневецький — цікавий збіг обставин! Є дані про те, що на дворі Даниловича в Олеську перебував також батько Богдана Хмельницького — Михайло.

У 1636 р. рід Даниловичів вимер, і їхні величезні маєтки дістались Якову Собеському — батькові Яна III, однак Собеські більше перебували у новому Жовківському замку.

В середині XVII ст., тобто під час визвольної війни, замок був частково зруйнований і лише у 1680-х роках його відбудовано, перетворено на королівську резиденцію.

Олеськ. Замок. Внутрішній двір. Фото 1978 р.

Згадуваний уже У.Вердум записав під 1672 р. у своєму щоденнику: “Це є стара будівля з каменя, на крутому горбі”. З цього приводу слід зауважити: малоімовірно, аби великопанський замок, побудований, як уже говорилося, у 1605 р., уже через 70 років був старим. Звідси висновок, що замок і до 1605 р. був кам’яний. Зберігся також більш докладний опис з 1687 р. Замок височів на самотній горі, серед боліт, і лише дві штучні дороги вели з міста до замку. Автор опису, Делярок, порівнює замок до “редути” — масивної та високої. Він захоплено оповідає про величні панські кімнати, про розмальовану *al fresco* каплицю, але не згадує ані словом про став в Олеську. Однак це суперечить змістові привілею Яна III, виданого для Олеська в цьому ж році, коли король, між іншим, звільняє жителів Олеська від робіт “до ставу Покровського”.

У 1725 р. один із синів короля Яна III — Костянтин — продав Олесько Жевуським. Цей рід довів замок, по суті, до руїни, а кращі речі, як уже згадувалося, були перевезені в Підгірці. Незважаючи на величезні прибутки, які мали Жевуські, вони через надто “веселий” спосіб життя потрапили у борги, і їхні маєтки пішли в різні руки з молотка (1796 р.). В урядовому описі маєтку присвячено замкові 4 слова: “Palatium muratum cuius ruinae...5 600 flor.” (мурована палата, руїни якої [оцінено] на 5 600 флоренів).

Перебуваючи у 1820 р. в Олеську, Немцевич згадує: “Замок запущений... покій, де народився Собеський, зовсім зруйнований, повно сміття... В іншому крилі замку кімнати краще утримані,... в одній з них є портрети Собеського, Жолкевського, Конєцпольського і Костюшки.” Замок з ліцитації дістався Зелінському.

Олеськ. Замок. Інтер'єр експозиції залу. Фото 1978 р.

*Олеськ. Замок. Портрет Івана Даниловича.
Фото 1978 р.*

Проте ще навіть наприкінці ХІХ ст. збереглися у замку подекуди сліди давньої великопанської резиденції, особливо західна і південна частина цієї споруди.

У 1882 р. замок перебрало галицьке самоуправління, "законсервувало" його, забивши дошками, і так він стояв напівзруйнований. Дві світові війни також завдали чималої шкоди замкові, а внаслідок кількох пожеж він остаточно перетворився на руїну.

Лише після війни постало питання про реставрацію замку.

Львівський обласний відділ у справах будівництва та архітектури при вагомій фінансовій підтримці Правління Львівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та архітектури силами Міжобласної науково-реставраційної майстерні провів у замку реставрацію. Тепер тут музей-заповідник Х-ХVІІІ ст.

Олеськ. Замок. Картина Альмамонте "Битва під Віднем", фрагмент.

„Олеський замок” — відділ Львівської картинної галереї, експозиція якого відтворює атмосферу культурно-мистецького життя минулих століть.

У музеї зібрано твори живопису, скульптури, ужиткового мистецтва X-XVIII ст., які представляють складний період у розвитку українських земель. Більшість експонатів виставлено вперше (докладний опис експозиції у кн.: Б. Возницький. Олеський замок. Львів. 1977).

В Олеську варто оглянути цікаві надгробки на місцевому кладовищі, де є роботи в стилі скульпторів Шімзерів, готичний костел, фундований у 1481 р., біля якого стоїть кругла дзвіниця у вигляді потужної оборонної вежі та рештки оборонних валів, що колись оточували місто. Їх залишки частково збереглися за кладовищем при дорозі до Підгірців.

Олеськ. Замок. Скульптура Пінзеля "Жертвоприношення Авраама"

Олеськ. Оборонний костел XV ст. Фото 1978 р.

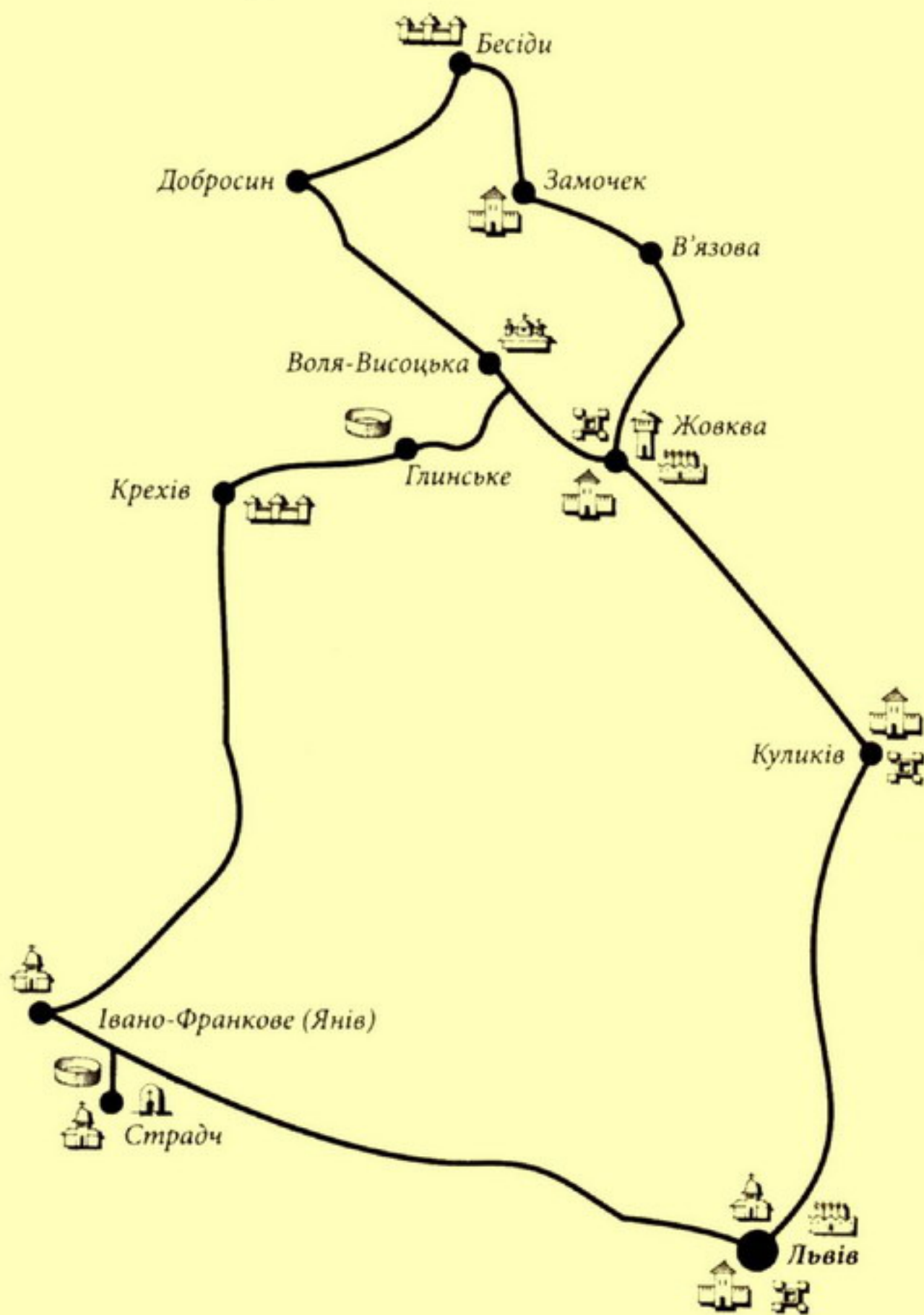
На зворотньому шляху до Львова минаємо новою, так званою об'їзною автострадою стародавнє місто Буськ (перша згадка з 1097 р.), яке також має надзвичайно цікаву історію. Тут є давньослов'янське городище. Пізніше Буськ був містом-фортецею з могутніми укріпленнями, оборонним замком. Зберігся цілий ряд цікавих пам'яток архітектури із зразками живопису XVII-XVIII ст. У 1540-х роках тут була заснована папірня, тісні зв'язки з якою наприкінці XVI ст. підтримував І. Федоров. Однак за браком часу прямуємо далі на Львів, а Буськ повинен стати об'єктом окремої поїздки.

Варто згадати лише, що недалеко від шосейної дороги навпроти Буська у с. То-

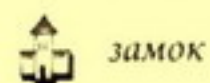
порів збереглися рештки оборонних валів середини XVII ст., які завершували фортифікаційні споруди цього містечка-фортеці. А по дорозі, проїжджаючи село Дідилів слід зауважити, що тут "на сіножаттях між Дідиловим і Хреньовим є острів, подібний до кургану — на ньому був замок Станіслав Стадницького, прозваного дідьком".

Цей, один з найцікавіших і найдоступніших усім маршрут, який густо насичений пам'ятками — підльвівськими оборонними форпостами, що у великій мірі захищали і Львів, можна проїхати за один день. За бажанням — об'єктів вистачить і на два дні огляду.

По Жовківщині

Умовні позначення

замок

оборонний монастир

оборонний костел, церква

місто-фортеця

ратуша

оборонна синагога

дерев'яна церква

печера

городище

AROUND THE ZHOVKVA AREA

A coach route (1 day). Season – May to October.

This route is 102 km.

14 km from Lviv, we reach Kulykiv with only the earthwork ramparts remaining of its ancient Castle, and St Nicholas Church (1538).

In Zhovkva - once a fortress-town - one should look at the remains of defensive walls with the gates, the Castle (1594), the Church with its Belfry, the marketplace, the Dominican and Basilian Monasteries, St Laurentius Church with its Belfry (so-called 'Pisan Tower'), two wooden churches and the Synagogue. If time allows, setting off from the Railway Station you may climb the Garai Mountain, the site of the King's summer hunting Castle.

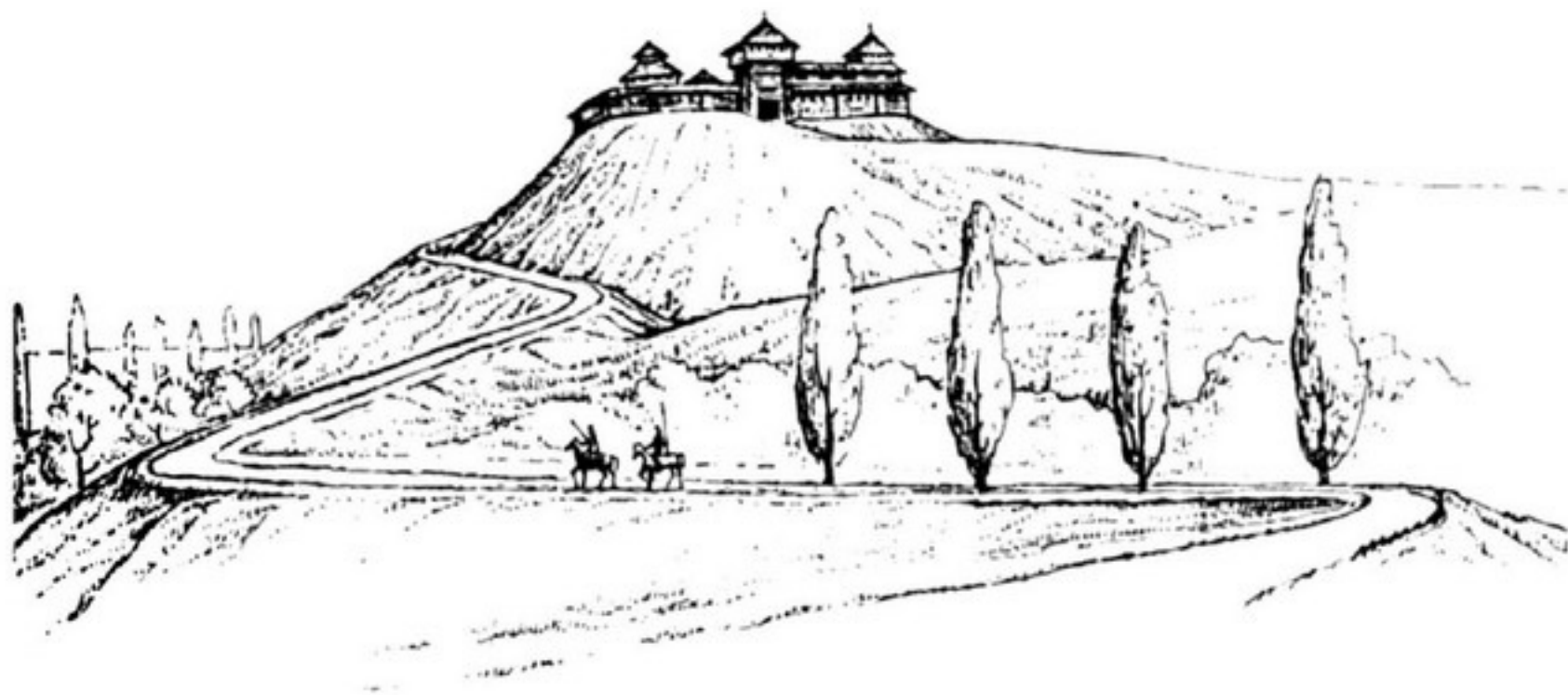
The route leads north to the village Viazova, where a left turn takes us through the village Zamochock on the way to the village Besidy, with its remains of fortifications, and the wooden 17th century Monastery Church. Further on is the village Volia Vysotska and its Church (1598) and the 18th century Belfry. The iconostasis (1655) and paintings (1688-1689) are by Ivan Rutkovych.

In the village Glynske is a memorial to honour the victory over the Turks during the Polish-Turkish War (1672-1676). From the bus stop we climb on foot to the site of the ancient settlement which the local inhabitants refer to as 'Horodysko'. These are the earthwork ramparts of the old Russian fortress-town first mentioned in the chronicles of 1243. In the military cemetery there are graves from WWI together with an interesting monument.

The village Krekhiv has a wooden Church built in 1724, and also the Basilian Monastery founded circa 1618. From Krekhiv one may return to Lviv either through Zhovkva or by continuing along a somewhat inferior road through Fiyna, the hamlet Papirnia, Dubrovitsia, and through Ivano-Frankove to Lviv. The stone Church in Ivano-Frankove, the burial place of the mother of the Polish King Stanislaw August, is the only building surviving from its 17th century fortress, and is well worth seeing.

During the journey back to Lviv one may stop to look at the site of an ancient settlement (11th/12th c) in the village Stradch, situated high on a hill, and also the former Cave Monastery and the Church of the Assumption of the Holy Virgin. It was first mentioned in 1416 as a defensive church. In 1795, during reconstruction it was divested of its defensive function. It was finally rebuilt in 1927.

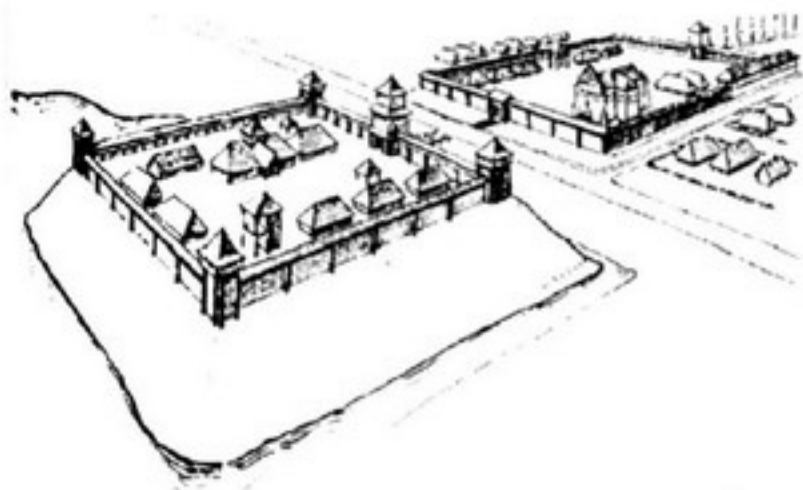
По Жовківщині

Жовква. Мисливський замочок на г. Гарай. Проект реконструкції

Маршрут автобусний, одноденний, сезонність травень-жовтень. Довжина маршруту -102 км.

Вийшовши зі Львова, через 14 км потрапляємо в смт Куликів (стара назва у XV ст. — місто Боц). Це місто-фортеця мало сильно укріплений замок, рештки якого

Куликів. Місто-фортеця. Проект реконструкції

(земляні бастіони) служать тепер трибунами стадіону, та оборонний костел св. Миколая, збудований у 1538 р. на місці дерев'яного, заснованого ще у 1399 р. Ціле місто було оточене валами, на них зводились дерев'яні частоколи (паркани) з вежами, які закріплювались за окремими міськими цехами. Вода, що омивала його з трьох сторін, робила місто майже неприступним.

Далі — місто **Жовква**. Його заснування як міста припадає саме на той час, коли населення вело постійну боротьбу з ворожими нападами. Місто було в цей час важливим осередком торгівлі, промислів, культури. В ньому збереглося найбільше оборонних споруд на території району з часів пізнього середньовіччя. Це, перш за все, місто-фортеця (до 1603 р. — с. Винники, до 1951 р. — м. Жовква, пізніше — Нестеров).

Жовква. Звіринецька брама. Фото 1978 р.

*Жовква. Башта домініканського монастиря.
Фото 1978 р.*

Жовква. Фрагмент оборонної стіни домініканського монастиря. Фото 1992 р.

*Жовква. Замок. Фрагмент дитинця з баштою.
Фото 1978 р.*

*Жовква. Замок. Башта з в'їздом біля ратуші.
Фото 1978 р.*

*Жовква. Замок. Башта біля Звіринецької брами.
Фото 1978 р.*

*Жовква. Синагога XVII ст., загальний вигляд.
Фото 1972 р.*

Жовква. Глинська брама. Фото 1961 р.

Жовква. Торгові ряди. Фото 1989 р.

Жовква. Торгові ряди. Підсіння. Фото 1989 р.

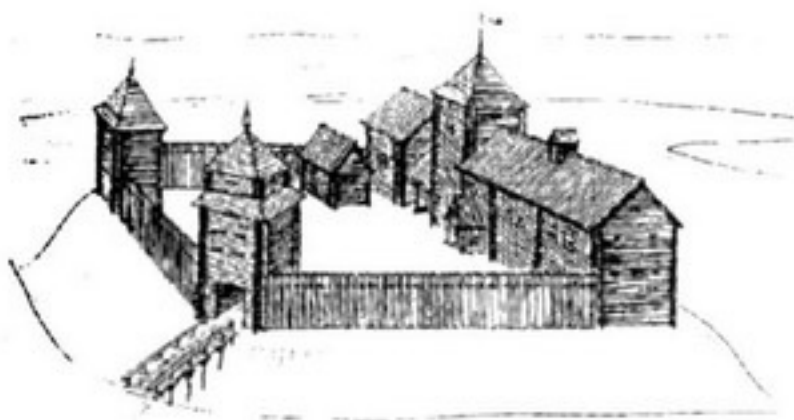
*Жовква. Башта (дзвіниця) фарного костела.
Фото 1961 р.*

Місто-фортеця мало високі оборонні мури, чотири брами — Львівську, Єврейську (Жидівську), Глинську (або Краківську), Звіринецьку. Перші дві та більшість міських мурів і веж розібрали в кінці XVIII — на

поч. XIX ст. австрійці. Третю — на початку 1960-х рр., оскільки через неї не могли проїхати танки. Старанням Товариства охорони пам'яток історії та культури її відбудували за проектом інституту "Укрзахідпроект-реставрація".

Крім міста-фортеці, з оборонних споруд варто ще оглянути замок 1594 р., домініканський монастир-фортецю з келіями 1653 р. і стінами 1655 р.; костел Лаврентія 1604—1618 рр. з дзвіницею, яка входила до системи оборонних стін міста. Завдяки останній пам'ятці Жовква має на сьогодні свою "Пізанську вежу", яку з цікавістю оглядають туристи. Заслуговує на увагу також Троїцька церква Василіанського монастиря 1612 р. з дзвіницею, яка до перебудови також була оборонною. І, нарешті, пам'ятка оборонного будівництва — синагога 1692 р., що належить до рідкісних творів архітектури в стилі ренесансу Львівської мистецької школи. Шкода, що після реставрації 1938 р. вона втратила свій оборонний характер.

Якщо дозволить час, можна через залізничний вокзал піднятися на гору **Гарай** з її модриною алеєю, де колись був мисливський королівський оборонний замочок. Звідси відкривається чудова панорама на Жовкву та її околиці. А піший маршрут з Гарай до Глинського городища (взимку — в

*Замочок. Мисливський замок.
Проект реконструкції*

Бесіди. Вали оборонного монастиря. Фото 1978 р.

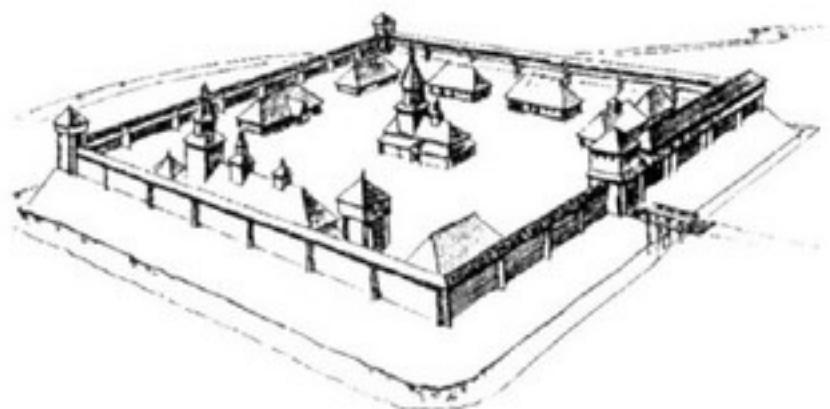
лижах) привабить навіть найвибагливішого туриста. Крутою стежкою повертаємось до міста і продовжуємо поїздку автобусом чи автомобілем.

Наш маршрут далі спрямований на північ до с. В'язова, де звертаємо наліво і потрапляємо до с. **Замочок**. Тут, на острові, серед великого ставу, який тепер осушений, приблизно на тому місці, де нині розташовані тваринницькі ферми, був дерев'яний мисливський замочок, збудований за наказом короля Яна III Собеського.

Наступний об'єкт — с. **Бесіди** з рештками оборонного василіанського монастиря на краю села. Добре збереглися оборонні вали з чотирьох сторін, а також дерев'яна

Бесіди. Дзвіниця монастиря. Фото 1978 р.

*Бесіди. Монастир. Проект реконструкції
за планом початку XVIII ст.*

церква з 1667 р., перебудована 1835 р. і відремонтована 1847 р. Біля церкви — дзвіниця з 1751 р. Монастирські келії і порохівня не збереглися. Згідно з давнім описом, тут було дві церкви. Монастир заснували близько 1667 р. монахи о. Філарет, Служка і о. Теофан Осташевич. За королівським привілеєм монастир одержав право на заснування друкарні, однак невідомо, чи вона тут діяла.

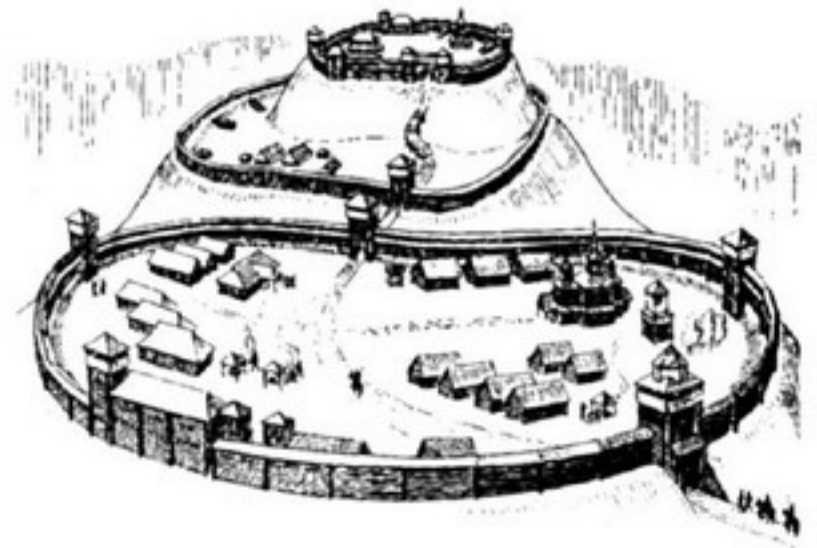
Їдучи далі звичайною польовою дорогою в напрямку Рава-Руського шосе, потрапляємо у **Волю Висоцьку**, де можна оглянути церкву св. Миколая 1598 р. і дзвіницю XVIII ст. Тут зберігається прекрасний

*Глинське. Пам'ятний знак
на честь перемоги над турками
у польсько-турецькій війні 1672-76 рр.
Фото 1990 р.*

*Глинське.
Фрагмент валу давньоруського городища.
Фото 1990 р.*

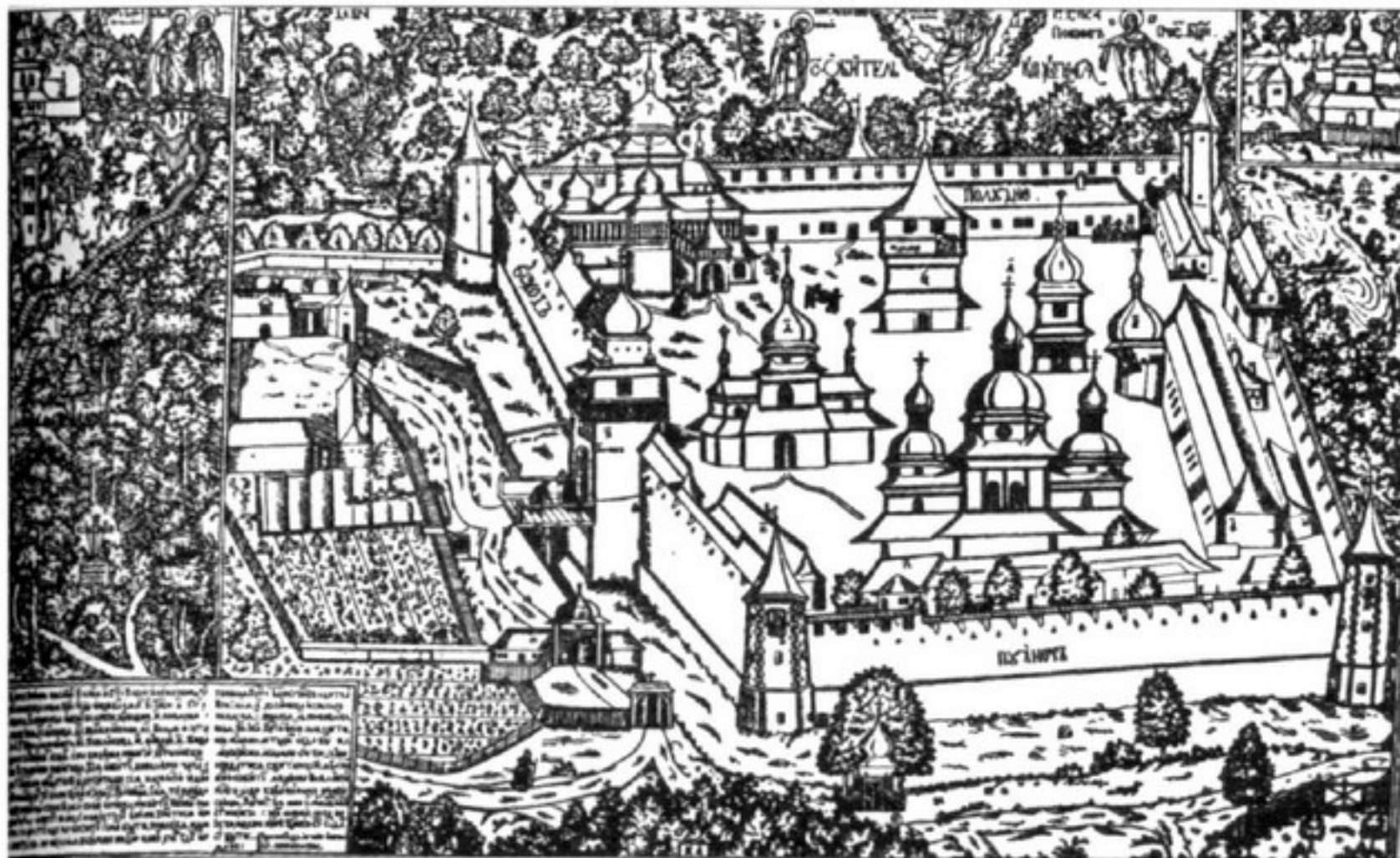

*Глинське. Проект реконструкції давньоруського
града з околиним містом і ремісничим центром.*

іконостас 1655 р. і живопис 1688—1689 рр відомого художника І. Рутковича. Церква відреставрована у 1979 р.

Не доїжджаючи до Жовкви, слід звернути вправо і доброю брукованою дорогою (через залізничний вокзал станції Глинське доїхати до с. Глинське. Посеред села, біля дороги — пам'ятний знак на честь перемоги над турками у польсько-турецькій війні 1672—1676 рр. Від автобусної зупинки піднімаємось пішки вгору — до знаменитого городища, яке місцеві жителі називають "Городисько".

Городище у с. Глинське, яке добре збереглося, можна віднести до пам'яток археології європейського значення. Це давньоруське літописне місто-фортеця (за одними даними — Щекотин, за іншими — Тисмениця або Жидятин), згадане в літописі під 1243 р. під час війни князя Ростислава проти Данила Галицького. Ростислав, розгромлений військами князя Данила Романовича, змушений був утікати і "замкнувся" у цій могутній фортеці. Городище разом з "замчиськом", околітнім городом та численними могильниками обстежувалися у 1934 р. Я. Пастернаком і у 1982 р. О. Корчинським. Однак, це були лише візуальні обстеження. Дослідники датували пам'ятку на основі літописної згадки і підйомного матеріалу. Археологічні

Крехів. Монастир ЧСВВ. Гравюра Д.Сінкевича, 1699 р.

Крехів. Оборонні мури. Фото 1963 р.

Крехів. Вежа-дзвіниця. Фото 1981 р.

Крехів. Пам'ятний знак. Фото 1976 р.

розкопки фактично не проводилися, тому ця важлива пам'ятка чекає ще ґрунтовної дослідження.

Цікавий і надзвичайно цінний комплекс давньоруських і раніших пам'яток у Глинську повинен стати історико-культурним і археологічним заповідником. Його слід лише впорядкувати, збудувати з лісу, який поросло городище, оборонні стіни та вежі. Повертаючись з городища, варто оглянутися на початку сільського кладовища, при дорозі, старий військовий цвинтар часів Першої світової війни. Посередині цвинтаря стоїть пам'ятник, що досить добре зберігся. На ньому чотирма мовами — українською, польською, німецькою і угорською — виписано присвяту похованим тут воякам.

По дорозі до **Крехова** можна на перехресті доріг **Крехів — Нова Скваря** звернути вліво і через кількасот метрів побачити ще один пам'ятний знак, споруджений на честь перемоги у польсько-турецькій війні. Перед тим, як потрапити у відомий Крехівський монастир, слід оглянути в самому селі дерев'яну церкву, збудовану у 1724 р. майстром І. Хом'юком (про це є напис у центральному зрубі), з цікавим іконостасом. Церква відреставрована у 1971—1972 рр. за проектом архітектора І. Р. Могитича. Поруч — дерев'яна дзвіниця, яка зберегла риси оборонної дерев'яної архітектури у вигляді бійниць у зрубі першого ярусу.

Обидві пам'ятки — церква і дзвіниця — чудовий ансамбль галицької школи народної архітектури.

Далі, за два кілометри на південний схід від села — Василіанський монастир, заснований близько 1618 р. на горі з печерою і перенесений пізніше на сьогоднішнє місце. Збереглися гравюри Д. Сінкевича з 1699 і 1705 рр. (остання знайдена нещодавно В. Вуйциком) з докладним зображенням і розміщенням усіх будівель монастиря.

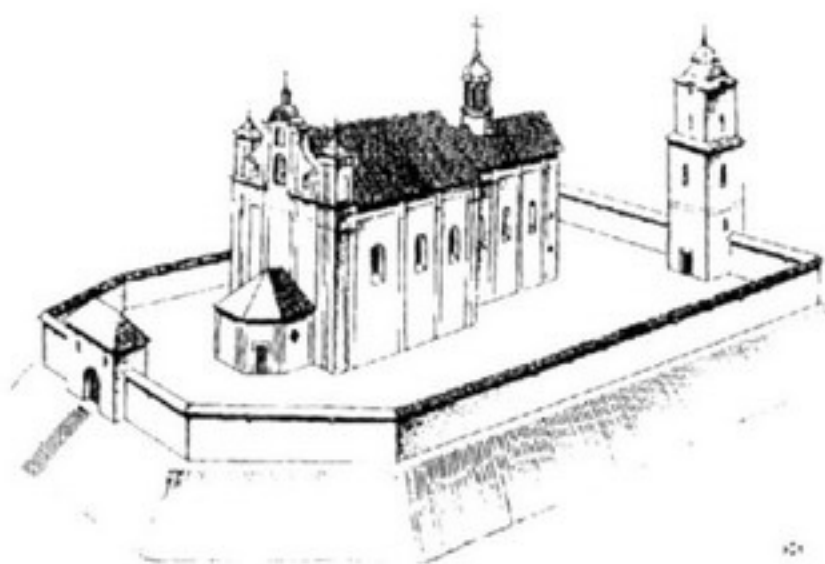

Крехів. Загальний вигляд монастиря. Фото 1981 р.

з чотирма церквами, келіями, кутовими вежами і потужною вежею-дзвіницею. Тут відреставровано уже Миколаївську церкву 1721—1737 рр. і келії 1755—1902 рр., а також оборонну вежу-дзвіницю. Велика заслуга в цьому ігумена монастиря о. Теодозія-Тараса Янківа.

Тривалий час тут був інтернат для дітей, тепер — Вища духовна василіанська семінарія; вживаються рішучі заходи для відновлення цієї пам'ятки.

З Крехова можна повернутися до Львова через Жовкву або ж продовжити маршрут досить поганою дорогою через Фійну, хутір Папірню, Дубровицю, через Івано-Франкове (колишній, до 1945 р., Янів, а до

*Івано-Франкове.
Оборонний Троїцький костел XVII ст.
Проект реконструкції.*

Страдче. Проект реконструкції оборонної церкви.

1611р. — с. Залісся) до Львова. В **Івано-Франкові** — давньому (в XVII ст.) містечку-фортеці, з якого не залишилося жодного сліду, на увагу заслуговує лише мурований костел, збудований 1614 р., пізніше перебудований. У цьому костелі похована мати польського короля Станіслава Августа, яка померла 27 листопада 1759 р. у Мальчицях. Споруда була спочатку оборонною, однак внаслідок пізніших перебудов вона втратила свій оборонний характер.

По дорозі до Львова можна ще оглянути в с. **Страдче** на високому горбі давньоруське городище XI—XII ст., яке знаходиться у західній частині села на гребені мисоподібного підвищення, оточеного з півдня і заходу р. Верещицею. Городище овальної форми, оточене валом, висотою до 3 м. Укріплення і площа городища пошкоджені військовими траншеями і сільським будівництвом.

У цьому ж селі варто відвідати колишній печерний монастир XI—XII ст., з яким пов'язано багато легенд з часів татаро-монгольських набігів. Можна оглянути і цікаву споруду, колись оборонну церкву Успіння Пресвятої Богородиці Діви, що має цікаву історію. Вона згадується уперше під 1416 р., в 1795 р. — перебудована і втратила свою оборонність. Остаточно перебудована

Страдче. Вхід в печеру

Страдче. Фрагмент печери

у 1927 р. Простежуються ще рештки валів ровів, які колись її оточували.

Цей цікавий підльвівський одноденний маршрут збагатить наші знання про пам'ятки галицької старовини.

До наскельної фортеці Тустань

Умовні позначення

- замок
- оборонний монастир
- оборонний двір
- місто-фортеця
- оборонна синагога
- наскельна фортеця
- капище
- городище

TO THE ROCK FORTRESS TUSTAN

A coach route (1 day). Season - May to October.

This route is 240 km.

We leave Lviv along the Stryi highway in the direction of Mykolayiv. In the village Derevach, the site of an ancient settlement (11/13th c), once stood a Basilian Monastery fortified by a rampart and a wall. In Mykolayiv remnants of the 16th/17th c fortifications may be seen.

In 1620, in the village Rozvadiv, Jan Ostrorog built the Fortress Tabor on the then island on the River Dniester. In the village PISOCHNE one may look round the glass works, and afterwards turn right towards the urban settlement Medynychi. Previously on the site of the present day hospital stood a castle. Continuing through the village Solonske, with the site of another ancient settlement, the road brings us to Drohobych.

In Drohobych the remains of the fortified ramparts of the town-fortress, the 15th century Ascension Church, built on the site of an Old Russian castle, interesting relics of wooden architecture including the Church of the Honest Cross (early 16th c), and St George's Church (late 15th/early 16th c), granaries (1778) and the brine pit, are well worth visiting.

We may reach Boryslav either by driving through Stebnyk-Truskavets or via Lishnia – Nahuievychi - Popeli. The first route allows us to see the potassium businesses in Stebnyk, and the well-known balneology health resort Truskavets, where in the past a vast number of defence structures were built. Another route to Boryslav takes us through the birthplace of Ivan Franko – the village Nahuievychi. Nearby is the village Lishnia where, on the site of the castle, the Church now stands.

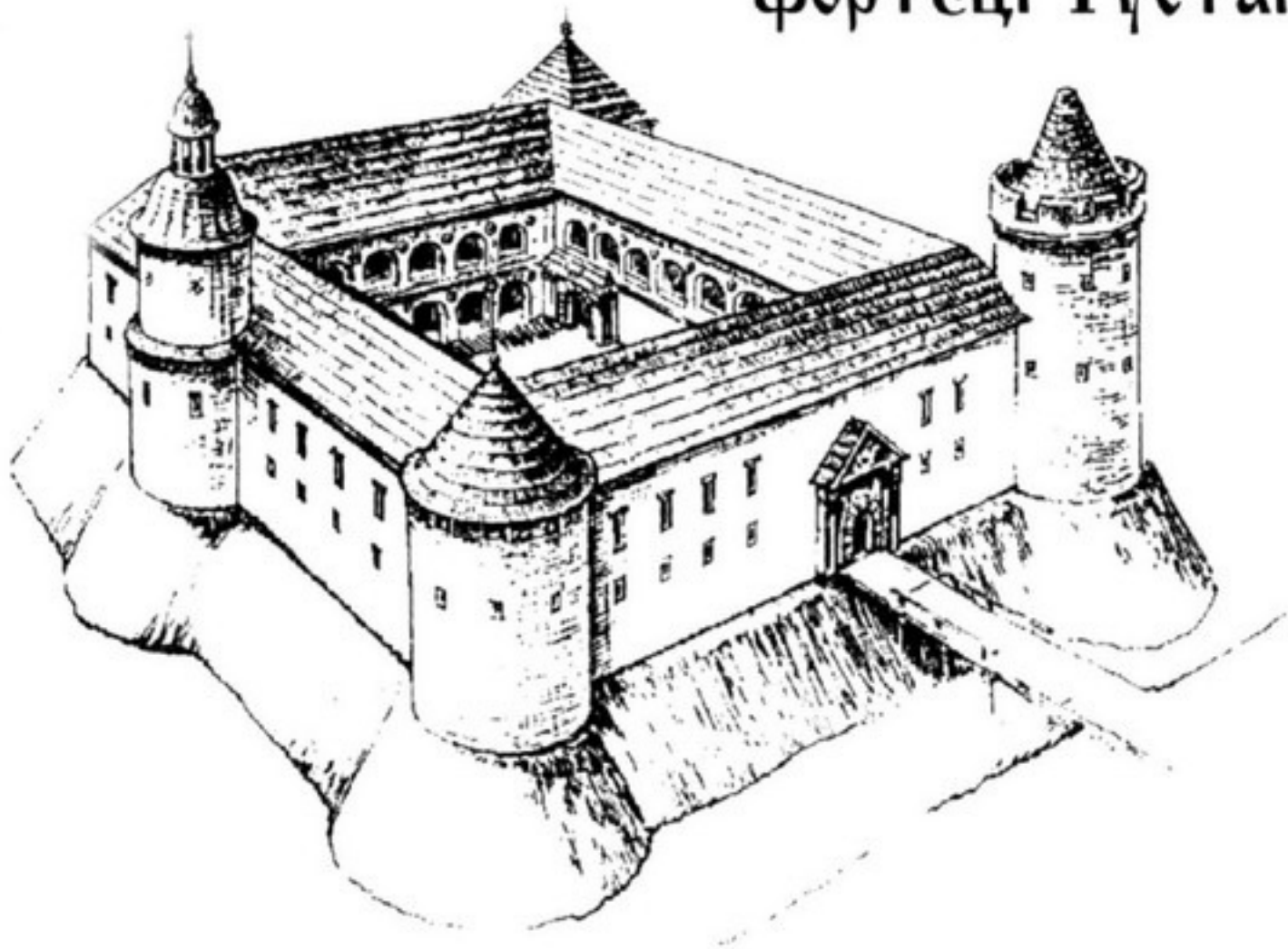
From Lishnia we turn towards Nahuievychi where one may follow the 'Path of Ivan Franko' to the Museum and to Franko's country estate.

Continuing through Uniatychi and Yasenytsia-Silna, we reach Boryslav to look at the sites of the ancient settlement – one being in the town and another in Mraznytsia. From Boryslav we drive over a serpentine road to the resort Skhidnytsia, where a castle stood in the 17th century.

The Old Russian town Urych in the 9th/13th c was a wooden fortress standing upon a cliff. Its walls were 15 m high. From here, the final destination of the route, we return to Lviv via another road – through Stryi and the village Pidhorodtsi where a castle also once stood. 'Mysterious' ramparts have been preserved here stretching in the direction of Urych. Passing through Krushelnytsia, Korchyn, Verkhnie Synievidsko, Nyzhnje Synievidsko and Dovholuka there is the opportunity of visiting sites of the ancient settlements and castles.

In Stryi, where in the late Middle Ages was a strongly fortified fortress-town with a castle, is the Church, built in 1395 and still surviving today. Near the village Piatnychany, on the right of the road, are remains of earthwork fortifications of the Monastery, mentioned as early as the 15th century. On reaching PISOCHNA we rejoin the already familiar route back to Lviv.

До наскельної фортеці Тустань

Дрогобич. Старостинський замок XVI — XVIII ст. Проект реконструкції

Маршрут одноденний, автобусний. Сезонність травень-жовтень. Довжина маршруту — 240 км.

Маршрут починається у Львові і йде вул. Стрийською до районного центру Миколаєва. Обабіч траси є села, багаті на пам'ятки старовини. Однак за браком часу відвідуємо лише ті, через які проходить дорога. Перше з них — Деревач. Тут є городище XI—XIII ст., був Василіанський монастир, укріплений валом і муром.

Не досліджено ще цікаві пам'ятки оборонного характеру м. Миколаєва. За даними А. Шнайдера, під час будівництва у 1607 р. костела викопано давні фундаменти і сліди давнього города. Дослідник робить припущення, що це — рештки

давньоруського міста Тетерів. Тут знайшли гроші часів Київської держави і величезний бердиш. Докладну відповідь на ці загадки зможуть дати лише ґрунтовні археологічні дослідження. Натомість збереглося чимало документів з описом пізньосередньовічного міста-фортеці. Так, у 1595 р. Єжи Мнішек, батько Марини, як орендар Миколаєва надає містові привілей: "Дохід з лазні, з продажу солі, мазі і посторонків у ратуші, як також з постригальні; з хлібних, шевських і гончарних яток призначити на фортифікацію міста".

У 1633 р. на коронаційному сеймі короля Владислава IV прийнято рішення про зміцнення фортифікацій внаслідок дуже сильного знищення міста ворожими

Дрогобич. Костел. Фото 1976 р.

нападами. Однак люстратори 1765 р. записали: "Містечко було в сипаних валах, тепер залишилася лише з трьох сторін рудера... Сліди валів, якими було колись оточене місто, залишилися ще дотепер". На той час існували два передмістя — Підлісне і Дрого-

визьке. У деяких документах XVI—XVII ст згадується миколаївський замок, однак його місцезнаходження встановити не вдалося. Можливо, дослідники плутають замок з містом-фортецею. Цілком ймовірно, що цей замок був на горі, де тепер телевізійний

Дрогобич. Стара ратуша, фото початку XX ст.

ретранслятор, оскільки там збереглися рештки фортифікації з ронделями — попередниками бастионів. Шкода лише, що вони знищені будівництвом пізнішого військового форту (XVIII — поч. XIX ст.), який австрійці спорудили для охорони переправи через Дністер.

Надзвичайно оригінальною, не подібною на інші, була фортеця у с. **Розвадів** — на правому березі Дністра, в урочищі "Табор". Відомо, що на основі королівського універсалу від 22 березня 1619 р. та інструкції гетьмана Жолкевського від 3 квітня цього ж року Ян Остророг, син дроговизького старости Миколи, зігнавши миколаївських міщан та селян Дроговизького староства, розпочав у 1620 р. будівництво фортеці під назвою Табор — на острові Дністра в Комарянському старостві. У цьому сховищі населення тривалий час могло оборонятися, тут була шліфувальня для виготовлення пороху і постійна сторожа навіть у часи спокою. Комарянська волость мала обов'язок взимку постійно прорубувати під на Дністрі, щоб до острова не можна було доступитися. Шляхта мала тут свої будинки і місця сховку, своє судочинство. Троє шляхтичів разом із старостою та комарянським

Дрогобич. Дзвіниця. Фото 1976 р.

Дрогобич. Каплиця. Фото 1957 р.

Дрогобич. Монастир. Проект реконструкції

війтом — підстаростом дроговизьким вели суд над неслухняними або зрадниками під час війни.

Тепер острова нема, а місце, де знаходилась фортеця, місцеві жителі називають “На Комаринським”. Воно тепер — на лівому березі Дністра. Ще донедавна можна було побачити великий камінь — нібито вхід до льоху, в якому, за розповідями місцевих селян, заховані великі скарби.

У селі **Пісочне** можна оглянути місцевий склозавод, обладнаний найновішою технікою. Він заснований у 1929 р. як фабрика дерев’яних іграшок, а через чотири роки переобладнаний на скловарню.

Тепер повертаємо направо, на Мединичі. У смт **Мединичі** (колись — Медениці) також був замок. Збереглися його докладні описи з 1686 і 1760 рр. Тепер на місці замку лікарня.

У с. **Солонське** можна оглянути давньоруське городище, яке обстежував у 1989 р. львівський археолог О. Корчинський.

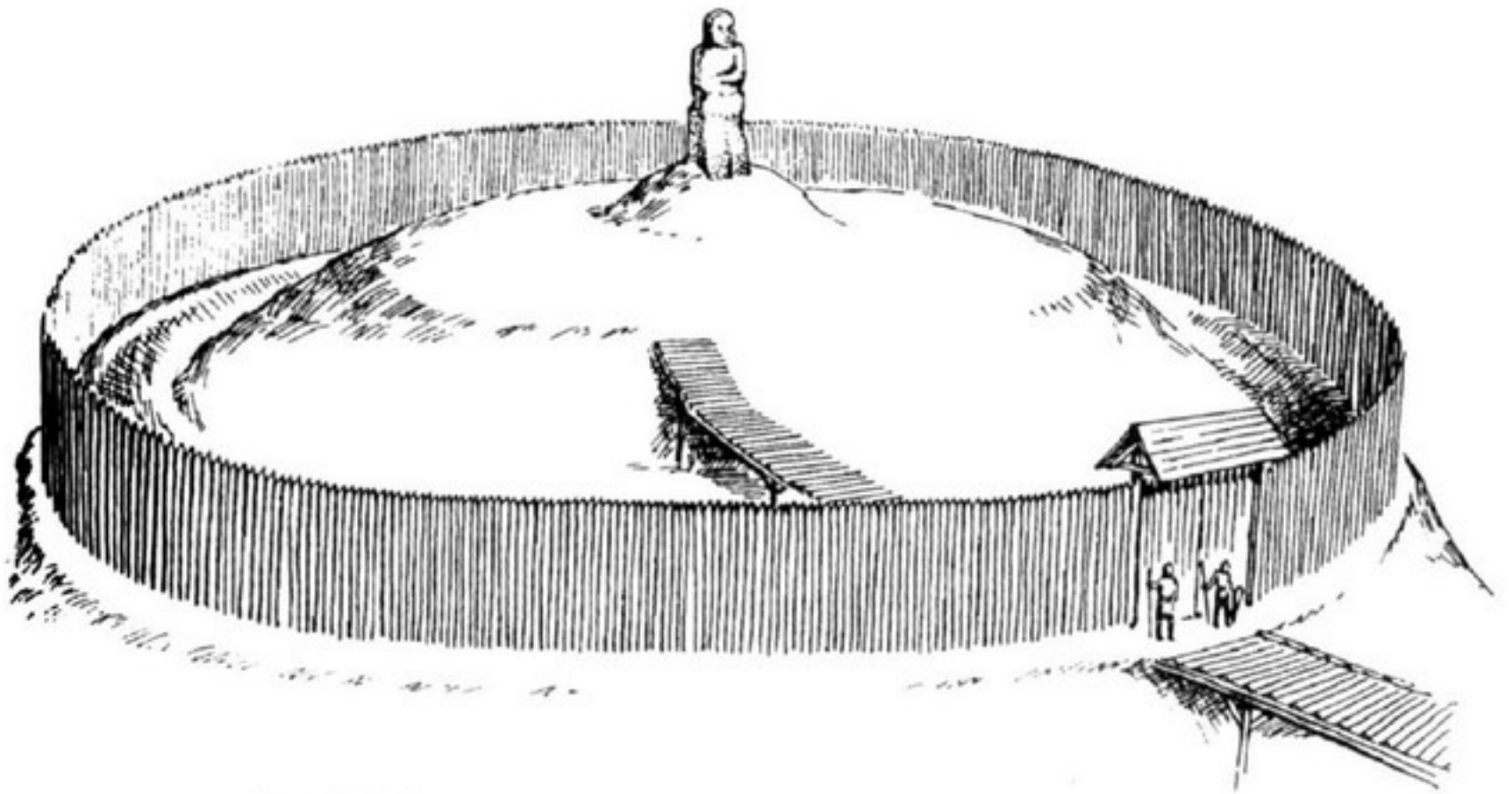
На більш тривалий час варто затриматися у **Дрогобичі** — місті, де є цілий ряд пам’яток оборонного будівництва. Без сумніву, вже за Київської держави Дрогобич був міцною фортецею. Про це свідчать рештки оборонних валів та численні городища навколо нього, зокрема давньоруське городище біля **Дережич**, повністю знищене

у 50-х роках при будівництві нафтоперегонового заводу.

Цілий ряд польських довоєнних істориків однозначно стверджують, що теперішній фарний Вознесенський костел (перша чверть XV ст. з дзвіницею 1551 р.) — збудований в місці давньоруського замку, укріпленого валами, ровами, дерев’яними стінами, баштами, з яких одна ще навіть у середині XVI ст. була цегляною. Усі ці укріплення розібрані наприкінці XVIII -початку XIX ст. Рови колись наповнювались водою, як надходила сюди з численних навколишніх джерел. Навіть у часи пізнього середньовіччя Дрогобич був сильно укріпленою фортецею. Збереглися описи міста XVI—XVII ст., зокрема міських брам (Замкової, Угорської) на в’їзді до жупи, та брами, яка прилягала до Жидівської вулиці і Львівської, башт, парканів на валах.

У 1504 р. згадується вперше і замок, що знаходився на передмісті Задвірне (на північ від Війтівської гори). Останні згадки про нього маємо з 1786 р. Збереглися докладні описи замку, плани, на основі яких вдалося відтворити його зовнішній вигляд.

Була тут і стара оборонна ратуша XVI—XIX ст. — на місці теперішньої, де містились також міська скарбниця і арсенал. Є її докладні описи.

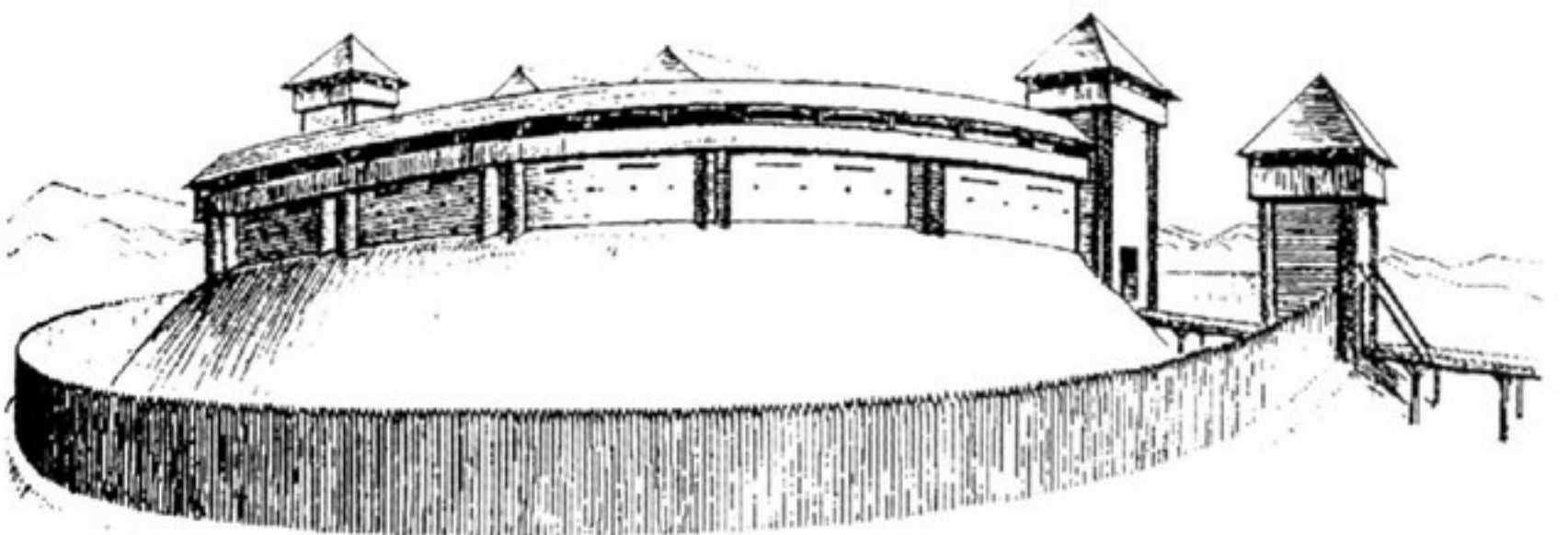

Трускавець. Кам'яна баба, дохристиянське поганське капище. Проект реконструкції

На увагу заслуговує і колишній оборонний монастир Кармелітів, фундований наприкінці XVII ст. дрогобицьким староствою Мартином Хоментовським і Яном Станіславом на Косьорках Косьорським-Бекерським-Мозирським-Мозирським скарбником. Для підсилення обороноздатності Вишенським сеймиком виділено йому у 1710 р. 300 золотих. У 1790 р. на основі Патенту австрійського імператора Йосифа II конвент Кармелітів скасовано, а у 1807 р. монастир і костел передано магістратові, який у 1813 р., у свою чергу, передав його Василіанам з

умовою утримання монастирем 3-х класної нормальної школи. У випадку потреби монастир мав бути знову у віданні магістрату. Костел переобладнано на греко-католицьку церкву св. Трійці, яка існує до сьогодні на розі вулиць Бориславської і Трускавецької.

У Дрогобичі слід ще оглянути дві цікаві пам'ятки дерев'яної архітектури — церкву Чесного Хреста поч. XVI ст. (вул. Зварицька, 7) і Юрїївську церкву кінця XV — поч. XVI ст. На увагу заслуговують житниці 1778 р. (вул. Грушевського, 16), збудовані як склад для зберігання зерна, і Соляна жупа,

Трускавець. Давньоруське городище. Проект реконструкції

Трускавець. Замок. Проект реконструкції

що діє тут без перерви протягом багатьох століть.

До Борислава можна їхати через Стебник — Трускавець або через Лішню — Нагуєвичі — Попелі.

Їдемо першим шляхом. У Стебнику було велике городище, відоме під назвою "Старий Бич", за переказами — начебто попередник Дрогобича.

Трускавець, з його численними лікувальними мінеральними джерелами, старими дерев'яними віллами, яких ще трохи залишилось, — весь у зелені. Йдеться, в першу чергу, про парки. Розміщене місто у мальовничій місцевості у підніжжі Цюхівського Карпатського хребта, було оточене у минулому фортифікаційними спорудами,

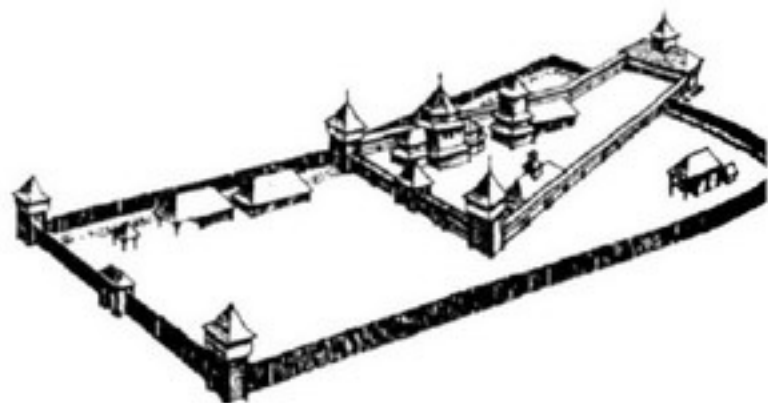
від яких не залишилося й сліду. Лише замочка (оборонного двору) на Кам'яній Горбі — завдяки тому, що місцевість порох лісом, — збереглися рештки земляних валів. Хоча деякі дослідники відносять цей об'єкт до Тустанович.

Крім цього, у Трускавці на Липка гора Баба, де було колись поганське капище захищене земляними валами, давньоруське городище, замок у парку Дубина (між в. Суховоля і джерелом Марія) та монастир початку вул. Ів.Франка.

Другий шлях до Борислава, про який уже згадувалося, йде через рідне село Ів. Франка — Нагуєвичі. Відразу ж після виїзду з Дрогобича — с. Лішня. Тут на місці замку збудована церква. Простежуються вали. Є і ще поле, яке називається "На Городищах";

Трускавець. Оборонний монастир із церквою св. Спаса. Проект реконструкції

Трускавець. Оборонний двір в урочищі Кам'яній Горбі. Проект реконструкції

Уроч. Наскельна фортеця, за рисунком Антона Лянге. Літографія Піллера

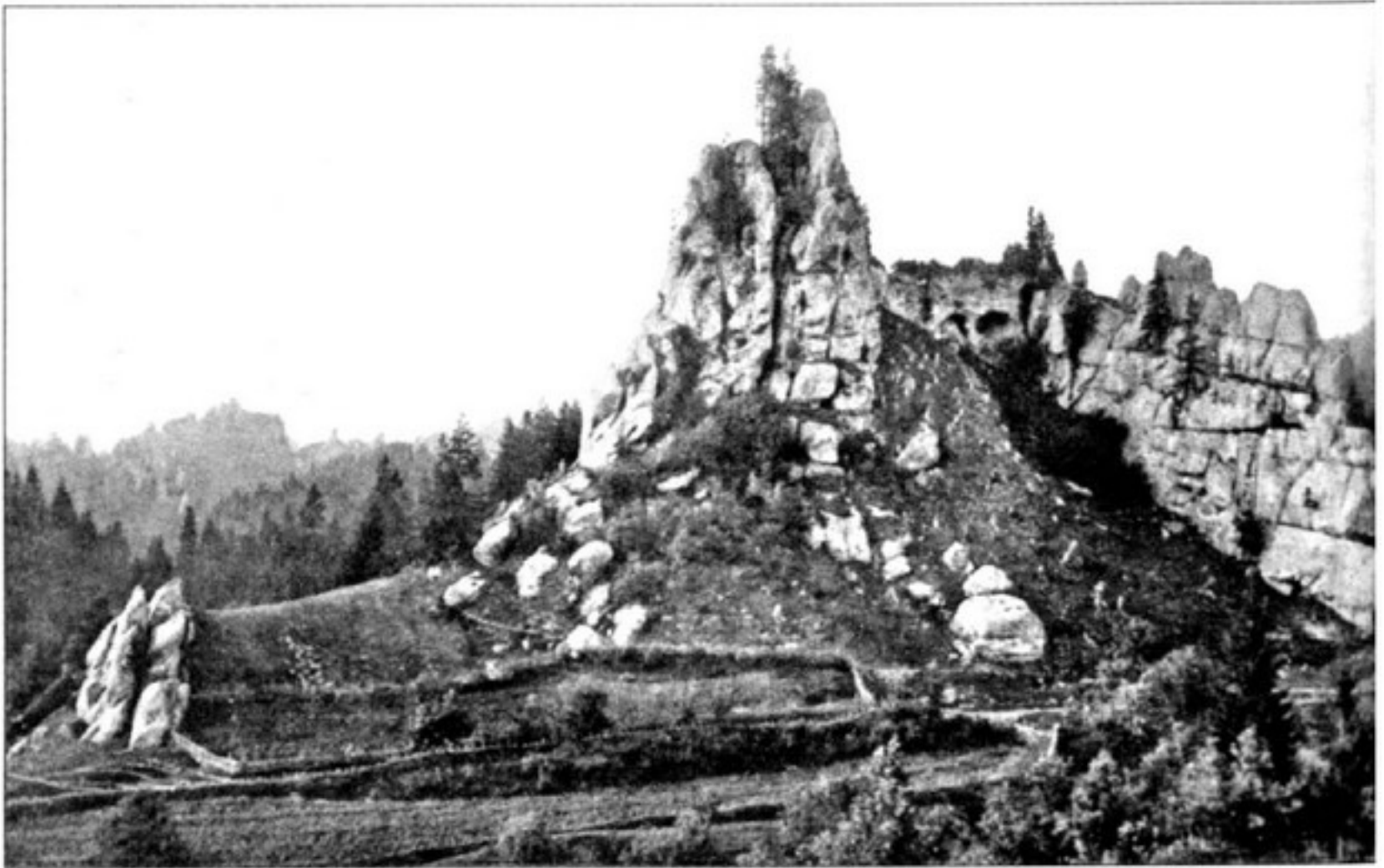

Уроч. Наскельна фортеця. Центральна група. Камінь, загальний вигляд. Фото 1990 р.

урочищі Бар — рештки валів (Лиса Гора), де, за переказами, мало бути м. Бар.

З Лішні звертаємо наліво і потрапляємо в **Нагуєвичі**. Уже при в'їзді в село слід пройтися "Стежкою Івана Франка" (художньо-меморіальний Комплекс роботи студентів і викладачів Львівської академії мистецтв). Тут вирізьблено у дереві цілий ряд персонажів з творів Каменяра. В селі є музей і садиба Івана Франка.

Село Нагуєвичі (після 1952 р. — с. Івана Франка) давніше називалося Башево або Дашево, ще давніше — до 1240 р. — Сольне, також мало свою фортецю. Сам І. Франко у творі "Петрії і Довбушуки" описує здобуття татарами замку в Нагуєвичах. За іншими даними, тут був василіанський монастир, якому належала частина села на основі грамоти, наданої Львом Даниловичем у 1244 р. і підтвердженої Сигізмундом Августом у 1566 р. У цьому привілеї сумнівної автентичності, як зазначає автор

Урич. Наскельна фортеця. Фото 1903 р. З книжки В. Деметрикевича

історичної довідки — “Словника географічного...”, — Нагуєвичі мають назву Башево.

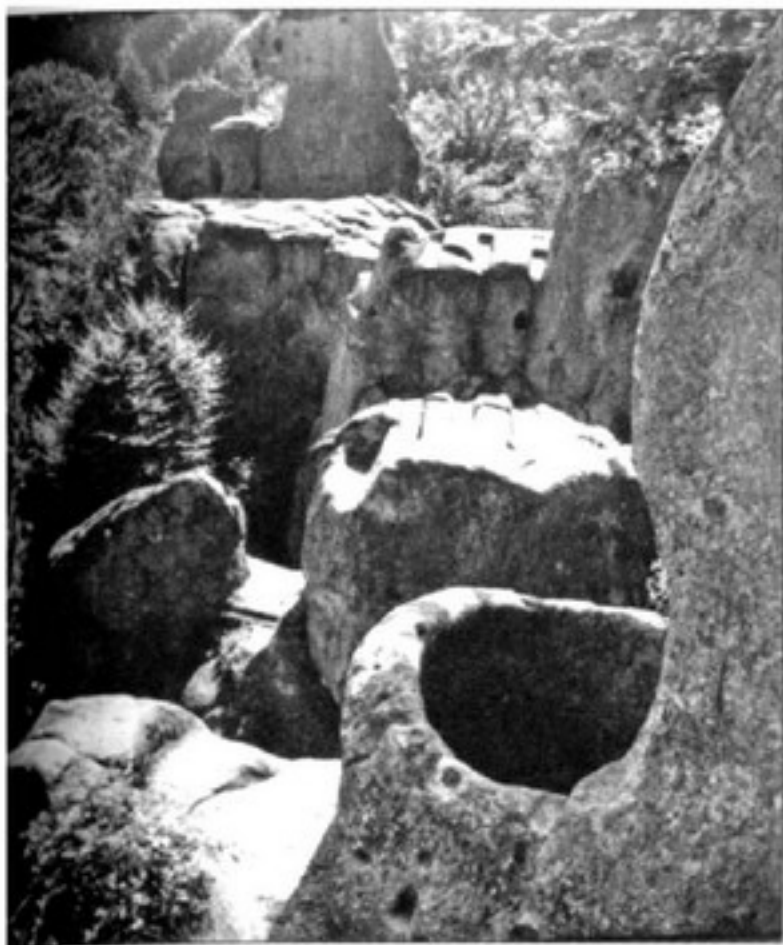
У поближких **Унятичах** також був василіанський монастир; у селі **Ясениця-Сільна**, через яке пролягає дальший шлях, у лісі — оборонний монастир. Є навіть мікротопонім “Монастир”. Місцевість обстежена у 1980 р. В.В. Ауліхом, М.Ф. Рожком і П.С. Лінинським. Серед добре збережених оборонних валів знайдено кераміку, кахлі XVI ст. Далі через с. Попелі їдемо до Борислава.

У **Бориславі** є два городища. Одне — в місті, друге — в Мразниці: лісиста гора “Городище” на хребті Кадубйова, на межі Мразниці і Опаки.

Серпантинном добираємося до **Східниці**, відомої в минулому видобутком нафти. Тепер тут курорт. В часи пізнього середньовіччя в Східниці стояв замок, про який відомо лише те, що у 1648 р. на нього напали

селяни. Пізніше на цьому місці збудовано костел. Збереглися земляні фортифікації. Скуштувавши “Нафтусі”, не менш цілющою аніж трускавецька, ліською дорогою добираємося до с. Урич і потрапляємо в царство скель, які наче зачаровані велетні височать над гірським потічком, ховаючи тайни героїчного минулого цієї закутки Українських Карпат.

Урич — давньоруське місто, яке тривалий час досліджується Карпатською архітектурно-археологічною експедицією, було наскельною дерев'яною фортецею IX—XIII ст., хоч уперше згадується у літописі лише під 1340 р. у переліку міст, захоплених Казимиром III. Висота структури наскельної забудови, фортечні стіни п'ятнадцятиметрової висоти, 5 поверхів житла з XIII ст., криниця, вирубана у скелі, дві цистерни свідчать про високе мистецтво оборонного будівництва наших предків. Під керівництвом начальника експедиції

Урич. Наскельна фортеця на Острому камені, цистерна. Фото 1990 р.

Урич. Наскельна фортеця. Проект реконструкції 5-го будівельного періоду. Автор М.Рожко

Урич. Наскельна фортеця. Проект реконструкції 3-го будівельного періоду. Автор М.Рожко

Урич. Наскельна фортеця. Проект реконструкції 5-го будівельного періоду. Автор М.Рожко

М.Ф. Рожка студенти виконали численні проекти реконструкції цієї пам'ятки.

Звідси, з кінцевого пункту маршруту, повертаємо до Львова іншою дорогою — через Стрий. У с. Підгородці, яке проїжджаємо, також був замок. У верхньому кінці села — в Кичері — є урочище Замок, яке ще ніким не досліджувалося. Крім цього, у селі біля ферми збереглися якісь "загадкові" вали, що тягнуться в напрямі Урича. Біля села — гора Чорна Вежа, звідки дуже добре видно Урич і р. Стрий — аж до Синевідська. Можливо, це місце

Хромогорб. Замок. Проект реконструкції

спостережної (сигнальної) вежі, які зафіксовано і в інших місцях біля фортеці Тустань.

Дещо збоку — між селами **Підгородці** і **Ямельниця** — є цілий ряд окремих високих скель, що також могли бути сховком для місцевого населення під час ворожих нападів.

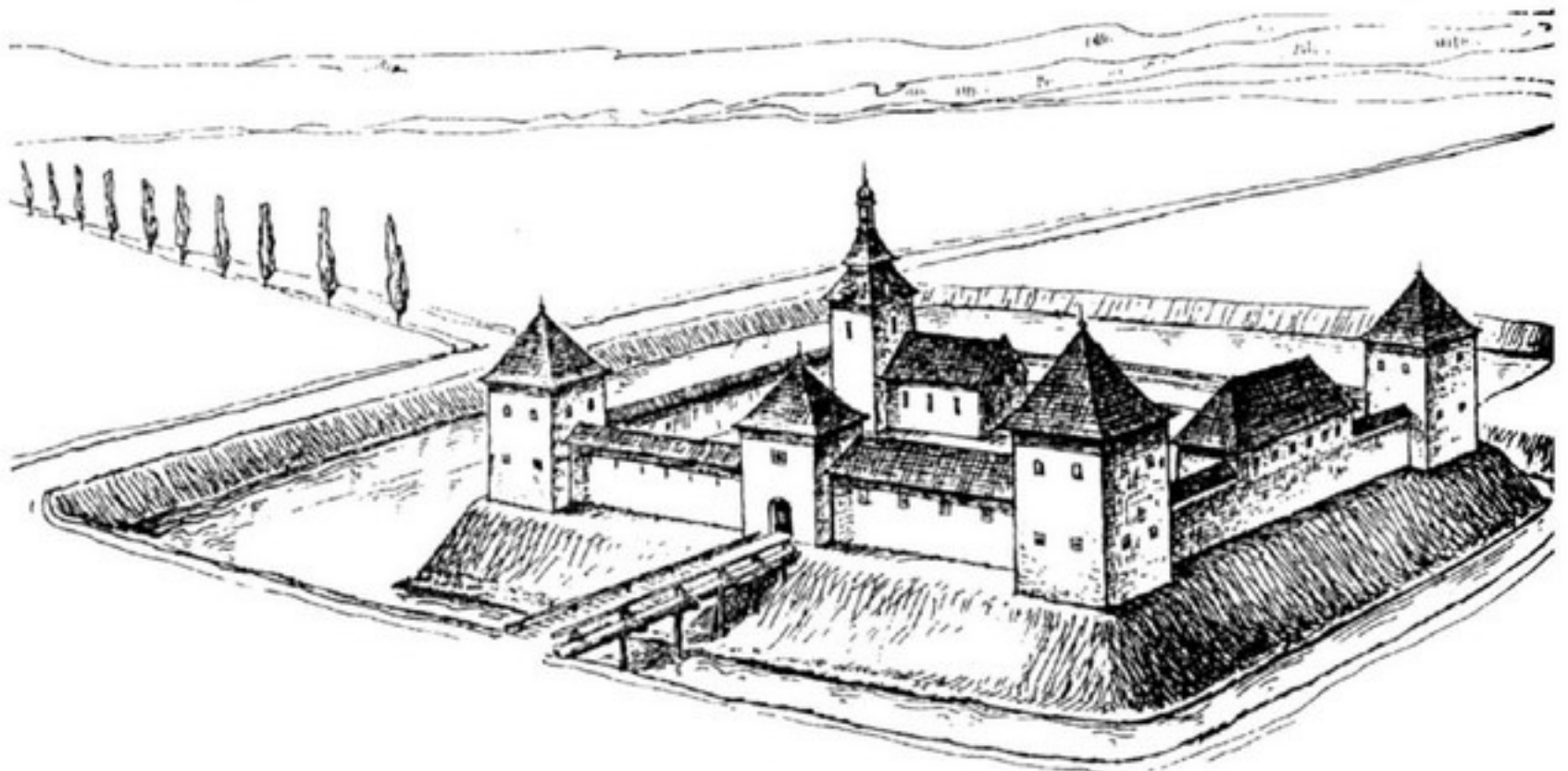
У с. **Крушельниця** біля школи є рештки недосліджених оборонних укріплень, а в **Корчині** — між селом і схилом гори Коник — є урочище "Замчище". За описом Б. Площанського з 1870 р. там були ще сліди дерев'яної будівлі.

У **Верхньому Синевідську** можна оглянути оборонні споруди давньоруського

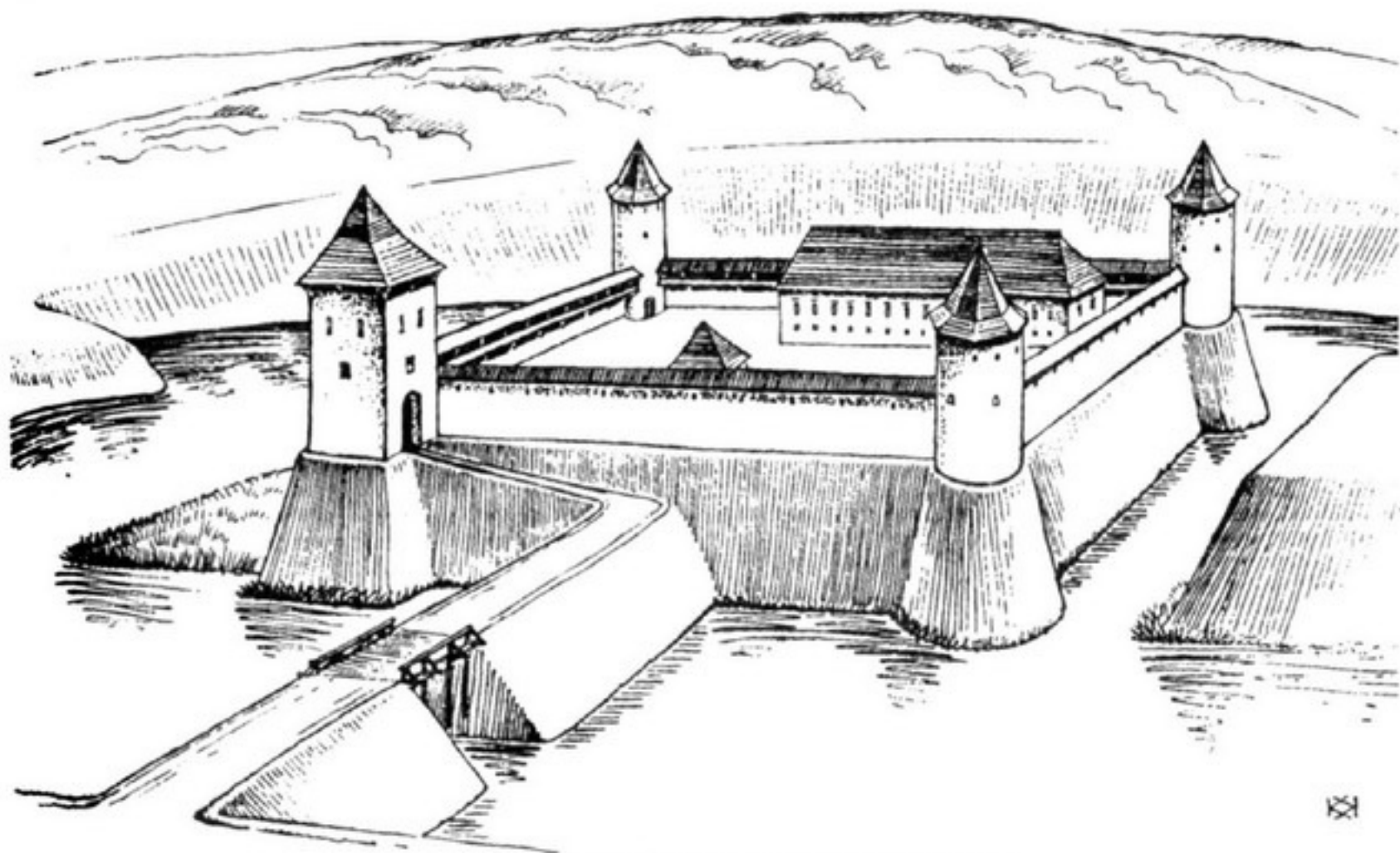
часу: городище-сховище — на північно-східній околиці селища — на хребті, що відділяє **Верхнє Синевідсько** від **Межибродів**, а також друге укріплення — за тунелем, у напрямку **Труханова**. Та найцікавішим є монастирище на "Золотій Горі" (тепер кладовище і церквою). Цей монастир св. Богородиці згадується у літописі під 1240 р., коли ньому зупинявся **Данило Галицький**.

Є також городище і в **Нижньому Синевідську**.

По дорозі до **Стрия** у ближніх селах ще залишились елементи фортифікації (у селах **Любинці**, **Хромогорб**, **Верхня**

Любинці. Замок. Проект реконструкції

Довголука. Оборонний двір. Проект реконструкції

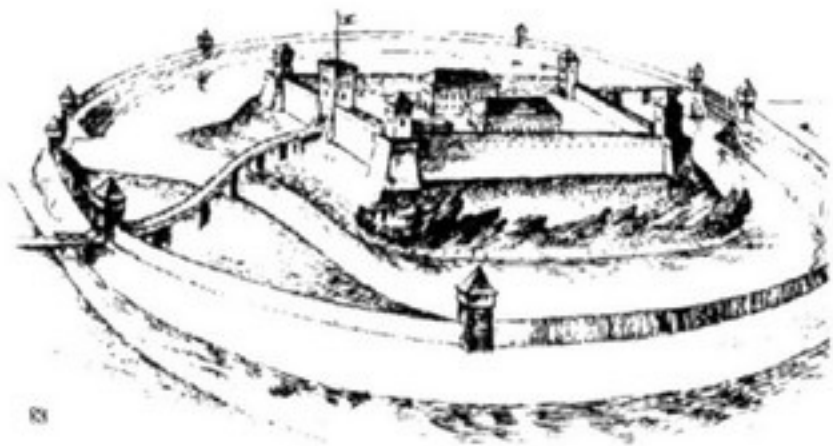
Нижня Стинава та ін.), однак вони можуть зацікавити лише археолога або дослідника пам'яток оборонного будівництва. Туристам або ж іншим мандрівникам варто оглянути потужні оборонні вали дещо збоку від головної дороги — у с. Довголука (у Гірському звернути наліво і проїхати 4 км до села).

В урочищі "Замчисько під Мукачовим" (або "Під високим берегом") за 1,5 км на схід від села, при впадінні р. Соплівки у р. Ведмежу можна побачити з трьох сторін добре збережені земляні вали. На дитинці є рештки фундаментів будівлі. Добре простежуються місця чотирьох оборонних веж, одна з них була з пивницею. Вода подавалася із ставу, для чого на р. Соплівці спорудили греблю, яка збереглася. Знайдені пізньосередньовічна кераміка, скло.

Проїхавши Дуліби, що нагадують нам своєю назвою про наше прадавнє плем'я, потрапляємо до Стрия. Найновіші археологічні дослідження переконують, що уже в давньоруські часи це був великий, добре

Стрий. Оборонний костел, репродукція з поштівки 1920-х рр.

Стрий. Замок. Проект реконструкції

укріплений город. Навіть у пізніших часах (XV—XVII ст.) Стрий відрізнявся від інших галицьких міст своїми потужними фортифікаціями, витримував численні облоги і був надійним притулком для навколишнього населення. Навіть під час визвольної війни 1648—1654 рр. уся навколишня шляхта, в т. ч. і дрогобицька, заховалася у Стрию.

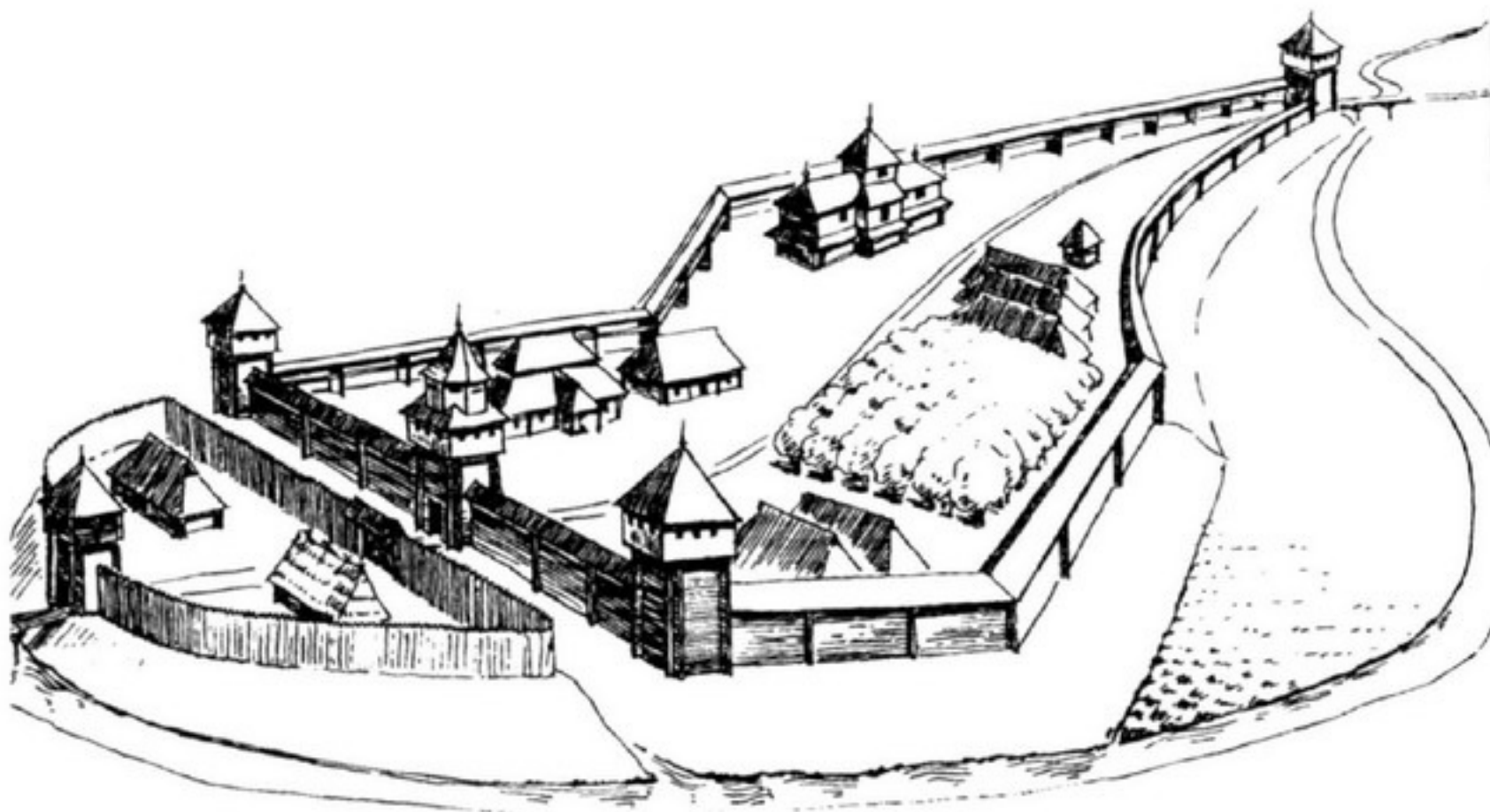
Збереглося багато архівних матеріалів з планами і описами Стрийського замку XIV—XVIII ст., на основі яких зроблено рисунок його зовнішнього вигляду. Слід

гадати, що збудований він був на давньому руському городищі.

В Стрию ще знаходились: укріплени фільварок біля замку, оборонний дві старости, оборонний костел, що уперше згадується під 1395 р. Цей костел, перебудований пізніше за проектом львівського архітектора Ю. Захаревича, діє і нині. Бу тут дерев'яний оборонний монастир францисканців, який монахи хотіли мурувати, однак десь наприкінці XVII чи на початку XVIII ст. його зруйнувала повінь. У тому далекому минулому Стрий мав п'ять церков, деякі з них були оборонними.

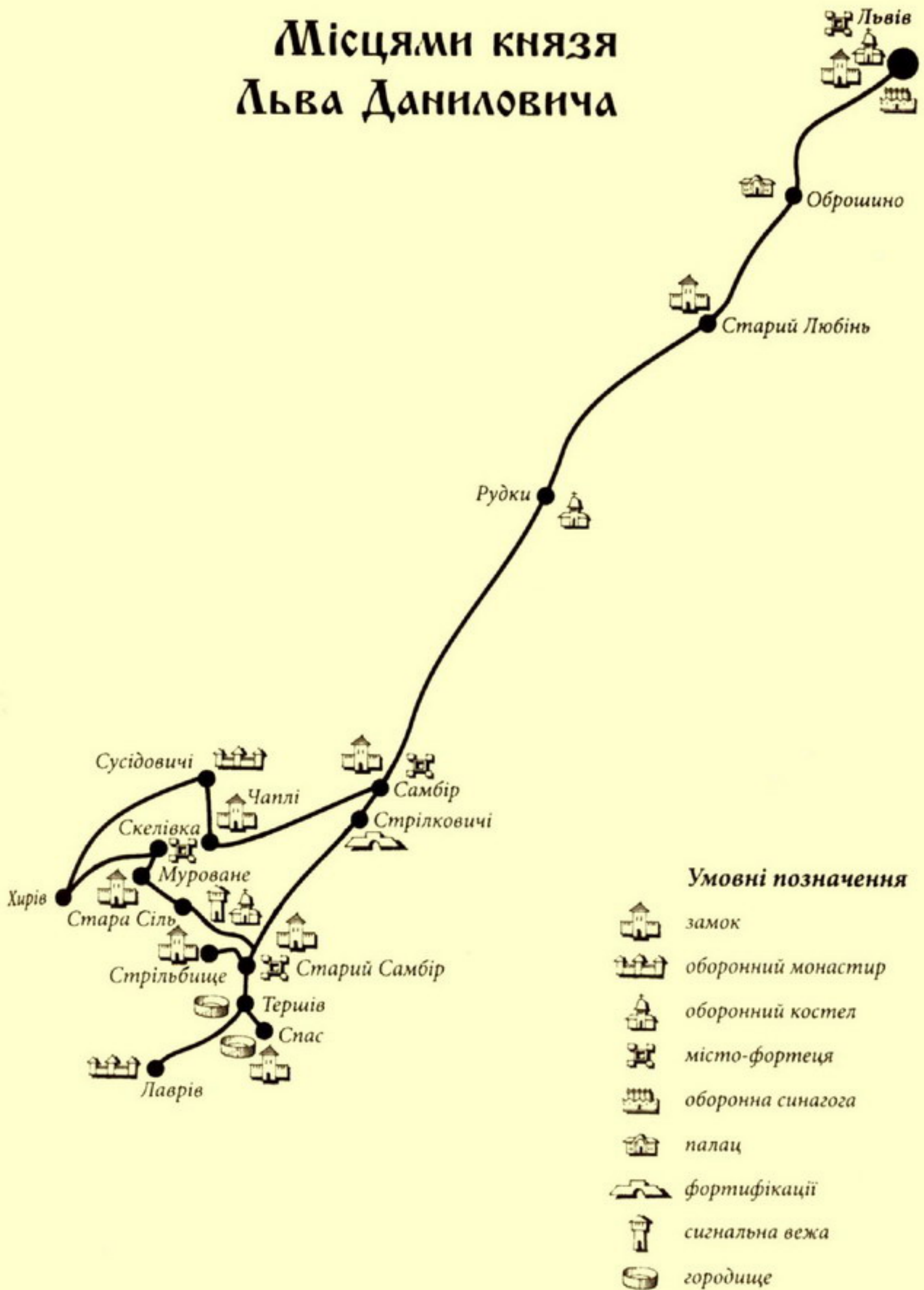
При переїзді через с. П'ятничани слід нагадати, що в давнину у лісі знаходився василіанський оборонний монастир, євангеліє з якого, датоване XV ст., було перед війною власністю бібліотеки Баворовських.

Добравшись до Пісочної, потрапляємо на знайому уже нам дорогу.

П'ятничани (біля Стрия). Оборонний монастир. Проект реконструкції

Місцями князя Льва Даниловича

IN THE FOOTSTEPS OF PRINCE LEV DANYLOVYCH

A coach route (1 day). Season – May to October.

The route is 240 km

After departing from Lviv we first stop in the village Obroshnyno where a visit to the Palace Complex (1730) is highly recommended. Of considerable interest is the urban settlement Velyky Liubin, a famous resort. Here from a large number of fortifications only the Palace, rebuilt from the 17th century castle, remains. In the village Hradivka, further along the road, is the Tomb of Polish warriors who perished during the Polish-Turkish War (1672-1676) with a memorial and a well-preserved small castle. There is also a local museum built with money donated by Ivan Yatsenko an inhabitant of the village.

Further on is the town of Rudky with its Church of the Ascension (1728) and the Belfry (17th/18th c). Aleksander Fredro, a famous Polish playwright (1793-1876) was buried in this Church.

Ancient Sambir is also rich in relics of its defence building. Here one may see remains of the ramparts of the once powerful fortress-town, the castle ramparts near the hospital, the Church of the Bernardines with its cells, the Church of the Nativity of the Virgin, a Roman-Catholic church with loopholes built in the 16th/17th centuries, the Town Hall, the Monastery of the Dominicans (1406), the defensive Monastery of Brigids, and the Monastery of the Jesuits (1680 but later rebuilt).

Driving through the village Strilkovychi we reach Saryi Sambir, which boasts an interesting history and has the remains of fortified ramparts and a castle.

In the village Tershiv we can walk round the remains of the site of the ancient settlement, and in the village Spas we stop so we may walk to Zamchyshe mountain, the site of the ancient settlement of the 11th/13th c. From Spas we return to Tershiv, and after the bridge across the River Linya which flows in to the Dniester, we turn left to the village Lavriv. The Monastery, with the church and defence tower, stands at the foot of a mountain in a picturesque area. According to numerous sources the church and the monastery were rebuilt by Prince Lev Danylovych, who was buried here. Frescoes from the 15th/16th have survived in the church.

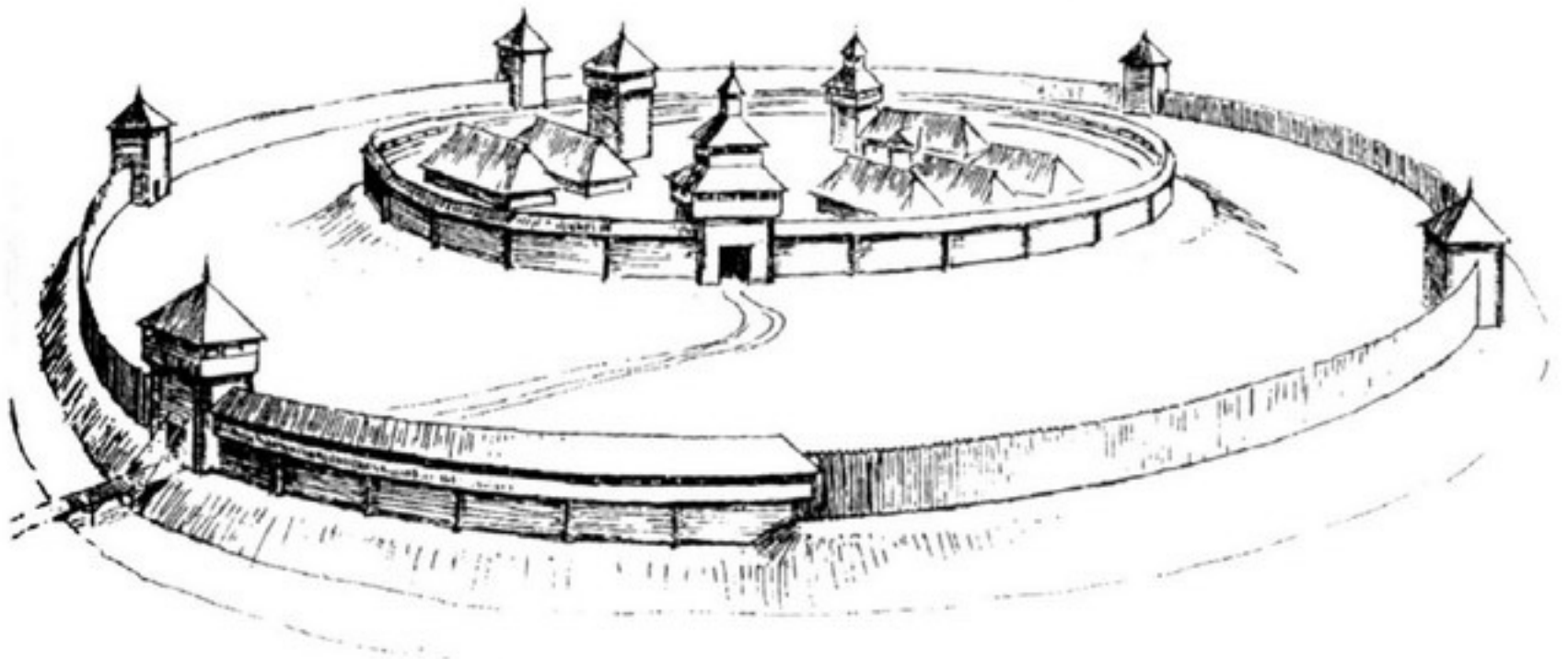
From Lavriv through Saryi Sambir we continue to Khyriv and then on to the urban settlement Stara Sil with its Church of St Michael (1660), once a defensive structure, with the Belfry and Chapel (1613).

Our next stop is the village Murovane. In the park (17th/19th c) worth attention are the well preserved castle with ramparts, moats, earthwork bastions and a channel filled with water from the river Strviash which runs through the village. The early 18th c church once served as a defence structure.

Next we visit the village Skelivka – once a town – to look round the Church of St Martin (late 15th/early 16th c) and its defence tower. In the village Susidovychi we may look round the ruins of the defensive Carmelites Monastery (16th/17th c).

On our way back we visit the village Chapli where in the 19th century the ruins of a large castle still remained. Continuing on this route, through Sambir, we return to Lviv.

Місцями князя Льва Даниловича

Великий Любін. Давньоруське городище. Проект реконструкції

Маршрут автобусний, одноденний. Сезонність травень-жовтень. Довжина маршруту - 240 км.

Маршрут починається у Львові. Перша зупинка в с. **Оброшине**, де слід оглянути палацовий комплекс 1730 р., який складається з палацу, збудованого за проектом архітектора Ю. Фантана, службових приміщень, огорожі з воротами і парку. Цей архієпископський палац з мальовничою в'їзною брамою був влаштований як літня резиденція львівського римо-католицького архієпископа. Тепер тут дирекція Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних областей України, з цікавим зоопарком.

Значний інтерес для дослідника старовини чи навіть туриста становить смт **Великий Любін** (у давньоруський час — Любинегород, Любинець; пізніше — Любин, Любін Великий). Тут, за давніми хроніками, мав нібито бути осередок князя, збудований серед недоступних боліт і ставків. За іншими даними, болохівське місто знищили воїни князя Данила Романовича. Можливо,

автор сплутав цю територію з Болохівською землею. За даними відомого дослідника старовини А. Шнайдера, в межах фільварку "Гурівщина" було поганське цвинтарище, тобто жертвне місце.

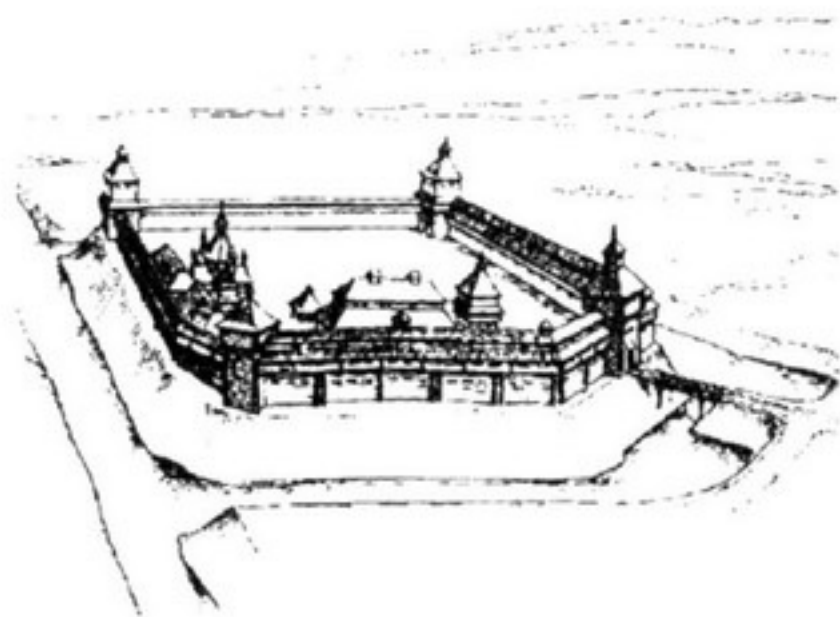
В археологічній літературі згадується також і городище. Очевидно, це колишнє Городище між Великим Любеном і с. Мавковичі в урочищі "Вали", що його розрівняли бульдозером за наказом голови колгоспу у 1987 або 1988 р. Обстежив Городище львівський археолог О.Корчинський. На-

Оброшине. Палац, 1930-ті рр.

Великий Любінь. Палац, перебудований з замку XVII ст. Фото 1987 р.

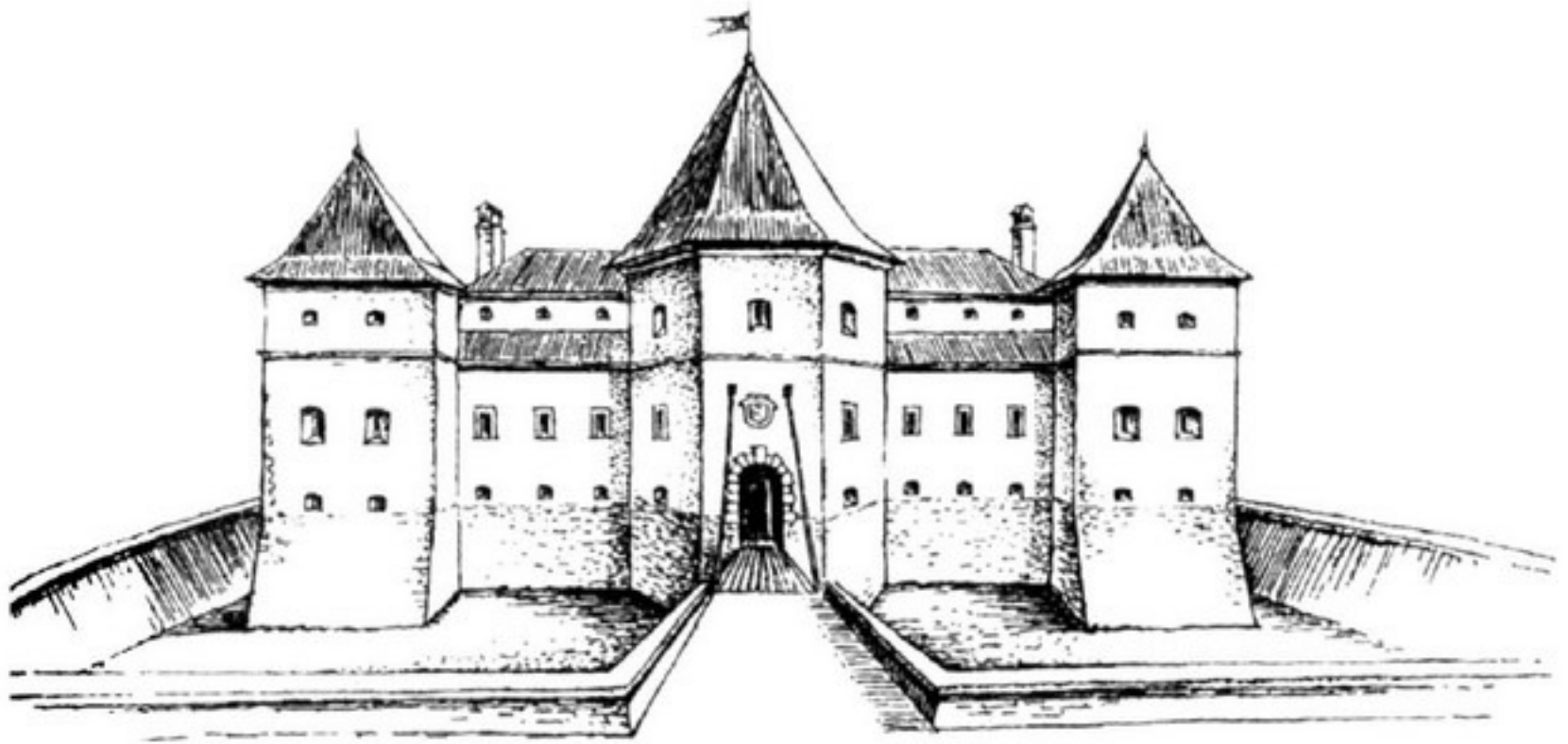
*Великий Любінь. Замок XIV - XVI ст.
Проект реконструкції*

томість добре збереглися вали старого замку XV—XVI ст., де тепер рибний ставок.

Був у Великому Любіні і замок XVII ст, перебудований пізніше на палац. Тепер тут школа-інтернат.

У с. **Градівці** (кол. Гошани) — могила польських воїнів, які загинули в польсько-турецькій війні 1672-76 рр., з пам'ятним знаком, і добре збережене замчисько. Тут слід також відвідати місцевий музей, для якого житель села Іван Яценко збудував окремий будинок.

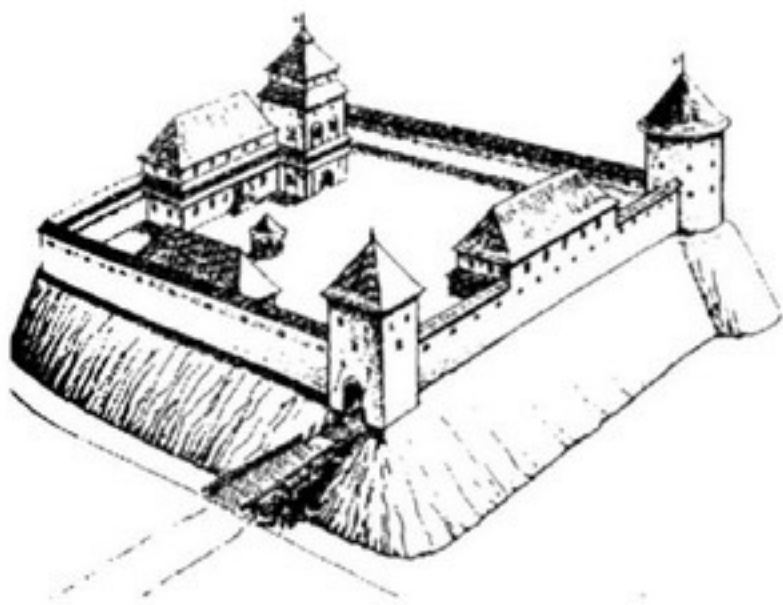
Далі по дорозі — м. **Рудки** з Вознесенським костелом 1728 р. і баштою-дзвіницею

Великий Любінь. Замок XVII – XVIII ст. Проект реконструкції

Великий Любінь. Рештки оборонних валів замку XIV – XVI ст. Фото 1995 р.

с. Градівка. Замок. Проект реконструкції за планом Івана Яценка. Рис. Миколи Козурака

XVII—XVIII ст. Костел і башта були спочатку оборонними. У костелі похований відомий польський драматург Олександр Фредро (1793-1876).

Старовинний **Самбір** (старі назви — Погонич, Новий Самбір, Нове Місто), який лежить на нашому шляху, багатий на пам'ятки оборонного будівництва. Тут збереглися фрагменти земляного валу пізньосередньовічного міста-фортеці; костел бернардинців з келіями 1751 р., арх. А. Деламарс; добре збережені земляні bastiони і вали нового замку; церква Різдва Богородиці 1728 р., яка мала оборонний мур; фарний костел XVI—XVII ст. з бійницями. Крім цього, у Самборі були ще й інші оборонні споруди, які або не збереглися, або ж наприкінці XVIII — поч. XIX ст. перебудовані. Це, зокрема, оборонна ратуша XVII—XIX ст., оборонний двір; міський і цеховий арсенали; оборонний домініканський монастир 1406 р.; оборонний монастир бригідок та єзуїтський монастир 1680 р., в якому після ліквідації ордену було окружне управління, пізніше — староство.

По дорозі до Старого Самбора біля шосейної дороги є с. **Стрілковичі**, в якому у

*Рудки. Вознесенський оборонний костел.
Фото 1982 р.*

Рудки. Дзвіниця костела. Фото 1982 р.

1340-х роках був один з оборонних пунктів стратегічного округу польського короля Казимира.

Місто **Старий Самбір** з 1850 до 1919 рр. мало назву Старе Місто. Середмістя було обведене муром, а будинки заховані глибоко за підсінями. Місто в давньоруські часи було сильною фортецею, в 1241 р. — зруйноване монголо-татарськими ордами, а у 1340 р. зайняте королем Казимиром. У 1648 р. його штурмували козацькі загони.

Сліди замку, який, за переказами, бере свій початок з давньоруських часів, були ще наприкінці минулого століття в урочищі "На Повалищі". Тут містилося колишнє православне єпископство, а церква (XVIII ст.) стоїть на місці кафедрального собору. Простежуються рови і вали.

Село **Тершів**. Бачимо рештки розрівняного бульдозером городища. Кінцевий пункт маршруту — с. **Спас**, де туристи роблять пішу прогулянку на гору "Замчище" на городище XI-XIII ст. Городище — на висоті 375 м над рівнем моря за 0,5 км на захід від села, з добре збереженими земляними укріпленнями. Тут відкрито рештки кам'яної і цегляної кладки, добре простежуються в'їзди та земляні рови і вали.

У Спасі існував з XIII ст. монастир, який вважається одним з найдавніших. Про монастирі була потужна оборонна вежа, яка служила також в'язницею для духовних осіб. Інвентар василіанського монастиря у Спас з 1784—1804 рр. подає докладний опис цієї вежі. Є дані, що монастир фундував князь Лев Данилович, який свої останні роки життя провів у цій обителі. На початку XIX ст. дерев'яні будівлі монастиря, мур і вежу розібрано.

Із Спаса вертаємось до Тершова і за містком р. Лїнини, що впадає тут у Дністер, звертаємо вліво — до с. **Лаврів**. За переказами, які повторюються у численних

Самбір. Костел Бернардинського монастиря. Фото 1986 р.

Самбір. Парафіяльний костел. Фото 1986 р.

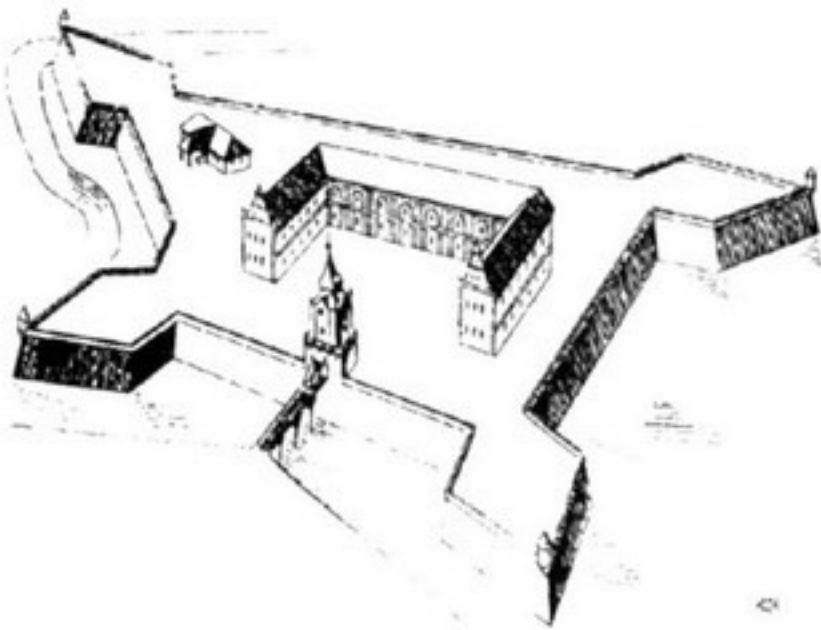
Самбір. Ратуша. Фото 1984 р.

Самбір. Замкові оборонні вали. Фото 1989 р.

Спас. Замок. Оборонні вали, фрагмент. Фото 1988

Самбір. Новий замок. Проект реконструкції

виданнях, церква і монастир перебудовані на кошти князя Льва Даниловича в XIII ст. і стали його місцем захоронення. Однак першу документальну згадку про монастир, який багато разів руйнувався і горів, маємо лише з 1407 р. У церкві збереглися фрески XV—XVI ст. Монастир з церквою і оборонною вежею розміщений під горою — у мальовничій гірській місцевості.

З Лаврова через Старий Самбір їдемо до Хирова. Біля траси — с. Стрільбище. Тут колись розташовувався замок, в якому перебували стрільці, що охороняли шлях над р. Яблінкою. Звідси нібито і назва села. Від замку, однак, не залишилося жодного сліду. На увагу заслуговує ще окопане цвин-

Спас. Замок. Проект реконструкції (з південного заходу)

Спас. Замок. Проект реконструкції (з південного сходу)

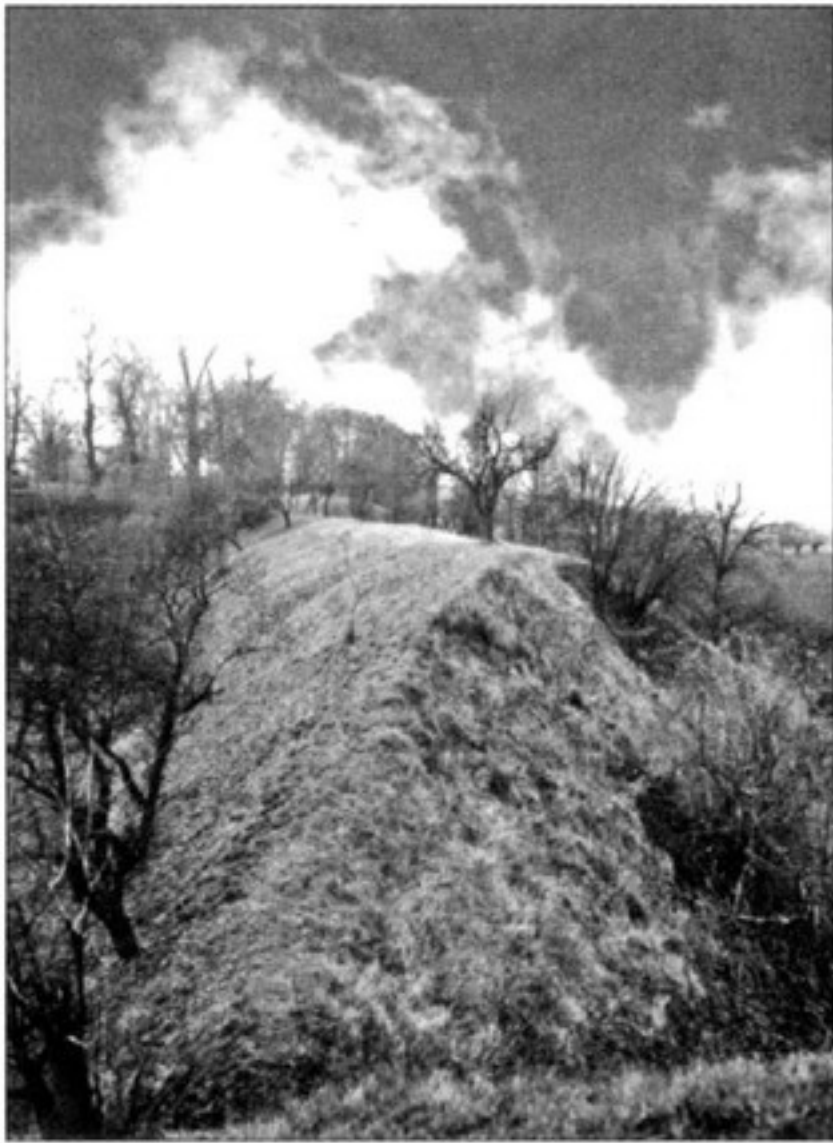
Лаврів. Загальний вид монастиря з церквою і дзвіницею

*Лаврів. Дзвіниця (фрагмент) з бійницею.
Фото 1988 р.*

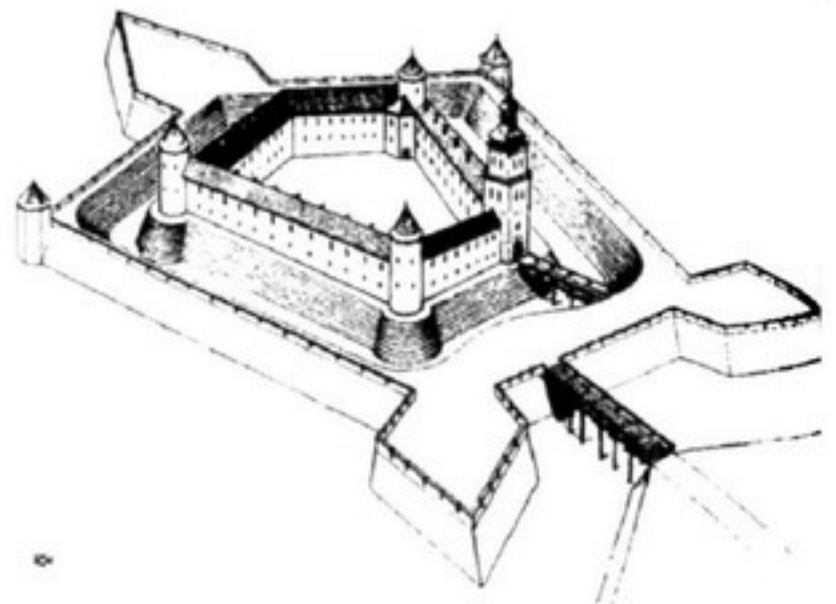
*Лаврів. Фрагмент фрески XVI ст.
Фото 1972 р.*

Муроване. Замок. Оборонні вали.
Фото 1989 р.

Муроване. План замку 1734 р.

Муроване. Проект реконструкції замку

тарище — недалеко від теперішньої церкви. На кінці села — друге оборонне цвинтарище, де колись стояла дерев'яна церква.

За деякими джерелами, смт Стара Сім (давніше — містечко) засноване в кінці IX — на початку X ст. як сторожовий пост. Тут знаходиться також Святомихайлівський (колись оборонний) костел 1660 р. з дзвіницею і прибудованою до нього каплицею з 1613 р. Після капітальної перебудови на початку XX ст. за проектом архітектора Б. Віктора втратив оборонний характер. Силь-

Муроване. Липова алея на території замку,
пам'ятка природи. Фото 1989 р.

Скелівка. Костел XVI ст. Фото 1974 р.

но пошкоджений під час Першої світової війни, відреставрований у 20 — 30-х рр.

Наступний об'єкт — с. **Муроване** (кошишні Ляшки Муровані). В селі знаходиться парк XVII—XIX ст. — пам'ятка природи і архітектури. В парку прекрасно збережене замчисько з валами, ровами, земляними бастіонами і навіть допливним каналом з ріки Стрв'яж. Замок збудований в XVI ст. Андрієм Тарлом у стилі Відродження, після його зруйнування у 1559 р. відбудований. Служив як сховок для населення навколишніх сіл. Власники — Тарли, на поч. XVII ст. — Мнішки, з 1602 р. — Другети-Гомоної, наприкінці XVII ст. — знову Мнішки.

Історія цього замку пов'язана з Дмитром Самозванцем, який прибув сюди 25 травня 1604 р. і, за переказами, на другий день упав на коліна перед батьком прекрасної панни Марини Мнішек і просив її руки. Підлога, на якій Дмитро колінкував, дубова, перекладена для взору іншим деревом, при розбиранні замку в XIX ст. перевезена в Угерці біля Ліска. Чи знав тоді Дмитро про наміри Вишневецького та Мнішка — невідомо. У цьому замку у XVIII ст. діяв театр — на зразок італійського чи французького, з окремим залом.

Під час Першої світової війни командування російських військ, які стояли табором неподалік села, довідавшись про те, що в

Скелівка. Оборонна вежа-дзвіниця. Фото 1978 р.

Сусідовичі. Монастирські келії. Фото 1972 р.

ямку перебував Лжедмитрій, наказало випустити по ньому декілька артилерійських снарядів. Збереглися фотографії 20-х років вашого століття, коли палац був уже повністю зруйнований, стирчали лише стіни. Сьогодні тут залишився тільки фрагмент одної стіни. В селі є ще цікава пам'ятка архітектури — церква 1700 р., яка була колись оборонною. Простежуються сліди земляних фортифікацій.

Наступний об'єкт — с. **Скелівка** (стара назва — Фельштин). Через відсутність мосту через ріку Стрв'яж мусимо робити величезний гак і добиратися до села через містечко Хирів.

Село Скелівка, колись — містечко, було в давнину сильно укріпленим містом-фортецею.

Шкода, що від цих міських фортифікацій сьогодні не залишилося жодного сліду. Тут можна оглянути лише костел св. Мартина з оборонною баштою кінця XV — початку XVI ст. В 1904 р. його ґрунтовно перебудували, після чого він прибрав неоготичного вигляду. Костел з потужною оборонною баштою, ровами та валами на краю міста сприяв його обороні і входив до міського фортифікаційного комплексу. Під час Першої світової війни комплекс було пошкоджено. Відбудовано у 1915-1916 рр.

Далі на нашому шляху — цікава оборонна споруда у с. **Сусідовичі**. Це монастир кармелітів XVI—XVIII ст. з високим оборонним валом. Монастирські келії, збудовані у 1608 р., — повністю зруйновані, костел з

*Сусідовичі. Оборонний монастир.
Земляний вал. Фото 1986 р.*

Сусідовичі. Костел. Фото 1986 р.

Сусідовичі. Дзвіниця. Фото 1986 р.

1585— 1591 рр. відремонтований місцевою польською римо-католицькою громадою. Збереглися фрески XVIII ст. Монастир-фортецю перебудовано в стилі бароко з елементами ренесансу.

Перш ніж виїжджати до Самбора зупинимося у **Чаплях** — селі, де в XIX ст. були ще руїни великого замку. З колишнього костела св. Анни та монастиря кармелітів (а ще давніше — обсервантів, фундованого Борецькими) не залишилось й сліду.

Через Самбір тією ж дорогою повертаємось до Львова.

Шляхами Волині

Умовні позначення

- замок
- оборонний монастир
- оборонний костел
- оборонна синагога
- місто-фортеця
- городище

ACROSS VOLHYNIA

Coach route (2 days) Season - April to November.

This route is 486 km.

Leaving Lviv on the Kyivian Highway our first stop is Brody. Here you may visit the Museum of History and Regional Studies, considered to be one of the best in the Lviv Region, the Castle and remains of earthwork fortifications of a town fortress, as well as relics of 16th/18th century architecture.

We continue by crossing the villages Radzyvyliv and Krupets where the earthwork ramparts of the Castle (near the Church up from the pond), as chronicled by Ulrich Verдум on 17 December 1671, have survived.

Before reaching the village Tarakaniv we turn off by the forest on the hill. Here the Tarakaniv Fort, also called New Dubno Fortress, stands.

Dubno, the district centre of the Rivne region, is notable for its imposing Castle of the Princes Ostrozkyi (15th/18th c), defensive monasteries, and churches.

After Dubno we turn off the Kyivian Highway toward Mizoch. South of the village Myrogoshcha Persha is the site of the ancient settlement (10th/13th c), and west of Mizoch are the remains of the ramparts of the old Castle on the mountain. After Mizoch we turn on to the unmade-up road to visit the Trinity Monastery (first half of the 15th c) in the village Derman.

Picturesque Derman was once called 'The Queen of Volhynian Villages'.

Further on in Novomalyn are the ruins of a castle. We suggest a visit to Mezhyrich, near Ostroh, to see the ensemble of the Trinity Monastery Fortress (15th/18th c).

The final point of the first day of the route is Ostroh with its famous castle, a fortress-town that is rich in relics of history and culture.

On the way back to Kremenets we pass through Kuniv, Surazh and Shumske. In Kremenets are the remains of the 9th/16th c Castle, the Franciscan Monastery (now St Nicholas Church with cells of the 16th/17th c), and other relics. In the first quarter of the 19th c, Kremenets was the largest Volhynian centre of education.

Next stop is the urban settlement Pochayiv with the famous Pochaiv Lavra, a complex of buildings - in the 16th/17th c a strong fortress - comprising the Church of the Assumption (1771-1783), the Trinity Church (1906-19112), cells (1771-1780), the Bishop's House, (1825) and the Belfry (1861).

Passing through Brody, on the way back to Lviv, one may visit the village Pidkamin famous for its giant stone on a hill and the beautiful ensemble of the Dominican Monastery (17th/18th c).

Шляхами Волині

*Дермань.
Малюнок А.Єжова, 1845 р. —
загальний вигляд монастиря*

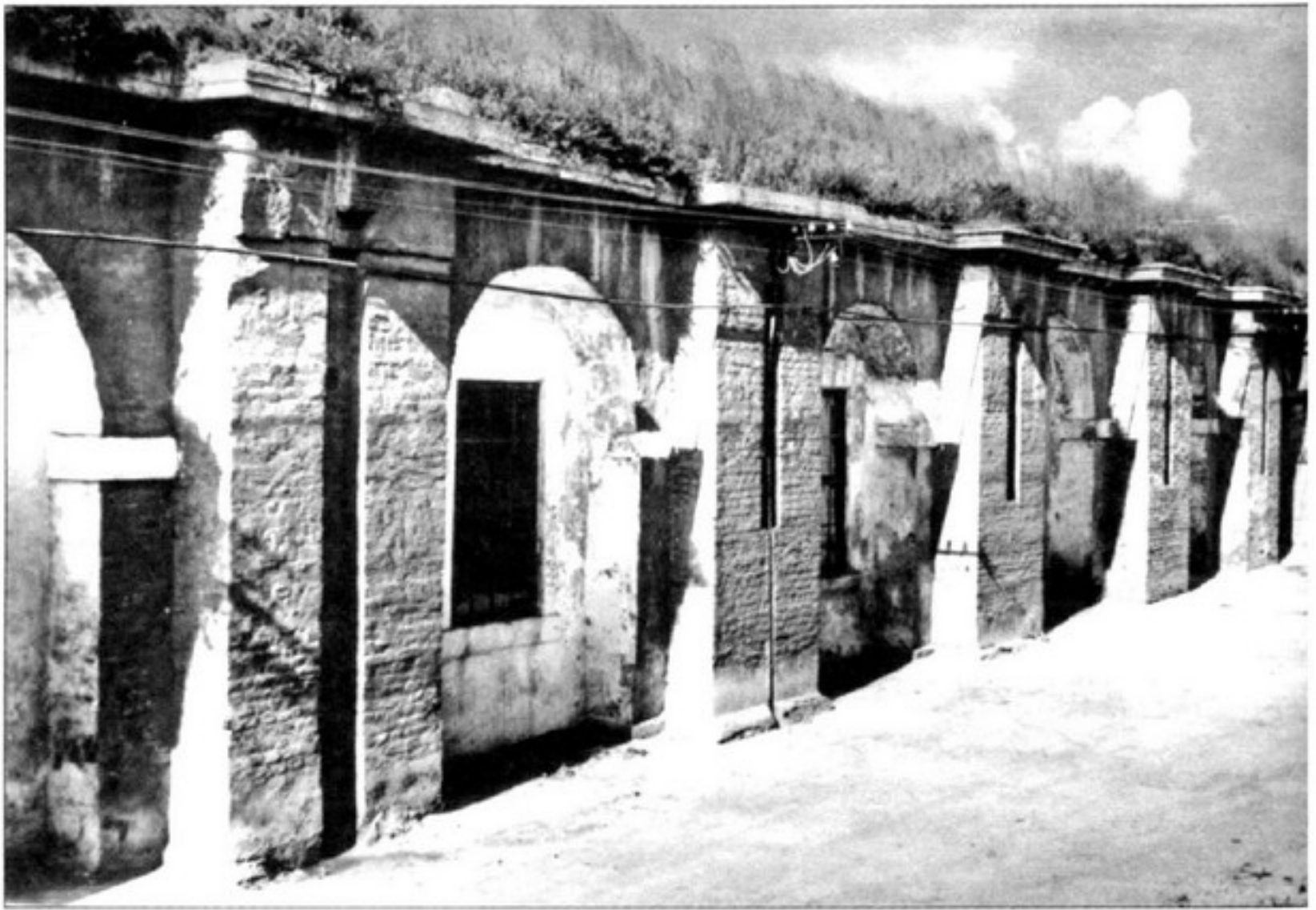
Маршрут дводенний, автобусний. Сезонність
ліпень-листопад. Довжина маршруту 486 км.

Віїхавши зі Львова уже знайомим київським шосе, описаним у маршруті “Золота ідкова”, минаючи Олесько, потрапляємо в Ясенів, де в урочищі “Монастирище” на ґорі Видюки було укріплене поселення I—XIII ст. Можна припустити, що в давньоруські часи тут був оборонний монастир.

Першу зупинку робимо в Бродах, огляд яких слід почати з історико-краєзнавчого узелю, одного з найкращих у Львівській бласті. Ознайомившись з експозицією узелю і діорамою пізньосередньовічного міста-фортеці, варто спочатку оглянути рештки цих фортифікацій. Нагадаємо, що з 1584 до 1629 р. Броди називалися Любич.

Місто перейменував Станіслав Жолкевський — від назви родинного гербу “Любич”. Однак ця назва не прижилася. У місті можна оглянути земляний оборонний вал XVII ст. згаданого міста-фортеці. Простежуються тут і два п’ятикутні бастиони (архітектор Андре дель Аква). Відомо, що в 1630—1635 рр. Броди були фортецею, збудованою за зразками нового голандського фортифікаційного мистецтва. Збереглися численні її описи.

Урочище “Заставки” у Бродах — місце давньоруського літописного міста. Є і мікротопонім “Острівчик” (частина міста), який свідчить, що тут були якісь фортифікації. На вул. Шкільній бачимо рештки замку з палацом XVI—XVIII ст. і каземати 1630—1635 рр., збудовані за проектом архітектора Андре дель Аква. Замок цей

Броди. Замок. Каземати. Фото 1966 р.

Броди. Богородицька церква. Фото 1990 р.

існує з кінця XVI ст. Є тут ще оборонна церква Пресвятої Богородиці з 1600 р.; Троїцька церква і дзвіниця 1726 р.; церква св. Юрія XVI—XVIII ст.; оборонна синагога 1742 р.; оборонний костел 1662 р.

Далі шлях пролягає через с. **Радзивилів**. В XVII ст. у ньому були міські укріплення, однак під час подорожі по Україні Ульріх Вердум так описує містечко: “Фортифікації складаються із слабого занепаłego земляного валу”. Він побував у Бродях 17 грудня 1671 р. Слідів фортифікації не збереглося.

У наступному селі **Крупець** Радзивилівського району (давня назва — Крупечеськ) на північний захід від села ліс перерізає величезний вал “Градки” — рештки укріплення міста-фортеці. А в самому селі добре збереглися земляні вали замку (біля церкви над ставком), описані тим же Ульріхом Вердумом, який побував тут 17 грудня 1671 р:

“Замок, збудований в чотирибік, має досить значні земляні вали і чотири дерев’яні вежі на рогах”. Тепер серед валів — селянська садиба.

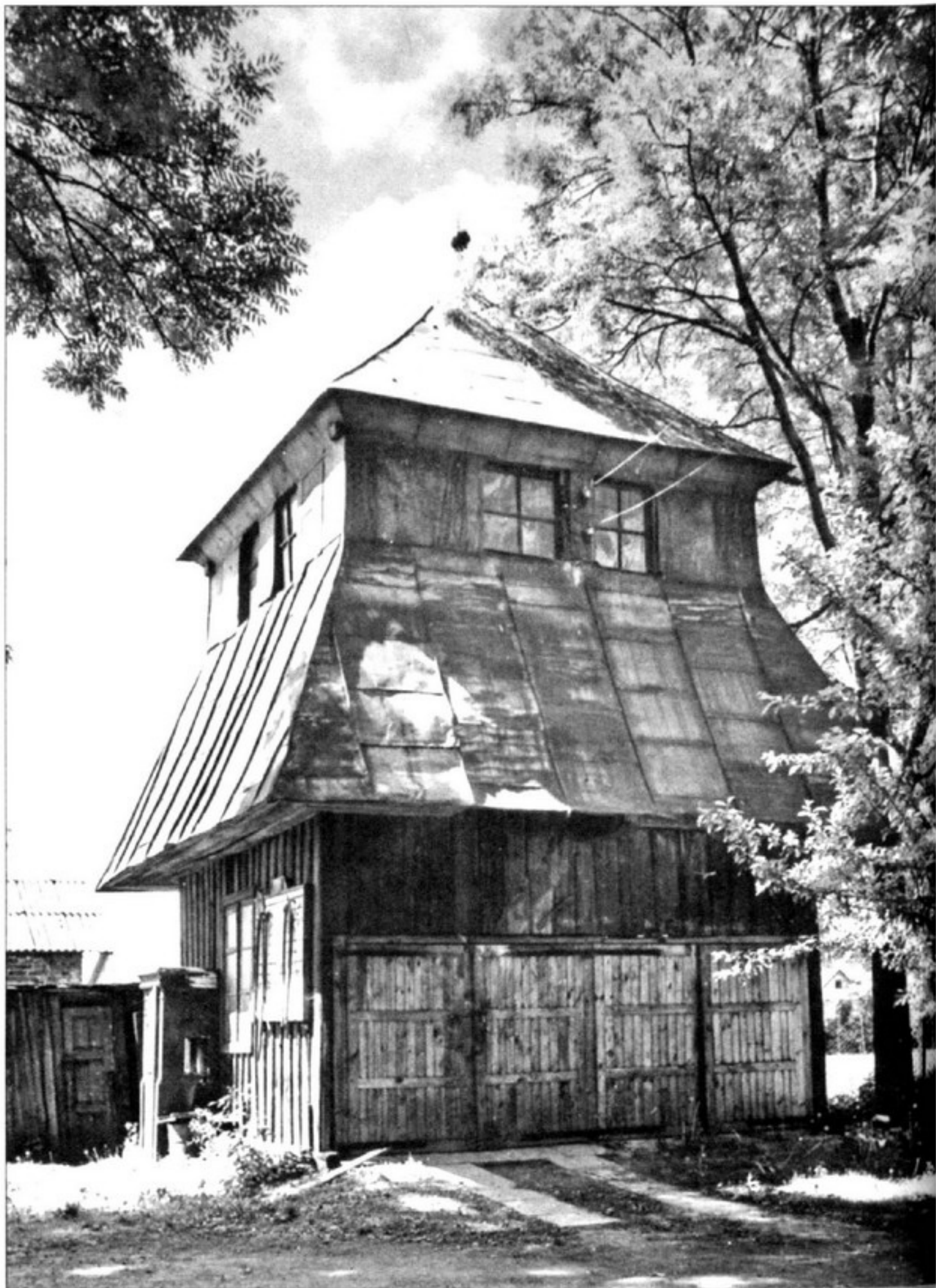
Не доїжджаючи до села **Тараканів**, звертаємо вправо до лісу, що на пагорбі. Тут знаходиться форт Тараканів, або, як його ще називають — **Нова Дубнівська фортеця** (с. Тараканів Дубнівського району Рівненської області). Фортеця збудована напередодні Першої світової війни, відіграла певну роль і під час Другої світової війни. Розміщена над р. Іквою у мальовничій місцевості біля міжнародної автотраси Львів—Київ. Фортеця з численними тунелями, переходами, сховищами, великими казармами, церквою, конюшнями та ін. могла розмістити великий військовий гарнізон, і, хоча збудована вона за останнім словом військового мистецтва початку ХХ ст., усе ж здатна зацікавити оглядача.

Броди. Церква св. Юрія. Фото 1978 р.

Броди. Синагога. Фото 1986 р.

Броди. Троїцька церква, дзвіниця. Фото 1978 р.

Форт — в аварійному стані, все позаростало кущами і деревами, наче в джунглях. Однак мури всередині ще міцні. Вклавши у фортецю відповідні кошти для реставрації, її можна пристосувати під туристський об'єкт. Тим паче, що поруч — міжнародна автотраса. Однак численні туристи мали

Тараканів. Фрагмент форту. Фото 1990 р.

Тараканів. Фрагмент форту. Фото 1990 р.

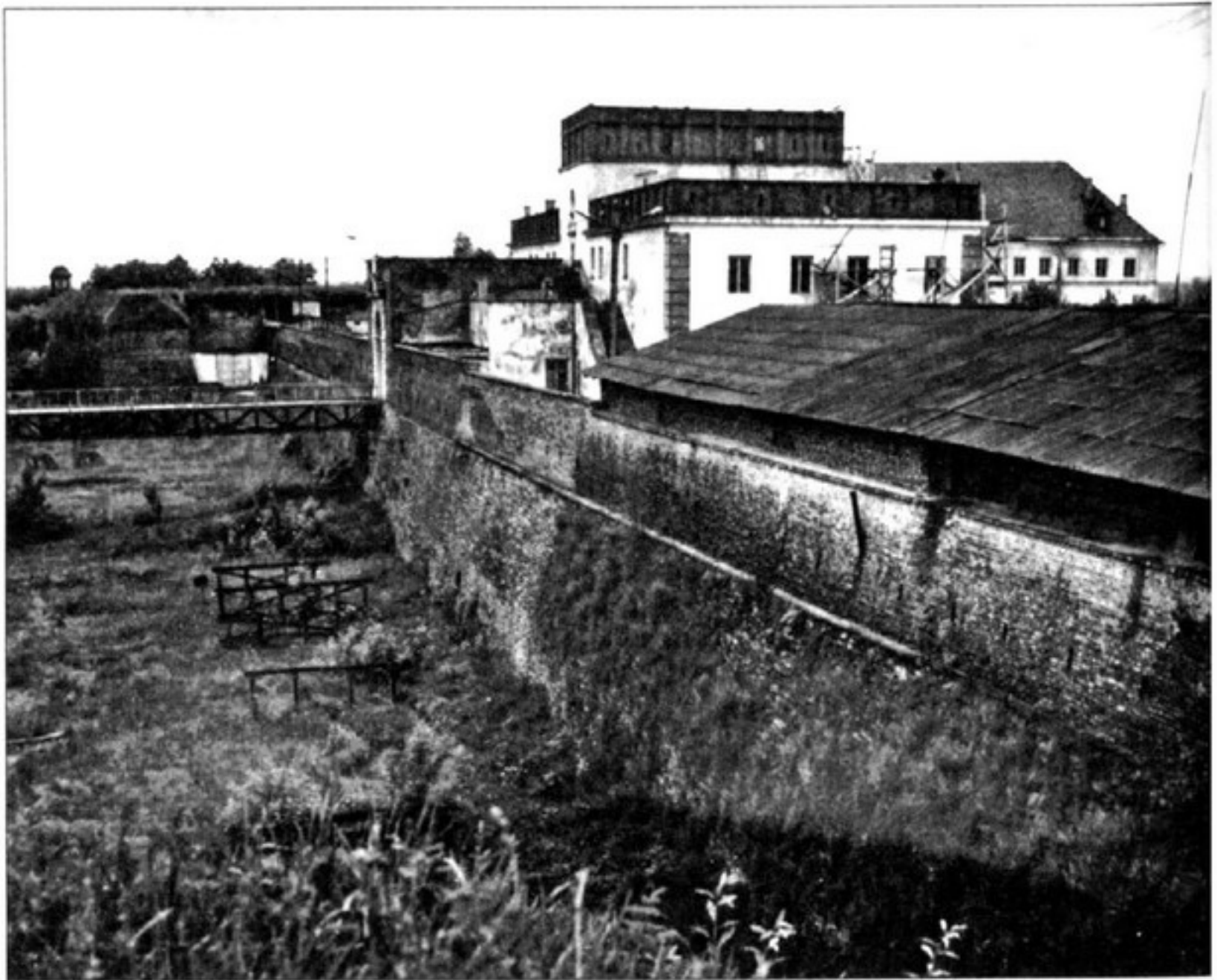
б бути при огляді дуже обережними, аби не потрапити в глибокі колодязі-провалля у темних приміщеннях, збудованих на випадок здобуття ворогом фортеці.

Неподалік — м. **Дубно**, райцентр Рівненської обл. (у XVII ст. — Дубен). Город Дубно згадується у літописах під 1100 р. Він був розташований серед неприступних боліт над р. Іквою, де і досі збереглося городище. А з пізньосередньовічного міста-фортеці збереглися Луцькі ворота XV—XVI ст. Вражає своєю величчю замок князів Острозьких XV-XVIII ст.

Дубно відоме в минулому й іншими пам'ятками оборонного будівництва. Серед них — Хрестовоздвиженський оборонний монастир на Хрестовоздвиженському острові, Преображенський, або Спаський, чоловічий монастир на Преображенському острові, оборонний двір князя Заславського (1631 р.), оборонна синагога кінця XVI ст., монастир кармеліток 1630—1686 рр. з келіями і костелом, Бернардинський монастир XVII ст. Цікавою пам'яткою є церква з 1630 р., що знаходиться неподалік монастиря.

Після Дубна з Київського шосе звертаємо у напрямку містечка Мізоч. На південь від села **Мирогоща Перша** — на краю гористого плато в урочищі "Медунова гора" — можна оглянути давньоруське городище X—XIII ст. На захід від смт **Мізоч** (уже Здолбунівського району) — між **Замлинням** і **Волицею** — на горі є рештки валів старого замку. Був тут і прекрасний парк, про який згадується у численних публікаціях. За Мізочем звертаємо з шосе на ґрунтову дорогу, щоб оглянути знаменитий **Дерманський монастир**, де посаду "справці" (управителя) монастиря у 1571 р. отримав відомий друкар Іван Федоров.

Мальовничу **Дермань** називали "королевою волинських сіл". Тут у першій половині XV ст. засновано **Троїцький монастир**. На час приїзду Івана Федорова монастир був

Дубно. Замок, загальний вигляд. Фото 1990 р.

Дубно. Замок, бастион з баштою. Фото 1990 р.

добре укріплений та озброєний, оточений високими мурами з численними бійницями для гармат. Велика кількість гаківниць мушкетів, рушниць, запаси пороху, куль і свинцю наповнювала арсенал, що містилися у льохах та надбрамній вежі, до якої можна було потрапити лише через звідний Міс Вежа, дещо перебудована у ХІХ ст., і до нагадує про ті неспокійні часи. Оборонні мурів підсилювали частокіл і глибокі рив, заповнений водою. У сучасному вигляді архітектурний ансамбль складається Троїцької церкви, двоповерхового корпусу келій, криниці, господарських та житлових будинків, фрагментів оборонного муру п'ятирусної башти-дзвіниці.

Дубно. Замок, фрагмент палацу. Фото 1990 р.

Дермань. Надбрамна вежа-дзвіниця
з малюнка А.Єжова

Неподалік монастиря, на північ від села, стояв на пагорбі замок, який цілодобово охоронявся озброєним загоном, здатним у будь-яку хвилину відбити ворожу атаку. Споруда мала оборонні башти і звідний міст. Ще на початку нашого століття історики писали, що від замку залишилися руїни, оточені валом і ровом; саме місце дерманці називали “Замчиськом”. Археологи стверджують, що пізньосередньовічна твердиня була збудована на давньоруському городищі. Весь цей комплекс разом з рештками замку зображений на рисунку А. Єжова з 1845 р. Щоправда, крім того, на західній окраїні села є ще городище XI— XIII ст.

З Дермані можна доїхати до Острога польовими сільськими дорогами або повернутися на добру дорогу і через с. Буца потрапити до с. **Новомалин** Острозького району (старі назви в XIV—XV ст. — Глухні, Глухів, Глух, Глухи), де збереглися руїни замку XIV— XV ст. Цей величезний замок збудував наприкінці XIV ст. князь Іван Скиргайло, давши йому назву Глухий. За іншими даними, його спорудив Свидригайло. Крім руїн замку, в лісі в урочищі “Городище” є давньоруське городище з валами і курганом.

Перед Острогом слід заїхати (біля дороги) у с. **Межиріч**. Тут поблизу села є давньоруське городище. А в селі, в цьому колишньому містечку-фортеці із замком, оборонними мурами і вежами добре зберігся ансамбль будівель Троїцького монастиря-фортеці XV— XVIII ст.: Троїцька церква XV ст., стіни і башта поч. XVII ст., піч XVII ст.

І, нарешті, кінцевий пункт першого дня маршруту — м. **Острог**, який під 1100 р. згадується в Іпатіївському літописі. Тут можна і переночувати, а наступного дня оглянути це старовинне місто. Острог, як і багато інших середньовічних міст, був

Межиріч. Монастир. Загальний вигляд із стінами і вежами. Фото Гр. Логвина

Межиріч. Башта трапезної. Фото 1978 р.

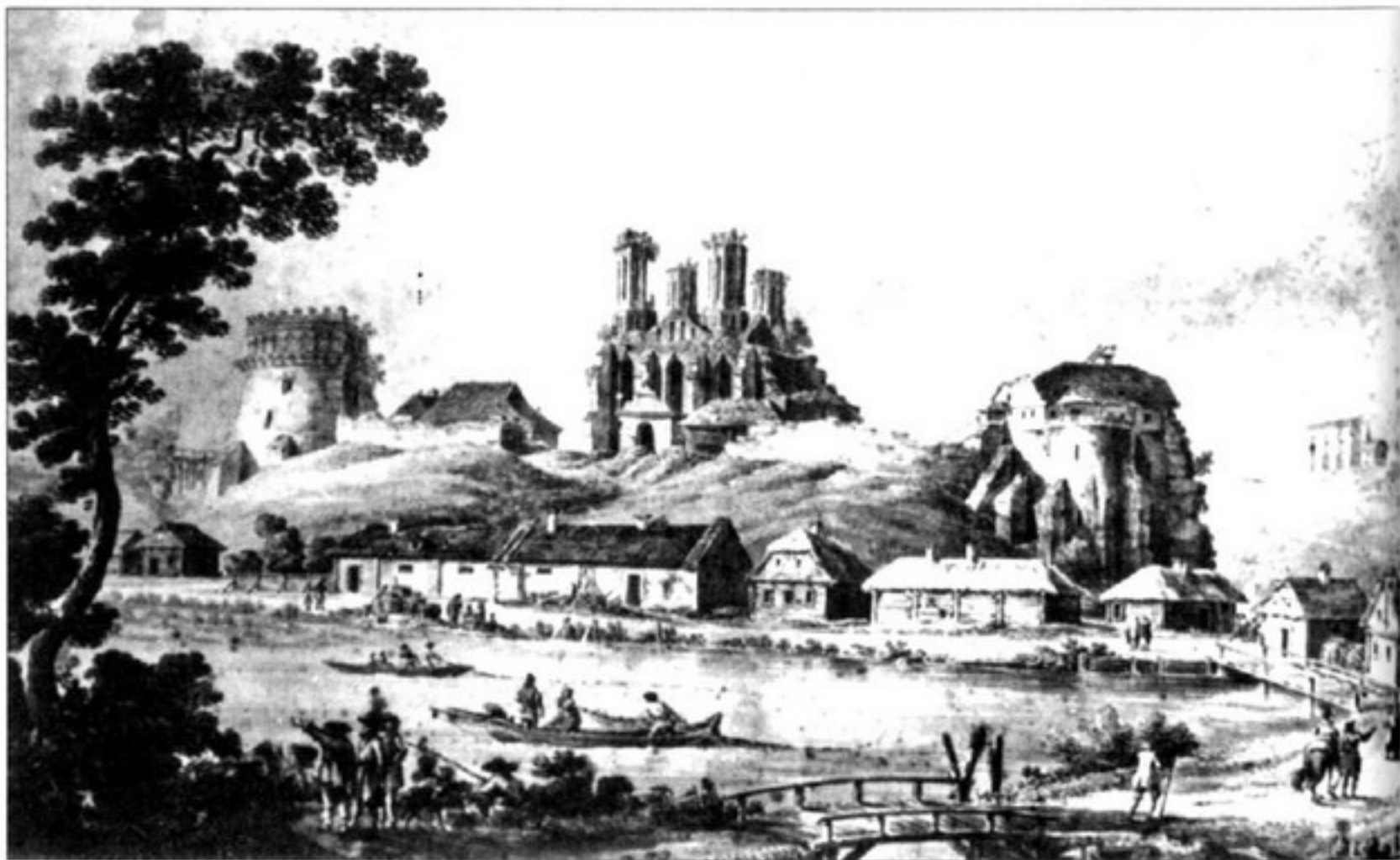
Межиріч. Башта монастиря. Фото 1978 р.

Межиріч. Церква св. Трійці

очений мурами з вежами і брамами. Береглися дві брами XVI ст. — Луцька і Татарська. У вежі Луцької брами міститься музей книги і друкарства. З інших пам'яток під оглянути замок — резиденцію князя, в кому розміщено Острозький краєзнавчий

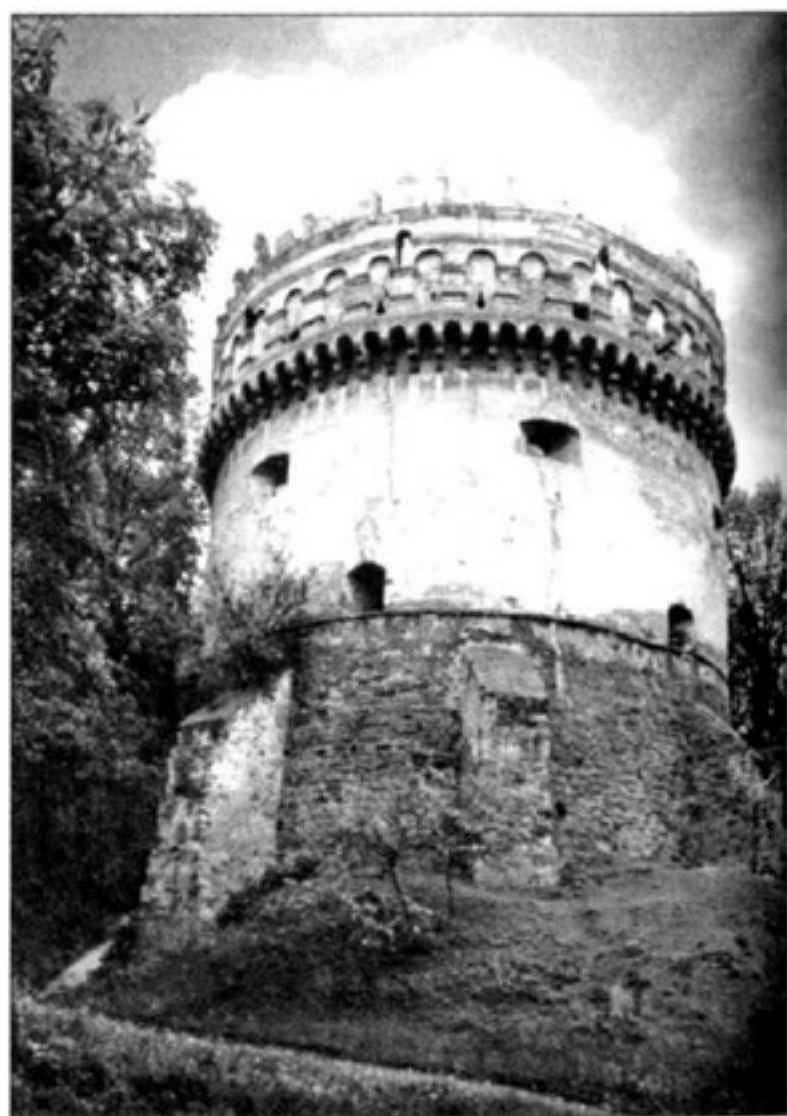
музей (вул. Замкова гора, 5). До замкового комплексу XIV—XIX ст. входять: "Вежа Мурована", XIV ст.; Нова башта (кругла), кінець XVI ст., і Богоявленська церква, XV—XVI ст. З пам'яток оборонного будівництва у місті є ще Успенський костел XV—XIX ст. і

Острог. Замок. Літографія XVIII ст.

*Острог. Замок. Вежа мурована.
Фото 1992 р.*

*Острог. Замок. Вежа кругла.
Фото 1992 р.*

Острог. Місто-фортеця. Луцька Брама. Фото 1978 р.

Острого. Місто-фортеця. Татарська брама

надто спотворена пізнішими перебудовами оборонна синагога початку XVII ст.

Зворотний шлях на м. Кременець проходить через Межиріч, далі попри р. Вілію, на межі двох областей — Рівненської і Хмельницької. У с. **Кунів** можна оглянути залишки Кунівського замку. Якщо дозволить час, варто трохи відхилитися від основної дороги і відвідати у с. **Вілія** будинок-музей, де жив письменник Микола Островський.

Переїхавши у Шумський район Тернопільщини, потрапляємо у с. **Сураж** (давнє містечко — Сурож), багате на пам'ятки старовини. Сураж був добре укріпленим містом-фортецею і ще наприкінці XVIII ст. відігравав значну роль як торговельний

центр цього регіону. Тут збереглися сліди земляних валів, а поблизу села — залишки давньоруського городища XI—XIII ст., де знайдено кольчугу, зброю та ювелірні прикраси. На одному з пагорбів височів замок князів Острозьких. Був тут і Єзуїтський оборонний костел з монастирем та наріжною вежею, збудованою на зразок бастіону.

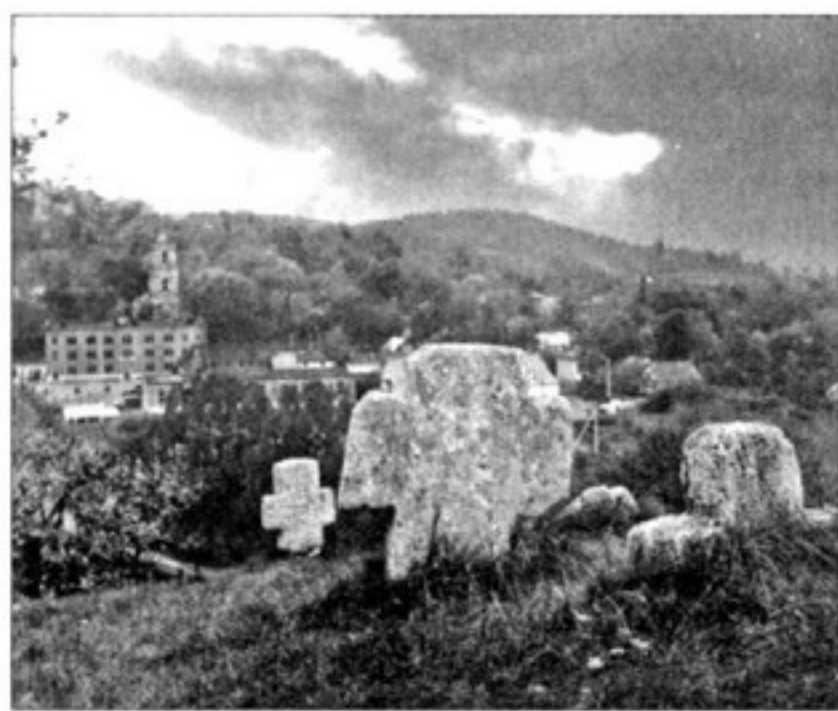
У райцентрі **Шумське** Тернопільської області, який був колись давньоруським містом-фортецею з дерев'яним замком, збереглися лише земляні вали, що його оточували. На острові серед ставу — сліди замку. Преображенська церква 1637—1715 рр. була оборонною, збудована як костел для францисканського монастиря.

Кременець. Вигляд на місто з замкової гори

*Кременець. Замок.
Брама з фрагментом оборонної стіни. Фото 1979 р.*

*Кременець. Козацькі хрести під замковою горою.
Фото 1979 р.*

Кременець. Будинок лицю

Велике враження справляє місто **Кременець** з рештками замку IX-XVI ст. і Францисканським монастирем (тепер Миколаївський собор з келіями XVI—XVII ст.). У давнину в Кременці були ще й оборонний чоловічий православний монастир на г. Сичівка із Спаською церквою, про яку першу згадку маємо з 1563 р., і оборонний Хрестовоздвиженський монастир на “Чернечій горі”. Є згадка також і про Острог “Самоновський”. Тут слід згадати про те, що в першій чверті XIX ст. Кременець був найбільшим освітнім центром Волині. У 1805 р. Єзуїтський колегіум перетворено у Вищу Волинську гімназію,

а 1819 р. — на лицей, який прирівнювався до університету. Лицей проіснував до 1831 р. після чого багату бібліотеку і обладнання передано створеному у 1834 р. Київському університетові ім. Св. Володимира.

Наступна зупинка в смт **Почаєві** Кременецького району Тернопільської області. Тут одразу ж привертає увагу Почаївська Лавра — комплекс будівель, які у XVI—XVII ст. були сильною фортецею. До складу комплексу входять: Успенський собор 1771—1783 рр., збудований за проектом архітектора Г. Гофмана (роботи виконувалися під керівництвом Петра Полійовського)

Почаїв. Панорама "Оборона Пochaєва", кольорова літографія з фондів Львівського історичного Музею

Почаїв. Загальний вигляд монастиря, фоторепродукція з видання "Нариси історії українського мистецтва"

Троїцький собор 1906—1912 рр., архітектор А. В. Щусєв; келії 1771—1780 рр., архієрейський будинок 1825 р.; дзвіниця 1861—1871 рр. і надбрамний корпус 1835 р. Крім лаври, у Пochaєві можна оглянути ще церкву Всіх Святих 1773—1775 рр., збудовану як кладовищну каплицю, і Покровську церкву 1643 р., перебудовану 1746 р.

На зворотній дорозі до Радзивилова є с. **Підзамче**, назва якого вказує, що десь близько цієї місцевості існував у минулому замок.

Повертаючись через Броди до Львова, можна відвідати селище **Підкамінь** Бродівського району Львівської області (віддаль від Бродів 25 км). Польовими дорогами від Пochaєва до Підкаменя — 15 км, шосейною

Почаїв. Успенський Собор. Фото 1967 р.

Почаїв. Трійцький Собор. Фото 1967 р.

*Почаїв. Мозаїка Успенського Собору
Фото 1967 р.*

*Почаїв. Мозаїка Трійцького Собору
Фото 1967 р.*

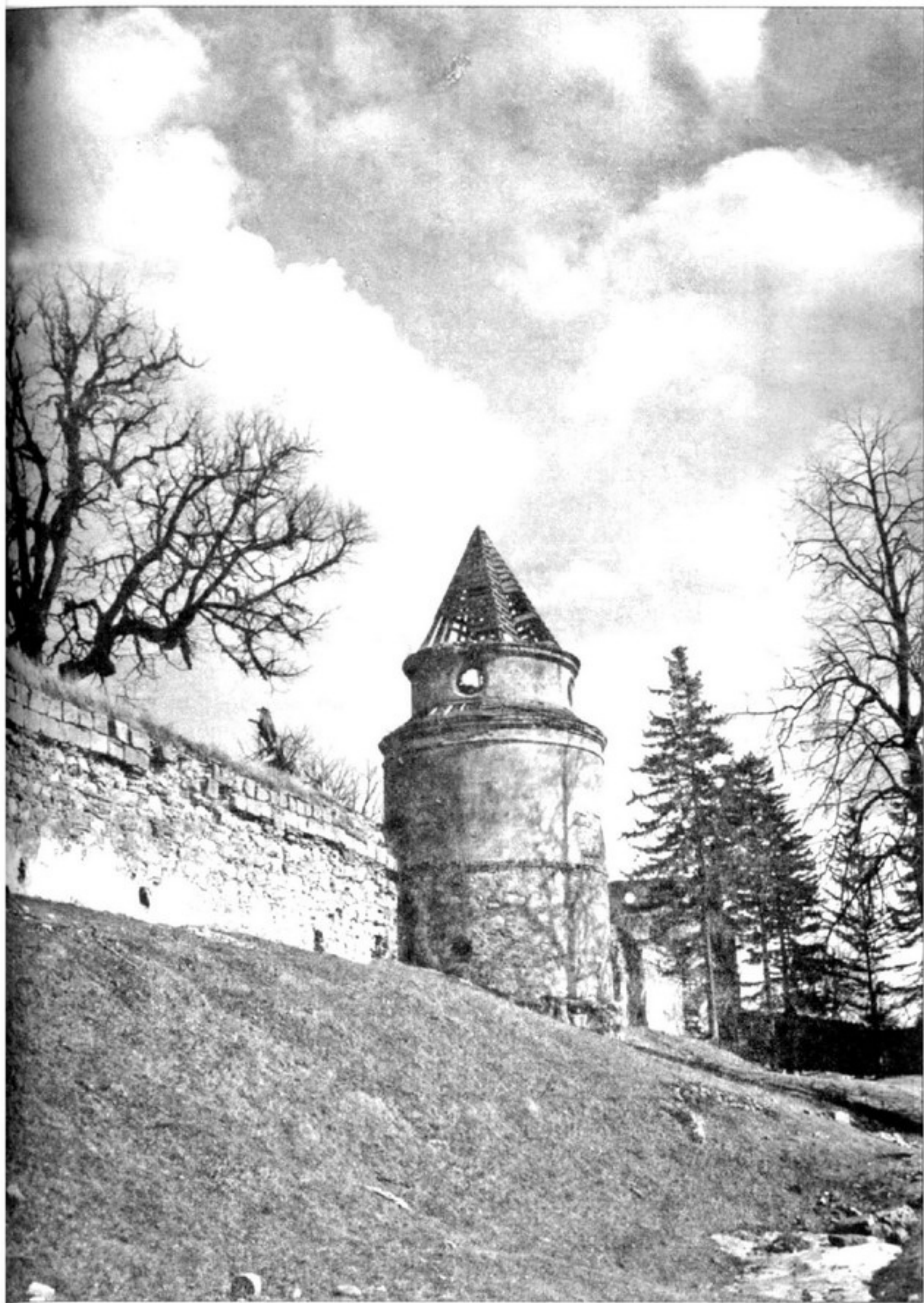

*Почаїв. Дзвіниця Троїцького собору.
Фото 1986 р.*

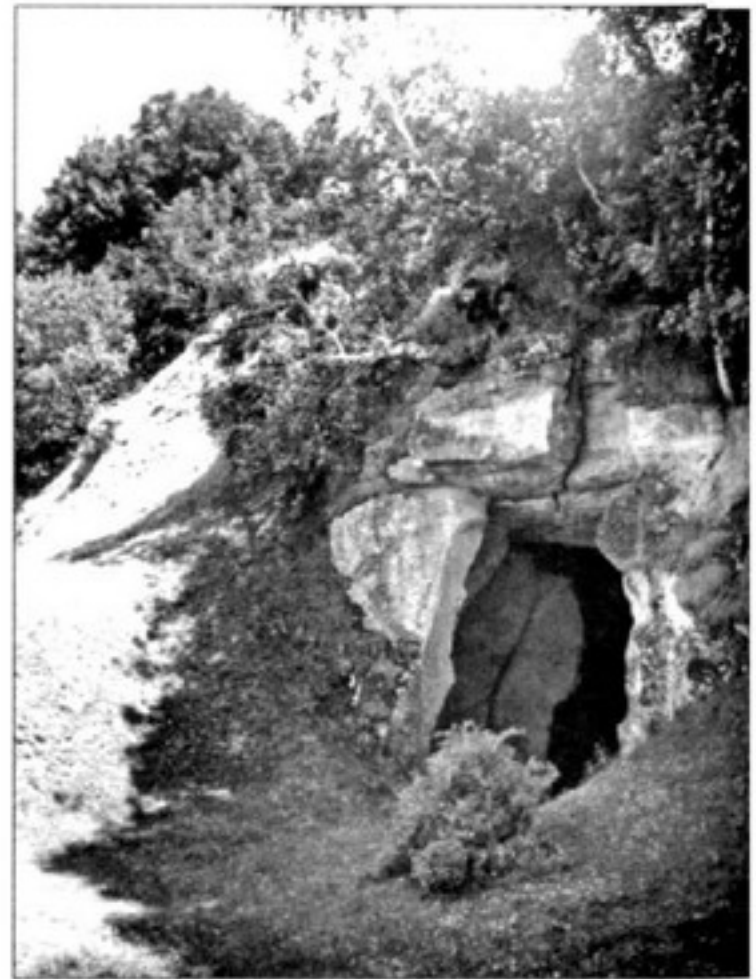
Підкамінь. Монастир. Костел з келіями. Фото 1986 р.

*Підкамінь. Бацита з оборонним муром
Фото 1986 р*

Підкамінь. Камінь-велетень. Фото 1986 р.

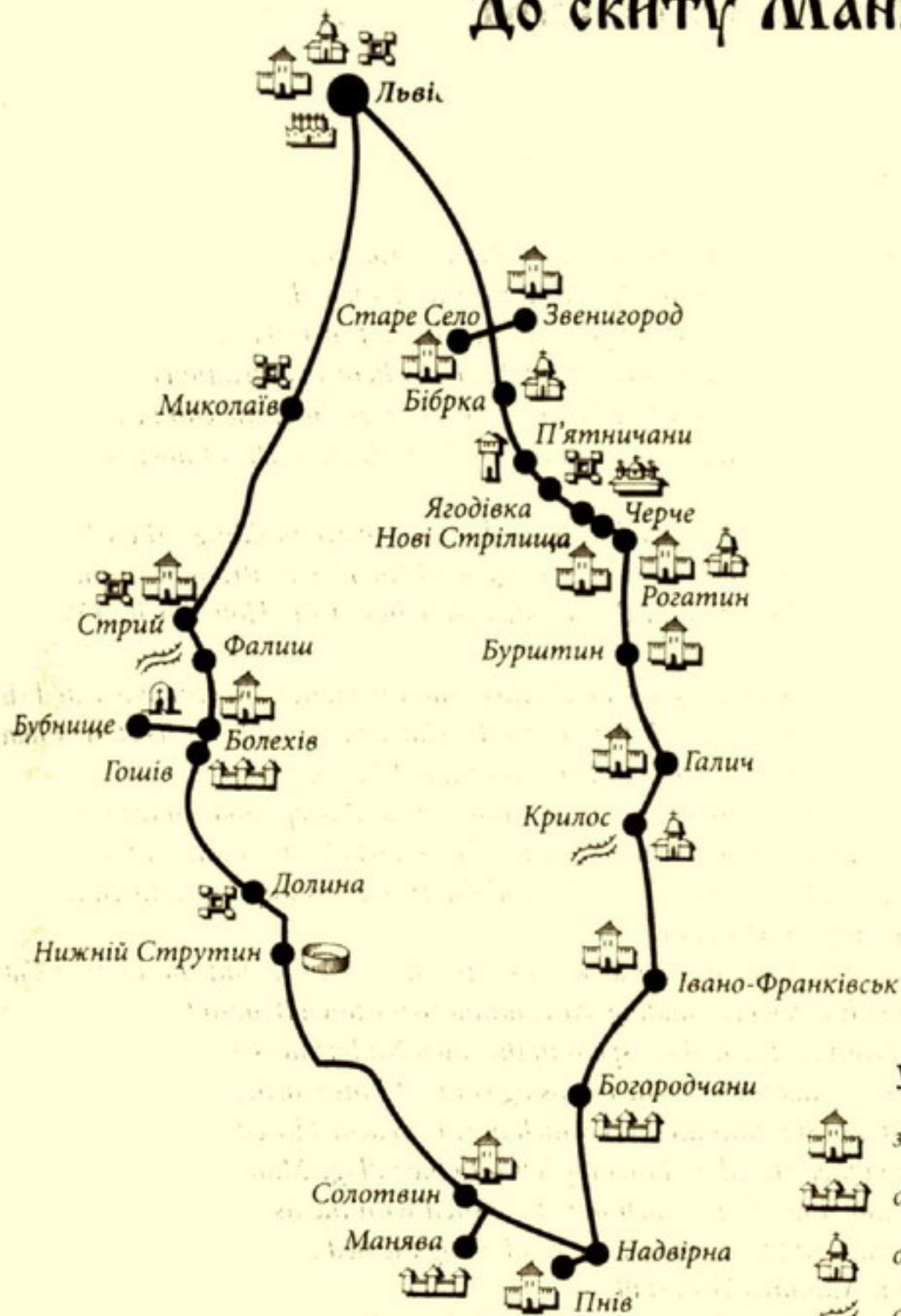
Підкамінь. Вхід в печери. Фото 1995 р.

дорогою через Радзивилів, Броди — понад 60 км. В добру погоду можна спостерігати з Почаєва вежу Підкамінського костела.

В Підкамені — чудовий ансамбль Домініканського монастиря XVII—XVIII ст., який складається з Вознесенського костела 1612—1695 рр., келій XVII—XVIII ст., оборонних стін з воротами, дзвіницею і баштами XVIII ст. Крім цього, є ще в Підкамені каплиця Параскеви П'ятниці 1739—1741 рр., — цікава пам'ятка бароккової архітектури (архітектори А. Кастеллі і Ф. Каппоні). За переказами, цей монастир заснований в XIII ст., однак перша до-

кументальна згадка про нього датується 1464 р. У 1519 р. був знищений і спалений татарами. Існує версія, що його заснували монахи-домініканці, яких у 1234 р. вигнали кияни. По дорозі вони нібито заснували монастир у Підкамені, пізніше — у Львові. Монастир мав багату бібліотеку і архів, які повністю згоріли під час Першої світової війни. На основі цього архіву відомий історик вірменського походження Садо Баронч написав низку історичних праць, які після втрати даного архіву є тепер першоджерелом. До Львова вертаємо у ж відомою нам дорогою.

До скиту Манявського

Умовні позначення

- замок
- оборонний монастир
- оборонний костел
- оборонний вал
- місто-фортеця
- оборонна синагога
- дерев'яна церква
- печера
- сигнальна вежа
- городище

TO MANIAVA CELL (SKIT MANIAVSKYI)

Coach route (2 days). Season – May to October.

This route is 350 km.

The route sets off from Lviv. Stops are first made in Zvenyhorod, Stare Selo and Bibrka. The relics of the defence buildings in these villages are described in 'The Golden Horseshoe' route.

In the village Sokolivka are ruins of the defensive church built in 1594 (later rebuilt). From the road can be seen the Pyatnychanska Watchtower (15th/16th c.) where an outstation of the Lviv picture Gallery is situated. Remains of earthwork fortifications of a fortress or castle can be seen in the urban settlement Novi Strilyshcha - and Vasylivska Church (16th c), a relic of ancient architecture in the village Cherche.

Next stop is the town Rohatyn. Here we look round the defensive building - the Church of the Nativity of the Virgin (14th/15th c), also the walls with gates (14th/17th c), Roman-Catholic Church of St Nicholas with loopholes (15th c), and the wooden churches of the Holy Spirit (1598) and Nicholas (1729).

Crossing the River Dniester to the town Halych, turn into the village Shevchenkove and visit Panteleimon Church (17th// 12th ?? c) with Belfry (1611). Halych is notable for its stone Church of the Nativity of Christ (13th/14th c) and its castle ruins (14th /17th c).

Our next stop is the village Krylos, where sturdy ramparts and deep moats have survived from the Old Russian fortress and the later construction. Basil's Chapel (1500,) built on the foundations of the Assumption Roman-Catholic Church (1157), and the 16th c Assumption Church can be seen. Visit the exhibition in the Krylos Museum.

Arriving in Ivano-Frankivsk we stop to look round the stone Castle and the Roman-Catholic Church (1672-1703), initially a defence building. We continue to the town Bohorodchany where we visit the Dominican Church (18th c). The night is spent in the town Nadvirna (second half 16th c.) where by a moonlit night you may walk towards the imposing ruins of Pniv Castle. The final destination of our tour is the Maniava Cell (Skit Maniavskyi), which may be reached by either driving along a new road or returning to the village Hvizd and turning left into the village Maniava. Here is a small and secluded monastery (founded in 1611) which may be visited with the assistance of the tour guide. In Maniava walk to the 'Blessed Stone' and by the road along the bed of the river Maniavka (known as 'Upper Road') reach the Maniava Waterfall.

We return via another route, taking us through Dolyna, Bolekhiv and Stryi. In the village Rozhniativ we visit the Palace, rebuilt from a castle, where defence ramparts and a park with remains of the Palace Arboretum have survived. Nyzhnii Strutyn, a village set high on a hill overgrown with shrubs is the site of the ancient settlement of the 10th/11th c. In the town Dolyna are traces of the former castle, and in the village Hoshiv is the monastery up on a high hill. The town Bolekhiv with traces of the Old Russian settlement is also of interest to sightseers.

Near Stryi a stop is made in the village Falysh with its fortifications - ramparts surrounding the no longer surviving church.

Stryi and other places on the road to Lviv are described in previous routes.

До скиту Манявського

Галич. Замок. Проект реконструкції

Маршрут автобусний, дводенний. Сезонність травень-жовтень. Довжина маршруту — 350 км.

Маршрут починається у Львові. Зупинки необхідно зробити у **Звенигороді**, **Старому Селі** і **Бібрці**. Пам'ятки оборонного будівництва в цих місцевостях описані у маршруті "Золота підкова".

У с. **Соколівка** (у XVI ст. паралельна назва — **Сенява**, яка не прижилася) Жидачівського району Львівської області є руїни костела, збудованого 1594 р. (пізніше перебудований). Збереглися рештки оборонних мурів, башти з бійницями, в'їзна брама. З дороги добре видно **П'ятничанську** сторожову вежу XV—XVI ст. Археологічні знахідки біля неї датуються XIV ст. При сухій погоді та відповідному транспорті можна під'їхати до самої вежі, тепер уже відреставрованої, де відкрито музей — відділ Львівської галереї мистецтв.

У смт **Нові Стрілища**, майже у центрі містечка, є рештки земляних укріплень — фортеці або замку. Далі — в с. **Ягодівка** (стара назва — **Фрага**) Рогатинського району Івано-Франківської області за архівними документами згадуються "Руїни замку". По дорозі в Рогатин слід оглянути у с. **Черче** пам'ятку дерев'яної архітектури — **Василівську** церкву XVI ст., яка у 1733 р. перенесена на сьогоднішнє місце.

Наступна зупинка в м. **Рогатині**, райцентрі Івано-Франківської області. Рогатин згадується як місто-фортеця XII—XVII ст. Залишилися описи фортифікацій. Був у місті і міцно укріплений замок, від якого, однак, нічого не залишилося. В'їзд до замку від міста провадив через кладовище фарного костела. Є тут цікава пам'ятка оборонного будівництва — церква **Різдва Богородиці** XIV—XV ст. і стіни з воротами XIV—XVII ст., **Миколаївський** костел XV ст. з гарматними

*Соколівка. Оборонний костел XVII ст.
Фото 1982 р.*

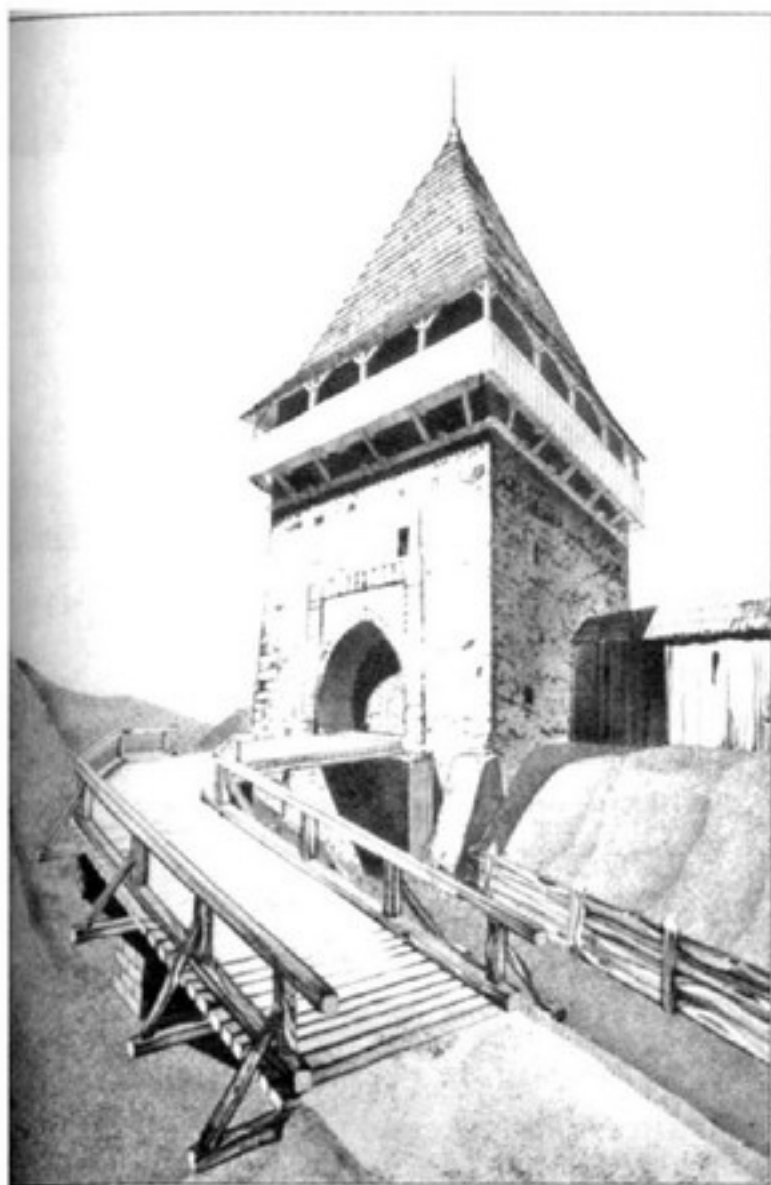
*Соколівка. Оборонна в'їзна брама костела.
Фото 1982 р.*

Соколівка. Мури з баштами. Фото 1982 р.

П'ятничани (біля Бірки). Оборонна вежа. Загальний вигляд. Фото 1988 р.

*П'ятничани. Оборонна вежа. Проект реставрації.
Автори: І.Ковалишин, І.Могитич, І.Піхурко*

*П'ятничани. Оборонна вежа після реставрації
(тепер музей — філія Львівської картинної галереї)
Фото 1991 р.*

Черче. Василівська дерев'яна церква XVI ст. Фото 1978 р.

бійницями та дерев'яні церкви Святого Духа 1598 р. і Миколаївська 1729 р.

У деяких джерелах XIX — поч. XX ст. згадується замок у селищі **Бурштин**, який наприкінці XVI ст. збудував власник містечка — граф Скарбек.

Переїхавши р. Дністер у м. Галич, слід звернути у с. **Шевченкове** (стара назва Святий Станіслав) і оглянути церкву св. Пантелеймона XII ст. з дзвіницею 1611 р., яка є єдиною збереженою давньоруською пам'яткою архітектури в цьому регіоні. Сучасного вигляду пам'ятка набула біля 1600 р. під час її перебудови на монастир францисканців. На стінах церкви збереглися кириличні написи і рисунки XII—XVII ст. Церква була обведена валом і ровом, фрагменти якого збереглися. У Шевченковому є ще давньоруське городище XI—XII ст.

В **Галичі** можна також оглянути муровану церкву Різдва Христового XIII—XIV ст. руїни замку XIV—XVII ст. на високій горі, що домінує над містом. Спочатку замок був дерев'яний, пізніше його вимурували. Замок плану — трикутний з трьох боків, з найбільшій сторони захищений валом і глибоким ровом, з четвертого боку — крутим схилом.

Їдемо до с. **Кринос**, де збереглися потужні вали і глибокі рови від давньоруської і пізнішої фортеці, Василівська каплиця датована 1500 р., збудована на фундаментах Успенського собору з 1157 р., і Успенська церква початку XVI ст., що також споруджена з матеріалу Успенського собору. Під час реставрації 1974 р. під тиньком відкрито кам'яного дракона з Успенського собору.

Далі знайомимося з експозицією Криносського музею. Нагадаємо, що в давні

*Рогатин. Церква Різдва Богородиці з рештками оборонного муру і баштою.
Фоторепродукція з книжки Г.Логвина "Україна і Молдавія"*

Рогатин. Миколаївський костел XV ст. з бійницями (перед реставрацією). Фото 1969 р.

*Рогатин. Миколаївський костел (після реставрації).
Фото 1976 р.)*

Рогатин. Церква Святого Духа, 1598 р. Фото 1984 р.

*Рогатин. Іконостас церкви Святого Духа.
Фото 1984 р.*

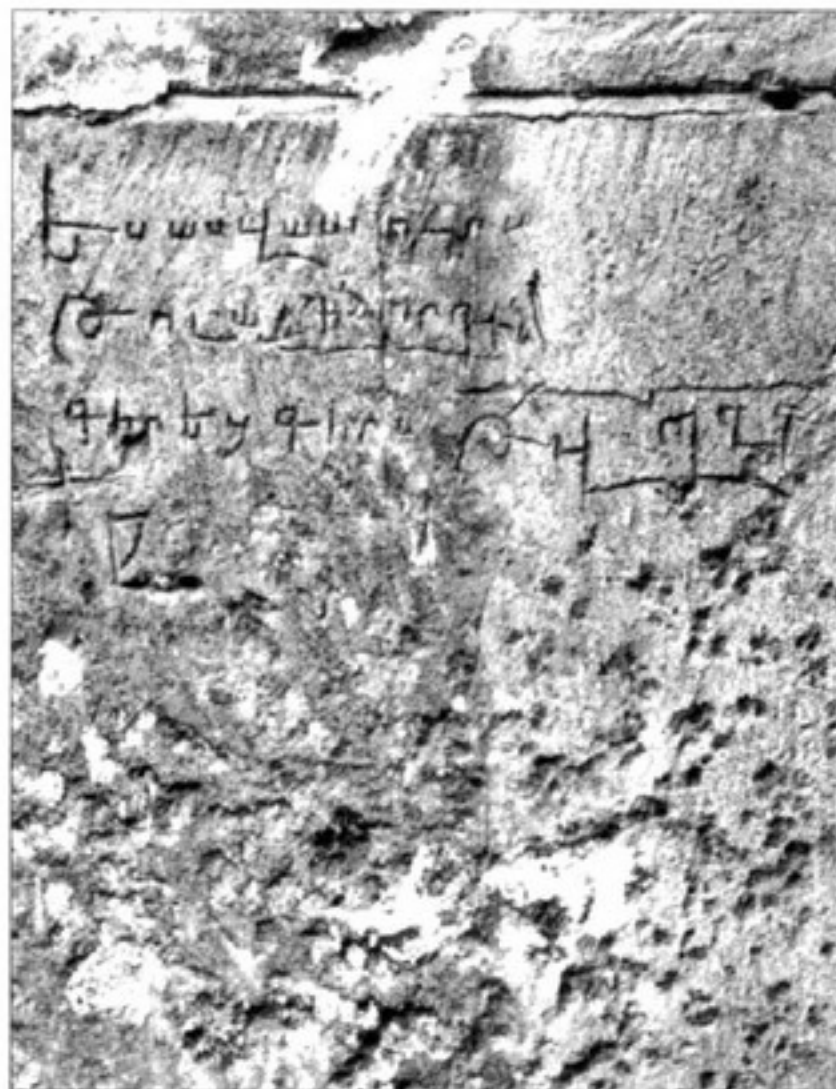
часи в Крилосі та його околиці були ще оборонні монастирі, від яких збереглися лише мікротопоніми: гора Штепанівка, узгір'я Іванівське, урочище Гречище, поляна "Данилівська", поляна "Юрїївська", Прокалиїв сад та ін.

У м. Івано-Франківську (до 1962 р. — Станіслав, Станіславів), незважаючи на те, що воно порівняно молоде, були досить потужні фортифікації. Збудоване на місці села **Заболотів** або біля нього, місто було оточене непрохідними болотами, мало 6 башт і дубові палісади. У місті було три брами. Збереглися докладні плани пізнішого міста-фортеці.

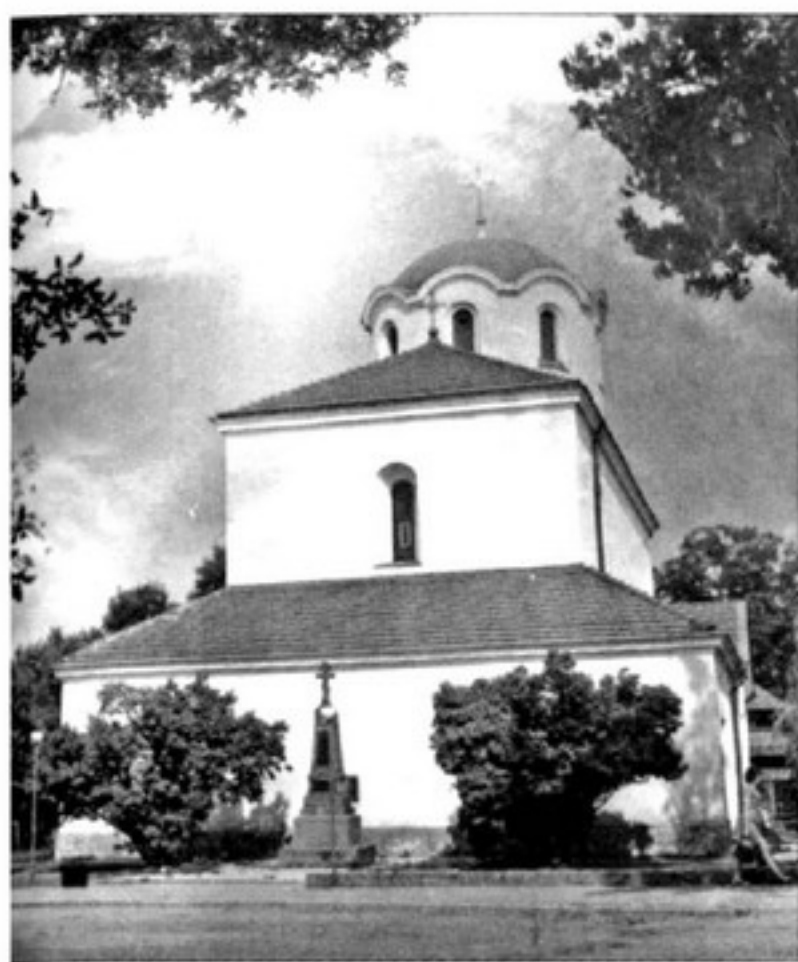
Дерев'яний замок, званий Бліхом, був збудований Андрієм Потоцьким — засновником Станіслава, на тому місці, де пізніше

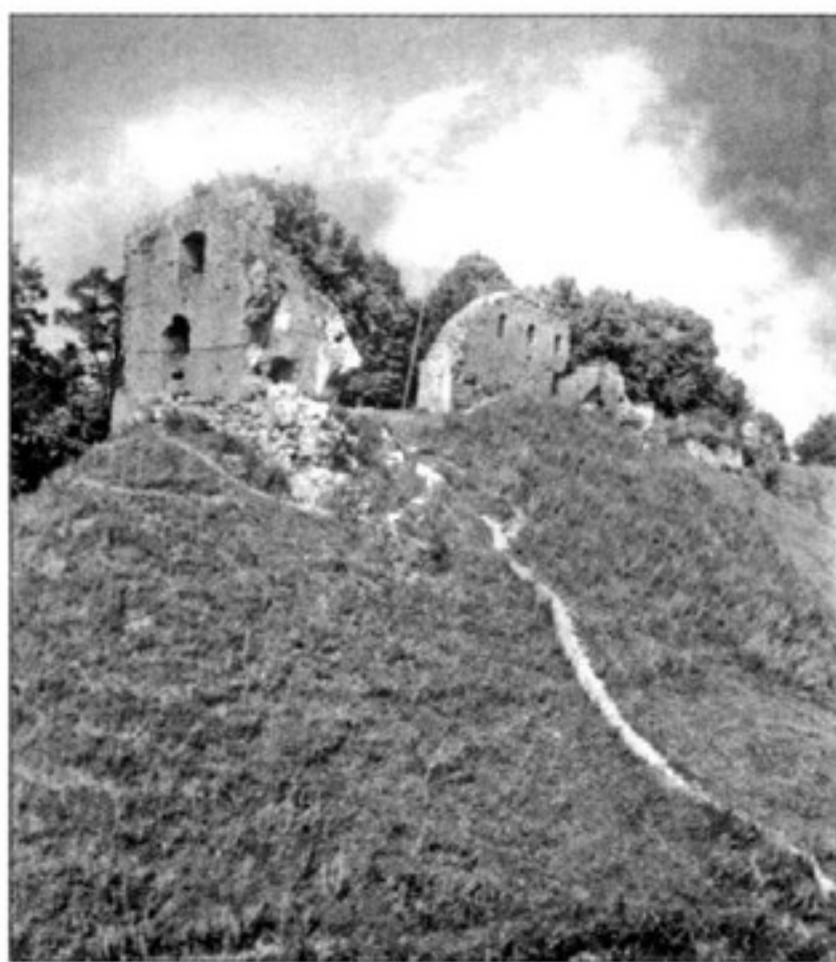
Шевченкове. Церква св. Пантелеймона XII ст.
Фото 1976 р.

Шевченкове. Церква св. Пантелеймона XII ст.
Графіті на зовнішніх стінах церкви.
Фото 1976 р.

Галич. Церква Різдва Христового XIII — XIV ст.
Фото 1972 р.

Галич. Замок XIV — XVII ст. Руїни.
Фото 1976 р.

*Крилос. Оборонний вал (фрагмент).
Фото 1976 р.*

споруджено єзуїтський костел. Під час перебування у місті Ульріха Вердума 4 січня 1672 р. стояв ще старий дерев'яний замок, однак уже звозився матеріал для будівництва нового мурованого замку південно-східному куті міста. За словами У. Вердума, "воєвода хотів його укріпити вежами та іншими фортифікаціями ніби цитадель".

Станіславське місто-фортецю почали розбирати 1788 р. і повністю завершили у 1812 р. Будівництво ж нового замку закінчили близько 1687 р.

Ще до заснування міста Потоцькі мали мисливський замочок на так зв. Звірник (пізніше його назвали Бельведером), в якого, однак, не залишилося й сліду. Варто оглянути також костел 1672-1703 рр., який до перебудови був оборонним.

Крилос. Дракон з Успенської церкви. Фото 1986 р.

Пнів. Загальний вигляд руїн замку. Фото 1979 р.

Далі шлях пролягає через містечко Богородчани, де можна оглянути Домініканський монастир XVIII ст., до ансамблю якого входять костел 1742—1761 рр. і палати келіями 1762 р.

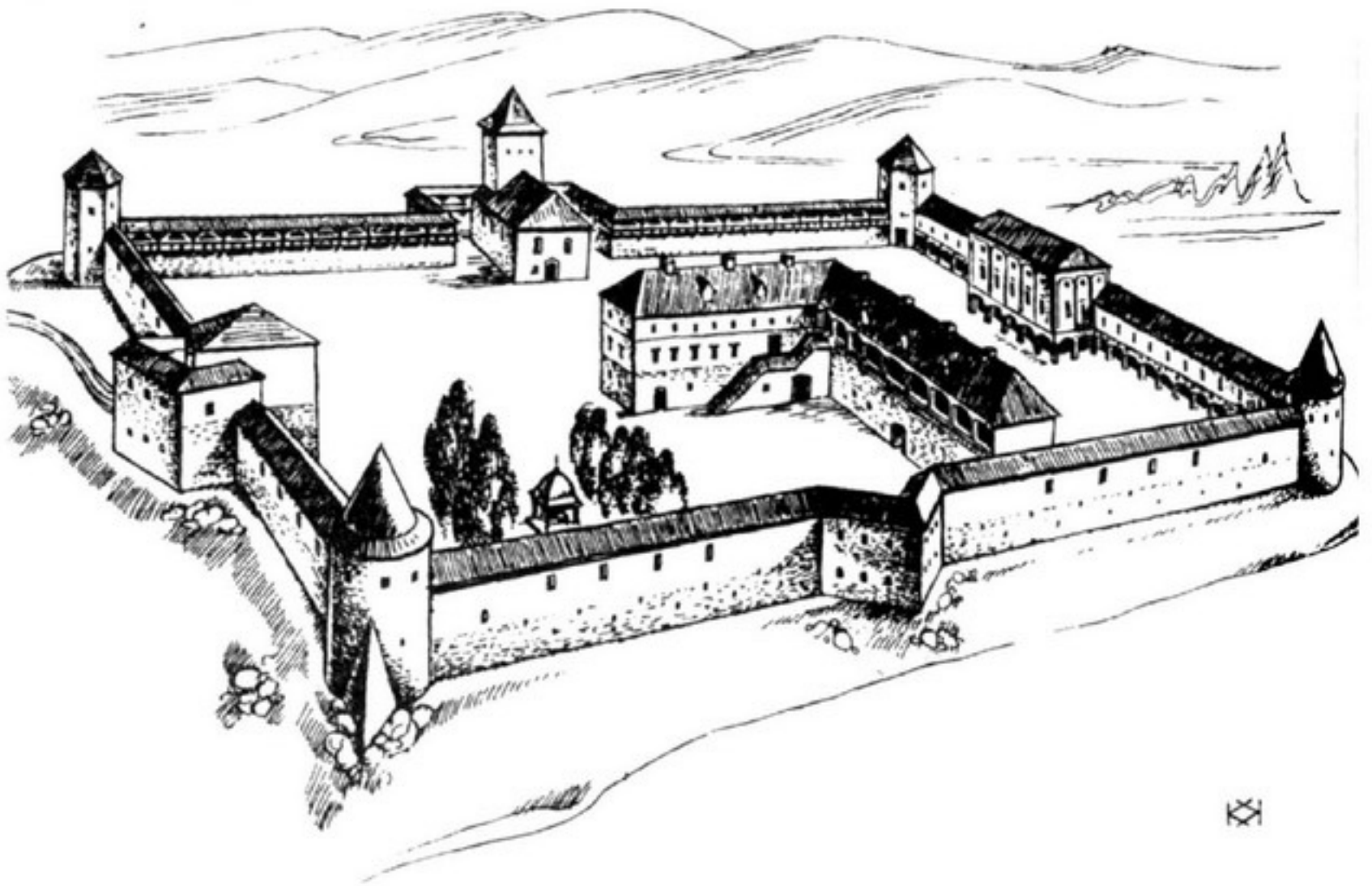
З Богородчан до Надвірної краще йти "Верхньою дорогою". Тут можна переночувати в готелі або в одному з численних курортних будинків нафтовиків чи лісівників, які літню переважно не заповнені. У гарний місячний вечір можна прогулятись до Пнівського замку, руїни якого вражають своєю величчю.

Пнівський замок, збудований у другій половині XVI ст. Куропатвами, був об'єктом нападів повстанців Г.Кардаша у 1621 р., височана у 1648 р. Під час польсько-турецької війни у 1672 р. пограбований і значно пошкоджений. Пізніше володарі його відремонтували, зміцнили і до кінця XVIII ст. у ньому мешкали. З початку XIX ст. залишений напризволяще. Від палацу не

Пнів. Замок. Фрагмент оборонної стіни. Фото 1979 р.

залишилось й сліду, а руїни фортечних мурів почали реставрувати. Проект реставрації на замовлення Івано-Франківського управління містобудування і архітектури виготовив Львівський інститут "Укрзахідпроектреставрація".

Пнів. Замок. Проект реконструкції

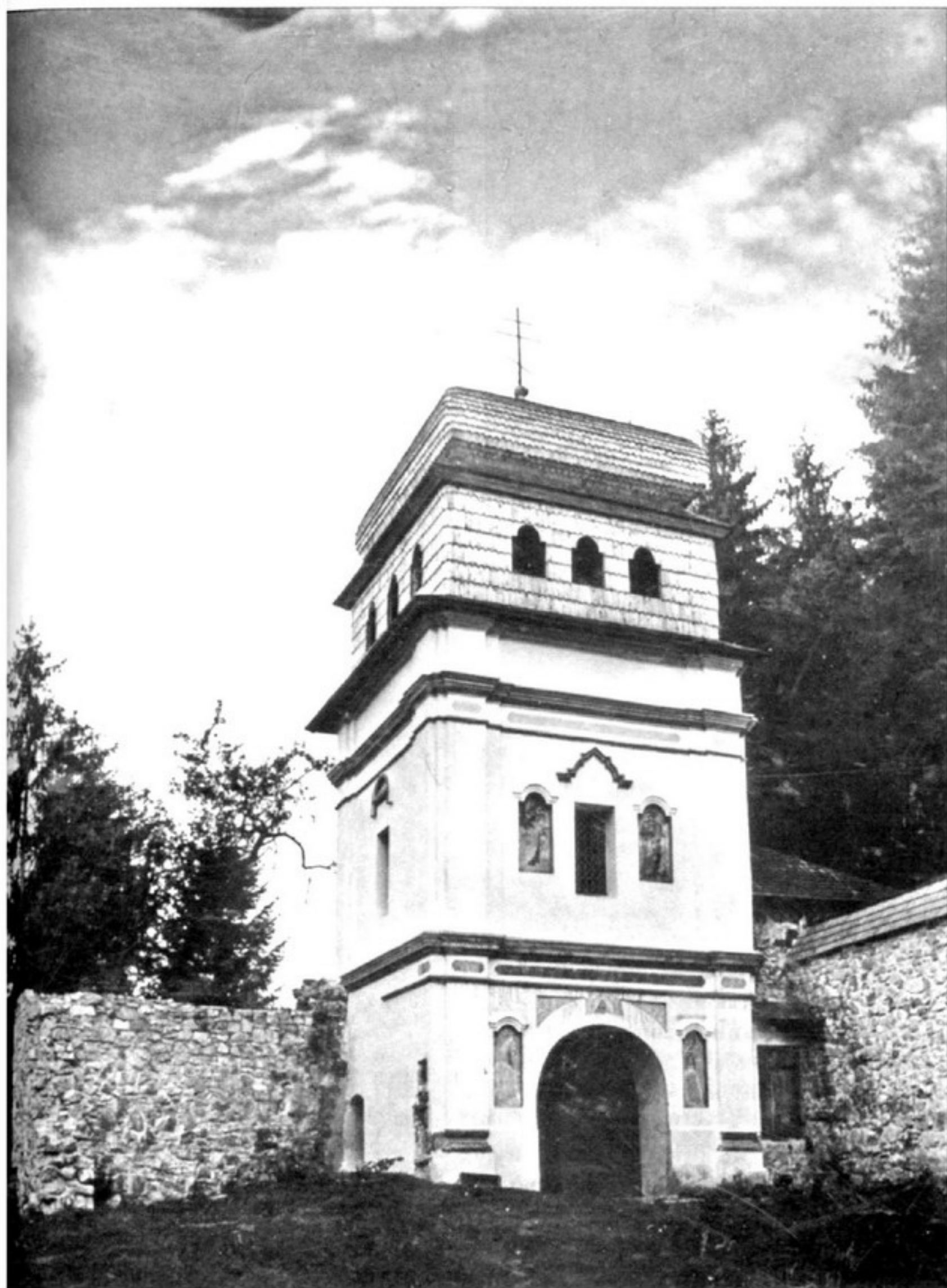

Пнів. Замок. Оборонна башта. Фото 1979 р.

У Надвірній в урочищі "Городище" є ще давньоруське городище, в якому наприкінці XIX — на поч. XX ст. були руїни укріплень. Останнім часом в самому місті виявлені рештки якихось фортифікацій, які, однак, ще потрібно досліджувати.

Далі до кінцевого пункту нашої мандрівки — Скиту Манявського — можна проїхати новою дорогою або ж повернутись у с. Гвіздів, звернувши наліво, доїхати до с. Манява. Тут туристи відвідують монастир-скит, в якому працюють кваліфіковані екскурсоводи.

Монастир заснований у 1611 р. До комплексу входять: оборонна, в'їздова висока башта, трапезна, мури, дерев'яні кам'яні келії. Не відбудовано лише дерев'яну церкву, яка після ліквідації монастиря була продана в Надвірну (згоріла у 1914 р.), іконостас — у Богородчани (тепер у фонді Національного музею у Львові). В Маняві необхідно також зробити пішу прогулянку

Манява. Манастир-скит. Надбрамна вежа. Фото 1986 г.

Манява. Богородчанський іконостас XVII ст.
(Успіння Богородиці)

до “Блаженного каменя” і, якщо пройде транспорт руслом р. Манявки, або так зв. Верхньою дорогою, — до Манявського водоспаду, який є пам’яткою природи.

Назад повертаємося іншим шляхом — через Долину — Болехів — Стрий.

У смт. **Солотвин** (давня назва — з XII ст. — Краснопіль) у часи пізнього середньовіччя існував замок, про що згадується в деяких джерелах.

Проїхавши села Космач, Росільну, Красне, Вербівку і Рівню, потрапляємо у райцентр Івано-Франківщини — селище **Рожнятів**, відоме із згадки про замок Конецпольських, на який восени 1649 р. напали селяни. Архівні документи, зокрема

Манява. Богородчанський іконостас XVII ст.
Царські врата

галицькі гродські книги, засвідчують, що уже в наступному 1650 р. козаки і селяни замок спалили. Пізніше він був відбудований згідно з описами 1758 р. У післявоєнні роки замок перебудовано, зберігся фрагмент веж

Манява. Водоспад, гравюра Ауера, літографія Піллера.

Рожнятів. Палац, перебудований з замку з вежею. Фото 1990 р.

з якої знято верх. Замок зорієнтований на північ-південь. На північносхідних боках — вали, на північ — фрагмент бастиону. В палаці, навкруги якого великий парк із залишками палацового дендрарію, зараз районний відділ міліції.

У с. **Нижній Струтин** на високому пагорбі, порослому кущами, — давньоруське городище X-XI ст., на мисі між річкою Чечвою і потоком з протилежного боку хребта.

Місто **Долина** на Івано-Франківщині також у XVI ст. мало магдебурзьке право і було містечком-фортецею. Зокрема відомо,

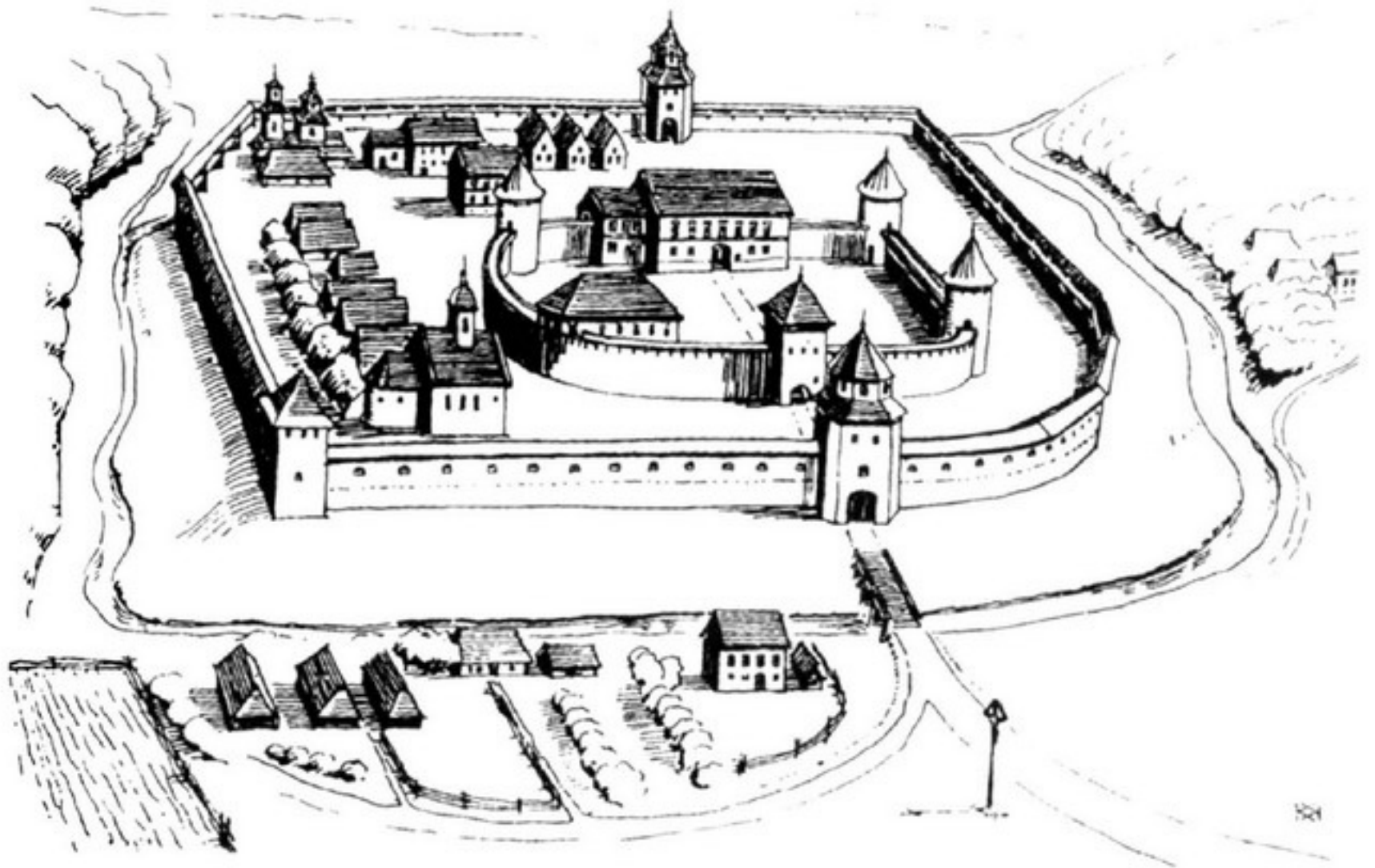

Гошів. Монастирська церква. Фото 1972 р.

що долинські міщани, які зазнавали частих татарських нападів, насипали навколо міста оборонний вал, а Вишенський сеймик зобов'язав послів клопотати перед королем про повернення міському старості затрат на їх спорудження. Відомо також, що окремим королівським привілеєм з 1557 р. містові було дозволено виробництво горілки, і дохід з того повинен йти на напругу міських

Госів. Дзвіниця. Фото 1972 р.

Болехів. Місто-фортеця 1607 р. Проект реконструкції

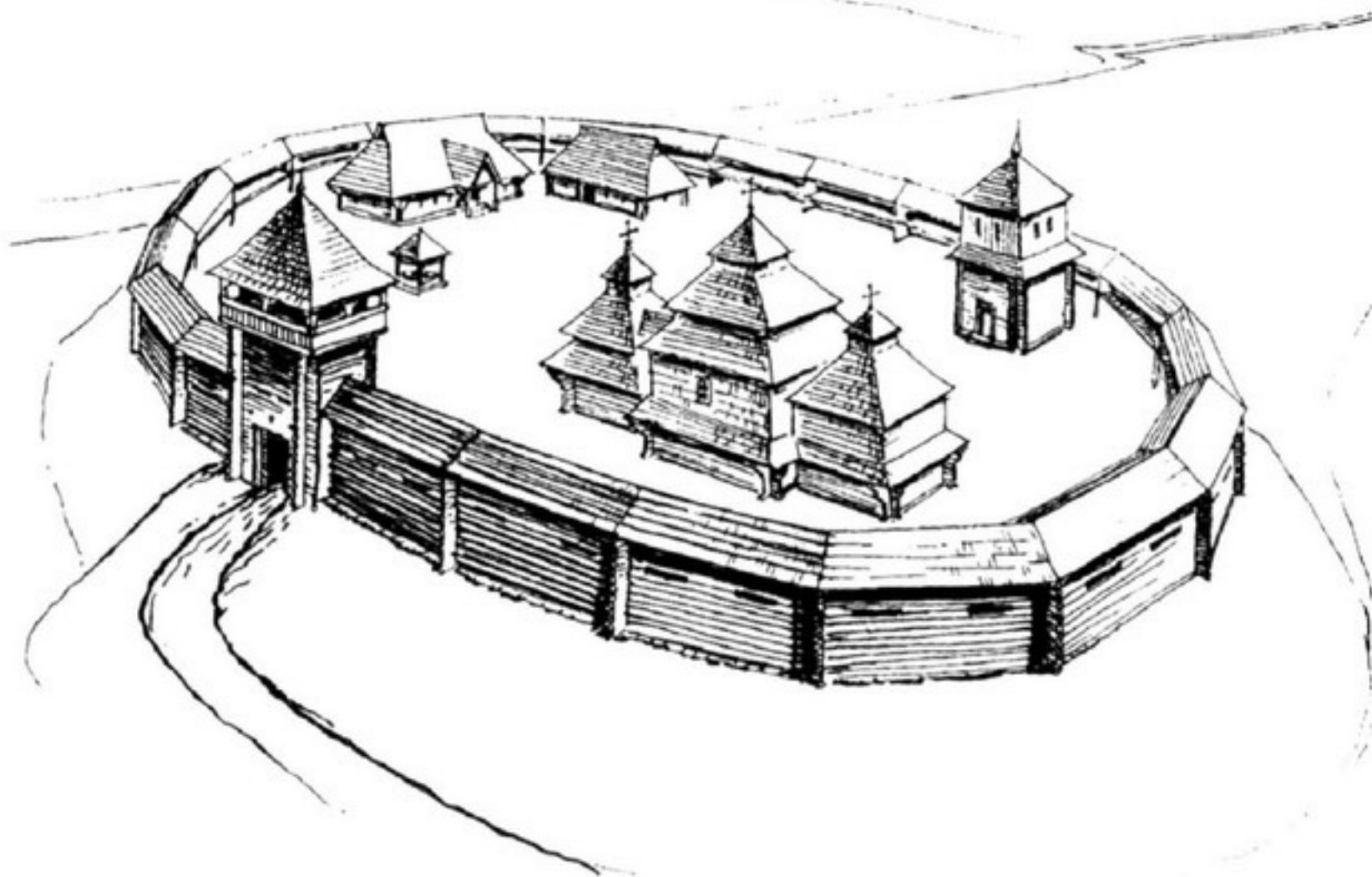
валів. Був тут і невеличкий слабо укріплений замок. І хоч він згадується ще у 1758 р., реставратори вже у 1662 р. писали: "Замок був на горі, який не є знищений неприятелем, але через недбальство минулих орендарів перетворений у руїну і повністю спустошений". Рештки валів на пагорбі в урочищі "Замчище" простежуються ще й тепер.

По дорозі на Болехів, неподалік дороги, є с. Княжолука. Сама назва його вказує на її походження. У документах є згадка, що тут був замок з перебудованими пізніше фортифікаціями.

У с. Гошів є урочище "Городище", де, очевидно, були в минулому якісь укріплення. А на високій горі, відомій під назвою "Ясна Гора", нещодавно відновлено монастир чину Святого Василя Великого, який у минулому був оборонним. Монастир, очевидно, заснований в 1570 р. — на південь від теперішнього, лісі в урочищі "Красний" ("Чорний ділок").

Монастир широко відомий в минулому у Галичині своїми відпущами і чудотворною іконою Матері Божої, яка зберігалася в церкві св. Преображення, збудованій 1842 р. Ікона Пресвятої Богородиці, намальована на зразок ченстоховської, визнана грамотою Митрополита Афанасія Шептицького чудотворною і подарована монастиреві у 1737 р. Монастир на теперішньому місці існує з 1780 року.

У містечку Болехів Долинського району є сліди давньоруського городища в урочищі "Соломонова Гірка". Пізніше (XV—XVI ст.) тут збудовано оборонний костел, від якого залишилися лише сліди фундаментів і пізніша каплиця. В літературі згадується також і дерев'яна фортеця "Гросівка" (біля Саліни), слідов від якої не виявлено. Натомість відомий рисунок укріплень Болехова як містечка-фортеці з 1607 р. (зберігається

Фалиш. Монастир. Проект реконструкції

у Варшаві), на основі якого виготовлено проект його реконструкції.

Був тут в XVI—XVIII ст. (остання згадка з 1780 р.) добре укріплений замок, про який збереглися численні описи, інвентарі, люстрації. Замок омивався водами р. Сукіль, русло якої тепер зовсім змінено. Від замку залишився лише горбочок, який знаходиться на території військової частини. У Болехові слід зустрітися з місцевим краєзнавцем — прекрасним знавцем історії тутешнього краю, учителем Романом Теодоровичем Скворієм, котрий може ознайомити туристів не лише з пам'ятками старовини містечка, а й розповісти про його історію.

Неподалік Болехова — с. Бубнище з широковідомою наскельною фортецею. Однак її відвідання зайняло б цілий день і потребує окремої екскурсії.

Уже перед самим Стриєм — с. Фалиш з укріпленнями — валами навколо неіснуючої тепер церкви. Це, очевидно, залишки давнього монастиря. Проект його реконструкції виготовлено на основі плану Р. В. Сулика, який провів тут археологічні обстеження у складі Карпатської архітектурно-археологічної експедиції.

Місто Стрий та інші місцевості на шляху до Львова описані у попередніх маршрутах.

По Західному Поділлю

Умовні позначення

	замок		поганське капище
	оборонний монастир		оборонна синагога
	оборонний костел		дерев'яна церква
	оборонний двір		рештки замку
	місто-фортеця		печерний монастир
	оборонні вали		ратуша
	фортечні брами		городище

AROUND WESTERN PODILLIA

Coach route (3 days). Season - April to November. This route is 390 km.

This route begins in Ternopol. Recommended are visits to the palace 'Staryi Zamok' (Old Castle), the Church of the Exaltation of the Cross (late 16th c), the Church of the Nativity of Christ (1602-1608) and the Dominican Church with its monastery and cells (1749-1779).

The next stop is the town Mykulyntsi. The Castle (mid 16th c), the Baroque style Trinity Church (1761-1779), a monastery and a palace complex (1760s) create a delightful ensemble of architectural monuments.

An interesting church (a cave chapel) can be found in the village Strusiv. Rich in relics of the past, including the defensive buildings and worth seeing, is the town Terebovlia. Visit the ramparts of an Old Russian town (first mentioned in 1097), ruins of the late medieval Castle, the Carmelite Monastery buildings (1635-1639), St Nicholas Church (late 16th c), and on the far side of the town the ruins of the Basilian Monastery (16th c)

The next village, Dolyna, has remains of its Castle built in the late 17th c, and the Trinity Church. East of the Castle is a 40-m fragment of the defence rampart along the 'Kut' tract. Of interest to the curious tourist will be a visit to the village Budaniv with its 16th /early 17th c. Castle, and also the town Chortkiv, on the River Zbruch, with its large Castle, of which only two towers and the fortified walls now remain. In the town are relics of wooden architecture – the Resurrection Church (1738) and the Assumption Church (1635), both of which are worth seeing. Finally visit the Dominican Church with its monastery built in 1619 (later rebuilt).

Two sites of ancient settlements known as 'Valy Velyki' and 'Valy Menshi' are to be found in the village Kolyndyany. In Losyach below the Sandurshchyna Forest is the site 'Rohizne', or 'Rohozhna'. The remains of the castle (1583), rebuilt from an even more ancient one (14th/15th c), on the site of an ancient settlement, now dominate the entrance to the town Skala-Podilska. Not far from here is an interesting Roman-Catholic church (18th c) with thick walls, tower and loopholes. After crossing the River Zbruch we arrive at the village Orynyn, once a town with two military fortresses and a castle burned down by the Turks.

The final destination of our first day of the tour is the town Kamianets-Podilskyi. The second day begins with a visit to the town fortress. After dinner a visit to Zhvanets and Khotyn can be arranged, returning to Kamianets in the evening to admire the night landscape of this wonderful town fortress and the canyons of the River Smotrych.

In Zhvanets we strongly recommend that you visit the Armenian Church (1782-1786), built on the site of the previous one in 1698 and the castle ruins (15th/17th c). Only a fragment of the North Tower, and the foundations of two other towers have survived.

Crossing the bridge over the Dniester we reach Khotyn, to look round the famous Khotyn Fortress (13th/18th c), following which we return to Kamianets-Podilskyi, where we spend the night.

On the third day we can reach Melnytsia-Podilska by one of two ways – the first passes through Zhvanets, already visited, and takes us to the village Okopy (1692), where we can see the remains of the former mighty fortress (1692). Also here are the remains of the ancient settlement (10th/11th c.), the ruins of the Roman-Catholic Church, and a fragment of Trajan's Wall stretching in the direction of Borschiv.

The alternative road passes through the village Dovzhok to the village Rykhty.

Further on, in the village Kudryntsi, is Trajan's Wall and the site of an ancient settlement on the 'Gorodyshche' meadow. Picturesque ruins of a 17th c castle can be seen on the high rock over the River Zburch. Having passed Ivanye-Puste we can see a perfectly preserved fragment from Trajan's Wall.

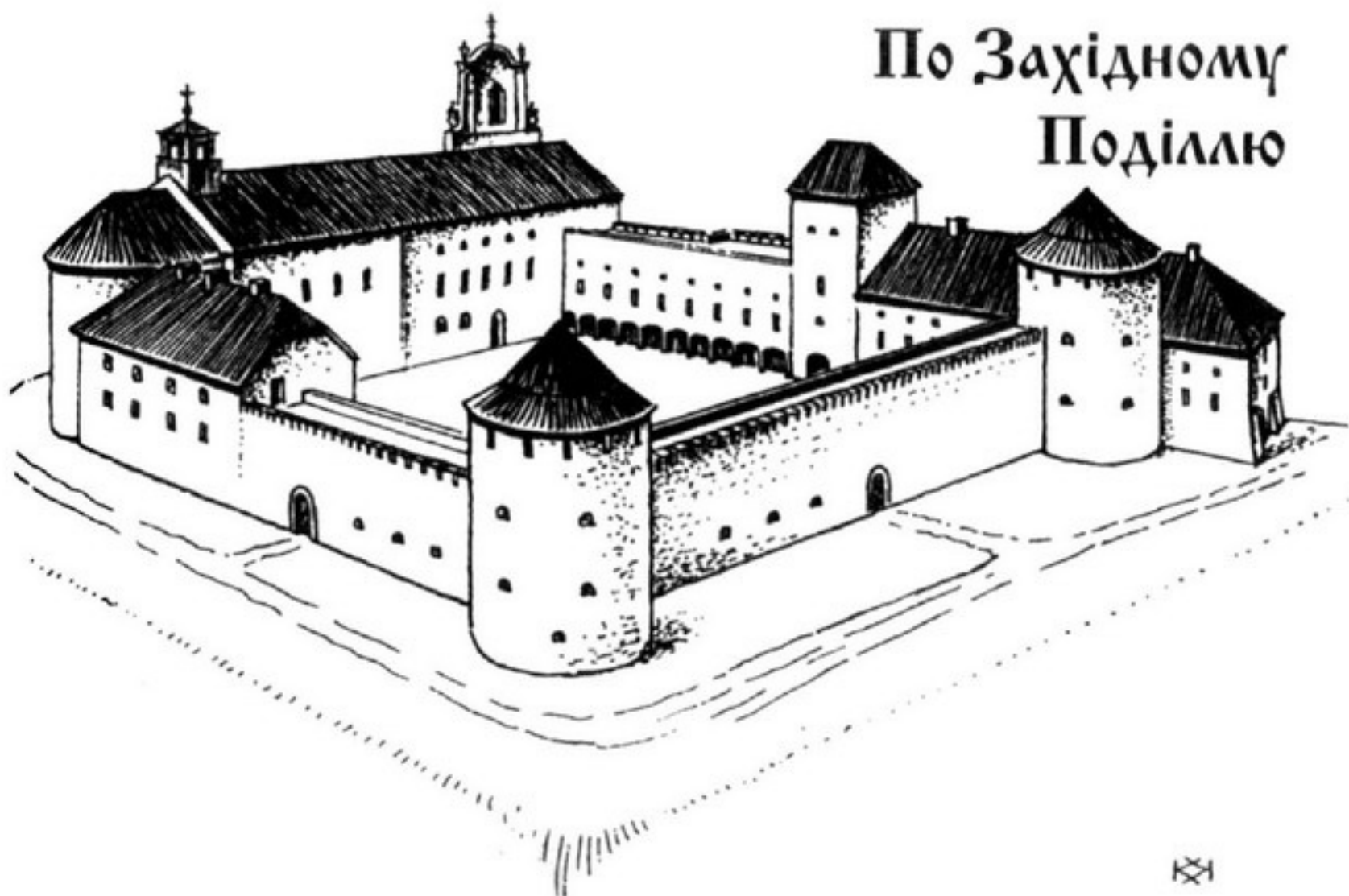
Crossing the River Tsyganka to reach the village Kryvche, we stop to look at the Crystal Caves, and the remains of the once large Castle, of which only two towers remain. Driving through the once fortified town Borshchiv, we reach Bilche-Zolote where the old Ukrainian site of an ancient settlement is situated on a high rock. Near Borshchiv is the village Vysichka with the remains of its 16th/17th c Castle. The village Yablunivka (until 1947 called Yazlovets) provides much of interest for sightseeing. Yazlovets/Yablunivka was once famous in Halicia and Podillya, especially known for its large Armenian colony, and its handicrafts and fairs. Here are Castle ruins, the well-preserved Palace, and several sacred buildings. We continue to the town Buchach, a town-fortress in the 16th/17th c. Visits to the Castle ruins (in Buchach and Pidzamochock), the Church of the Exaltation of the Cross (1753/1770) built for the 17th c. Basilian Monastery, the Church of St Nicholas (1610), the Roman-Catholic Church (1761-1763), the ruins of the Monastery, on Fedor Mountain, burnt down in 1672, and the ruins of the 16th c. defence Church (on the site of 'Monastyrok' below Buchach) which also served as a signal tower, are recommended. The famous Town Hall, built in 1750-1751 (architect Bernard Meretyn) is a masterpiece of 18th c. Ukrainian Baroque architecture.

We continue our tour through Monastyrska - Dobrovody to Pidhaitsi, and stop to look round the preserved relics of the defensive building: the Renaissance Church (1634) with its Gothic elements, used as a defensive structure, the defensive Synagogue and the Church of the Assumption of the Virgin (1650-1653).

Berezhany is famous for its imposing Castle (1554). Also worth visiting are the Church of St Nicholas (1630-11683) with cells (1716-1742), and the Church of the Virgin's Nativity (1600).

Returning to Ternopol we pass Kozova. From the beginning of the 17th c. a famous castle stood here, but according to the chronicles of 1671 it had by then already been destroyed. Near to Ternopol is the village Gorodyshche, the name of which indicates it is an old Ukrainian town. The final destination of this route is the city of Ternopol.

По Західному Поділлю

Буданів. Замок. Проект реконструкції

Маршрут автобусний, триденний. Сезонність
зічень-листопад. Довжина маршруту — 390 км.

Маршрут починається у **Тернополі**. Місто, яке нещодавно відзначило своє 50-річчя, налічує чимало пам'яток обожнюваного будівництва, деякі з них збереглися донині. Тернопіль, заснований краківським каштеляном, великим коронним гетьманом Іоном Тарновським на "сирому корені", тобто на порожньому місці, званім "Сопільче" або "Топільче", на основі привілею короля Сигізмунда I у 1540 р. як місто-фортеця повинно було служити для оборони Поділля. У 1550 р. Сигізмунд Август надав місту привілей, за яким купці, що їхали з Галича, Коломиї і Корочця до Кременця, мусили їхати через

Тернопіль і платити від кожного воза мито, передовсім на викінчення фортифікацій. Привілей був повторений 1551 р., оскільки деякі купці оминали місто. 27 листопада 1671 р. Ульріх Вердум, подорожуючи по Україні, описав Тернопіль: "З трьох сторін оточує його велике озеро і широкі мочари. Четверта сторона є укріплена від поля, має досить широку фосу з викладеним валом і двома грубими вежами на рогах, як і одна всередині, яка є також брамою".

В Тернополі є вул. Валова (колишня Музейна), вул. Замкова. Колишній обком партії і костел єзуїтів (тепер швейна фабрика) збудовані на валах. Разом із заснуванням міста збудовано і замок. Його також описав Ульріх Вердум. На сьогодні він відомий під

*Тернопіль. Церква Різдва Христового.
Фото Г. Логвина, 1976 р.*

назвою Старий замок (пл. Свободи, 1). На початку XIX ст. був повністю перебудований на палац і втратив свої оборонні ознаки, відома із багатьох публікацій брама розібрана у післявоєнні роки.

Воздвиженська церква кінця XVI ст. — оборонна споруда відрізняється від інших церков напівкруглою апсидою, вона збудована за давньоруськими традиціями. Ще одна оборонна церква — Різдва Христового, збудована біля міського валу (1602—1608 рр.), пізніше перебудована і змінила свій первісний вигляд.

Тернопіль. Синагога. Фото 30-х рр. XX ст.

Тернопіль. Руїни замку. Фото 1940-х рр.

Микулинці. Руїни замку. Фото 1990 р.

Домініканський костел з монастирем і келіями (1749—1779 рр.) також мав потужні мури, однак, розташований у центрі міста, оборонного значення не мав. Була тут ще одна пам'ятка оборонного будівництва — синагога XVII ст., збудована в стилі Відродження, яка сьогодні могла б стати прикрасою міста. Її зруйнували, а на цьому місці спорудили корпус медінституту. Збереглися численні описи і фотографії.

Наступна зупинка — у містечку **Микулинці** Тереховлянського району, яке у 1595 р. на основі наданого йому магдебурзького права стало містом-фортецею. Ця грамота втрачена під час польсько-турецької війни, тому на прохання власниці міста Людвіки з Мнішків Потоцької Август III надає містові новий привілей у Варшаві 16 грудня 1758 р., який вписано у Тереховлянські гродські

акти. Замок середини XVI ст., збудований на місці старого дерев'яного, відноситься до періоду бурхливого розвитку оборонного будівництва в Україні, зокрема в Галичині і на Поділлі. Руїни замку вимагають негайного втручання реставраторів.

У Микулинцях слід оглянути ще два об'єкти. Згадана уже Людвіка з Мнішків Потоцька, яка відкупила цей маєток від Сенявських і Любомирських, спорудила своїм коштом Троїцький костел (1761—1779 рр.) у стилі барокко (арх. А.Мошинський) і фундувала його Вінцентинам. Костел і монастир на початку були оточені оборонним муром. А над містом у мальовничому місці, звідки відкривається чудова панорама на містечко і р. Серет, Людвіка збудувала знаменитий палацовий комплекс (60-і рр. XVIII ст., повністю перебудований у середині XIX ст.) і

Струсів. Церква. Фото 1984 р.

подарувала його своєму братанкові — гранд-метрові Галичини графові Мнішкові. Нині у палаці — обласна бальнеологічна лікарня, а навкруги — прекрасний парк з дендрарієм, щоправда, дещо запущений.

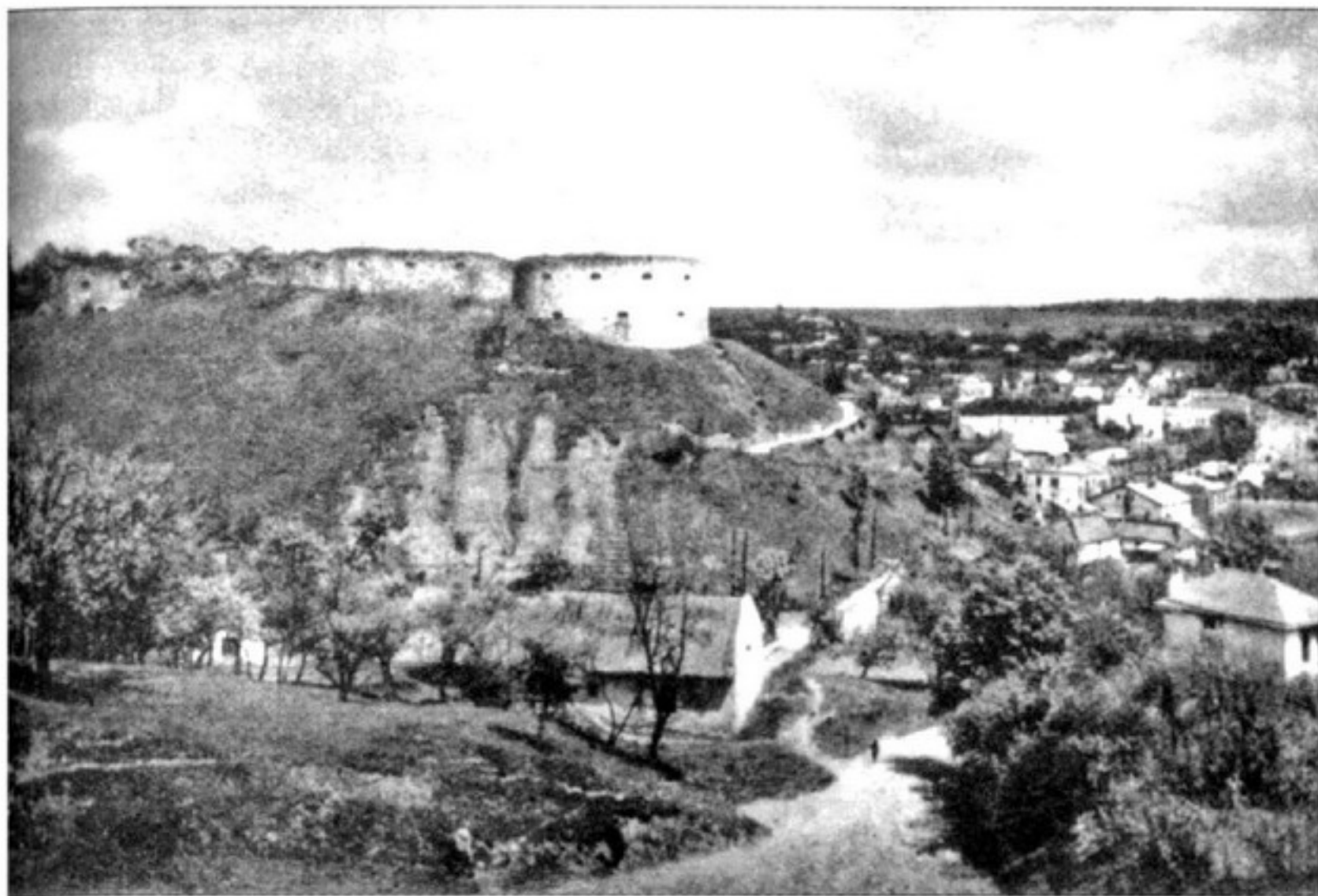
У **Струсові** (старі назви до XVI ст. — Підбугорищем або Підбугородичином) збереглася печерна каплиця. Був тут над яром під назвою “Чортівська Дебра” у XVII ст. замок, zostалися тільки сліди. Мабуть, під час Визвольної війни його зруйнували козаки, а рештки мурів наприкінці XIX ст. — на поч. XX ст. наказала розібрати власниця маєтків — графиня Лянцкоронська.

Надзвичайно цікавим для огляду і багатим на пам’ятки старовини, в т.ч. і оборонного будівництва, є м. **Теребовля**. Тут збереглися на горі вали давньоруського міста (перша згадка з 1097 р.), на місці якого пізніше збудовано замок. Від замку zostалися руїни. У підніжжі, між горою і р. Гнізною, була друга частина давньоруського укріпленого города, названа пізніше Старим містом. Вона була оточена валами і остроколами.

Теребовля відома і як сильна пізньосередньовічна фортеця. Вона згадується у 1341 р. у переліку міст, захоплених польським королем Казимиром III. У 1415—1420 рр. король Ягайло нагороджує свого слугу Бартоша з Теребовлі за вірну службу грамотою, якою дозволяється закласти нове місто на другому боку р. Гнізни із звільненням поселенців на вісім років від чиншів і всіляких робіт... Від цього часу місто почали ділити на дві частини: стару — під замком і нову — рікою, сполучені між собою мостом.

У 1594 р. Теребовлю здобув Северин Наливайко, причому міщани не чинили жодного опору. Ці події детально описав в Теребовлянських гродських книгах, які зберігаються у Львові. Місто — як Старе, так і Нове — було оточене валами і парканом, мало три брами: Зеленецьку, Галицьку і Львівську. Зберігся опис раптового захоплення і спалення міста та замку татарами 9 травня 1687 р., після чого замок уже ніколи не піднявся, а після 1699 р. взагалі втратив своє оборонне значення. Історія Теребовлянського замку настільки цікава і багата, що вимагає окремого монографічного дослідження або хоча б путівника. Вона бере свій початок ще в давньоруський, а можливо, і в більш ранній період. Руїни замку ще й тепер вражають своїми потужними мурами; звідси чудовий вид на місто і долину Гнізни.

Тут слід оглянути ще комплекс будівель монастиря Кармелітів (1635—1639 рр.) з оборонною стіною і вежами; церкву св. Миколая (кінець XVI ст.), яка була спочатку оборонною (перебудована у 1734 р.) і руїни знаменитого Василіанського монастиря (XVI ст.) за містом, відомого під назвою “Підгорянський” або “Угорницький”. Розміщений на високій горі над глибоким проваллям, він також вимагає негайної консервації. Збереглася згадка і про домініканський монастир

Теребовля. Замок. Руїни (з поштової листівки 30-х рр. ХХ ст.)

*Теребовля. Замок. Руїни брами
Фото 1990 р.*

з XVII ст., який на той час був уже в занепаді. Навколо міста — цікава мікротопоніміка. Наприклад, один з пагорбів називають Покрівкою (тепер тут телеретранслятор). За переказами, на цьому місці була оборонна дерев'яна церква Покрови. Із замкової гори видно рештки валів.

У селі **Долина** (старі назви до 1960 р. — Янів, Іванівка) збереглися рештки замку початку XVII ст., заснованого на місці старого дерев'яного укріплення. Збережена бастея з пивницями має бійниці з широкими відкосами. На території замку — Троїцький костел 1611—1634 рр., який входив у систему оборони замку. Він збудований у стилі ренесансу з елементами готики. Замок зруйновано 1675 р.

На схід від костела зберігся фрагмент оборонного валу довжиною близько 40 м в урочищі "Кут". На городі біля валу — численна

*Теребовля. Монастир Кармелітів.
Оборонний мур з баштою. Фото 1990 р.*

кераміка XVI— XVII ст. На думку дослідників цієї місцевості Байгера, тут був оборонний табір. У ряді публікацій згадується городище, яке мало бути серед лісу за Серетом, однак пошуки його під час нашої експедиції 31.05.1990 р. не дали позитивних результатів.

Для допитливого туриста цікавим є село **Буданів** (у XVI ст. — с. Скомрось, до 1945 р. — с. Будзанів). Тут зберігся замок кінця XVI ст., за іншими даними — початку XVII ст.; надто сильно пошкоджений турками у 1675 р. У 1765 р. коштом Євстахії і Марії Потоцьких частину замкових мурів перебудовано на костел. Пресвітерію і передсінок влаштовано з двох замкових башт. Дві інші башти межують з монастирем сестер Милосердя. Біля замку — сліди валів. Нині тут — психіатрична лікарня з добре збереженими двома баштами, палацом і костелом. В літературі згадується ще Горо-

Теребовля. Церква св. Миколая. Фото 1990 р.

дище на ниві "Погиблиця", що біля замку, під лісом "Семаньковим". Знайти його, однак, не вдалося. Не виключено, що це городище зруйновано теперішньою цегельнею, біля якої є нива "Погиблиця" і згаданий ліс.

В сусідньому селі **Косів** Чортківського району за документальними описами згадується "замок, колись оборонний". Пізніше перебудований на палац, він мав браму із склепінням і левом над нею, був оточений ровом і муром. У післявоєнні роки все розібрано, камінь забрано, площу розрівняно бульдозером. Серед старожилів залишилися лише спогади про гарний панський палац на хуторі **Хомиківка**.

Перед Чортковим є ще село **Білобожниця**, назва якого наводить на думку, що тут могло бути якесь дохристиянське поганське капище.

Цікавим є і м. **Чортків** на Збручі із своїм потужним замком 1610 р., в якому збереглися дві башти і оборонні мури. Після реконструк-

*Підгоряни. Оборонна башта монастиря.
Фото поч. XX ст.*

Підгоряни. Монастир. Руїни. Фото поч. XX ст.

Долина. Бастея замку. Фото 1990 р.

Буданів. Фрагмент замку з вежею. Фото 1990 р.

Долина. Оборонний вал. Фото 1990 р.

Буданів. Замок. Внутрішній двір. Фото 1990 р.

ції замку у XVIII ст., коли він уже втратив оборонне значення, башти перетворені в ризаліти палацу. Від початку XX ст. його ще не торкалася рука реставратора. Місце для цього замку, хоч він і на горбку, вибране досить невдало, оскільки він фактично знаходиться під

горою. Це сприяло прямому артилерійському обстрілові під час облоги.

У Чорткові, крім замку, потрібно ще оглянути дві цікаві пам'ятки дерев'яної архітектури — Воскресенську церкву 1738 р і Успенську церкву 1635 р. Вартий уваги також і домініканський костел з монастирем

Чортків. Замок. Загальний вигляд. Фото 1972 р.

*Чортків. Замок. Руїни північної стіни.
Фото 1990 р.*

з 1619 р., який давніше був оточений оборонним муром. Пізніше його перебудували за проектом відомого архітектора Теодора Маріана Тальовського. Внаслідок цього костел і монастир втратили оборонне значення. У с. Колиндяни (до XVIII ст. — Райгород) Чортківського району є два давньоруських городища, відомі під назвою “Вали великі” і “Вали менші”. Був тут і замок XVII ст. на горі, над р. Нічлавою. В 1840 р. його перебудували Городиські, власники маєтків, на палац. У XIX ст. були ще руїни.

При переїзді у Борщівський район потрапляємо у с. **Лосяч** (старі назви Рогізне, Рогожна). Тут під лісом Сандурщина, згідно з переказами місцевих старожилів,

Скала-Подільська. Замок. Загальний вигляд. Фото 1976 р.

зібраних ще наприкінці ХІХ ст., повинно бути давньоруське городище "Рогізне", або "Рогожна".

У м. Скалі-Подільській (давня назва — Ягельниця, до 1940 р. — Скала-над-Збручем) при в'їзді у містечко височать на скалі рештки замку 1538 р. (за іншими даними — 1518 р.), перебудованого з

більш давнього (ХІV— ХV ст.), який, у свою чергу, виник на давньоруському городищі. Збереглися дві вежі, напівзруйнований палац і рештки оборонних мурів. Неподалік — цікавий костел ХVІІІ ст.: товстими мурами, вежею і бійницями. На костелі таблиця з присвятою до 100-річчя А.Міцкевича (1798-1898 рр.). З літератури відомо, що тут у травні 1621 р. Станіслав Любомирський був споруджений польський військовий табір.

На протилежному березі Збруча — с. Гуків, уже Хмельниччина. Тут, за описом Антона Урбанського, ще на поч. ХХ ст. мали бути сліди військового табору: "Один з гуківських фільварків називався "Степом...". На "Степі" видно здалека "Розбиту могилу" — давній оборонний табір з часів татарських воєн і битви під Оринином".

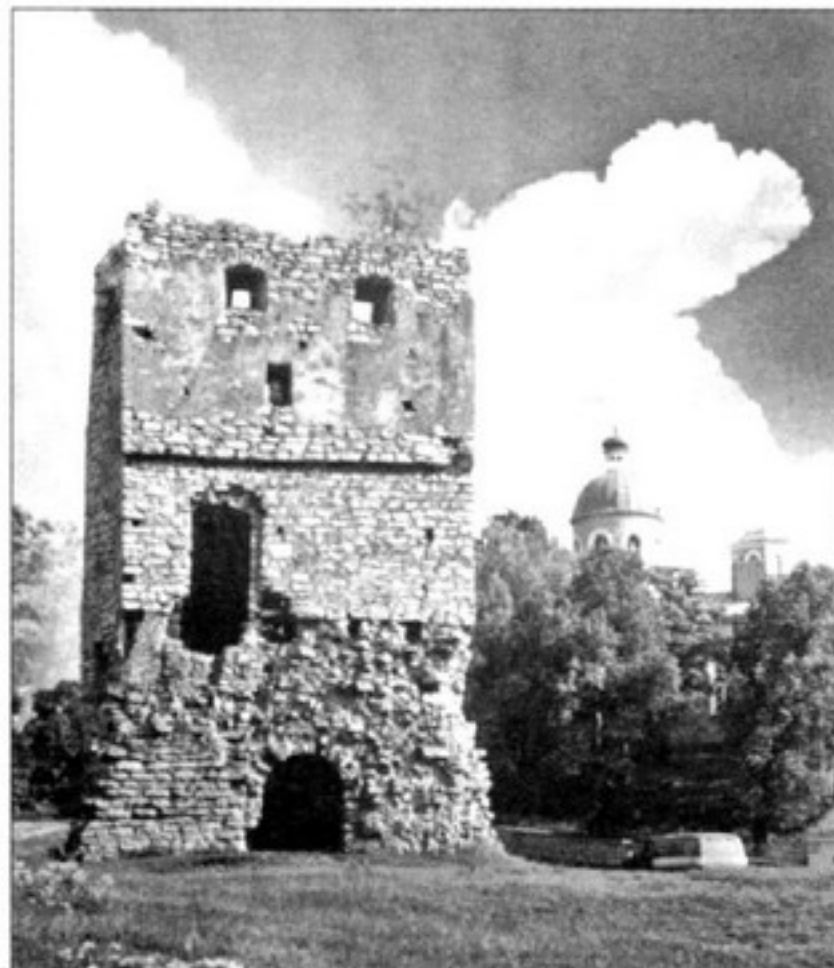
Переїхавши р. Збруч, потрапляємо в с. **Оринин** Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. У селі, яке колись було містечком, за описом Ульріха Вердума, який

Скала-Подільська. Руїни замкового палацу. Фото 1976 р.

Скала-Подільська. Замок. Вид порохової башти з південного сходу. Фото 1990 р.

Скала-Подільська. Замок. Вид порохової башти з заходу. Фото 1990 р.

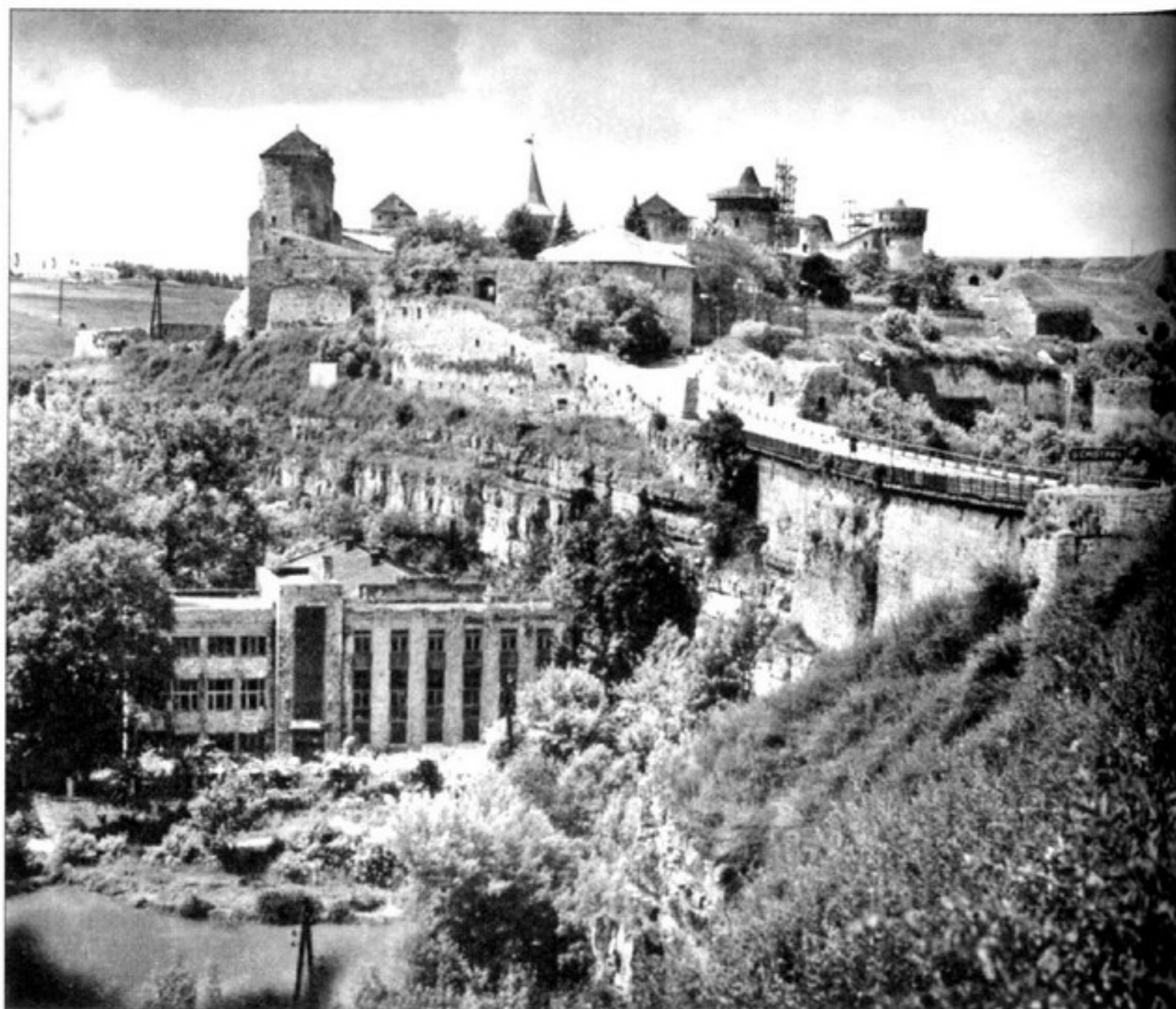
добував тут 28 липня 1671 р., були ще руїни спаленого турками міста і замку. Відомо також, що тут були 2 військові фортеці — “Батареї”. Одна — в селі, друга — за селом.

І, нарешті, кінцевий пункт першого дня вашої подорожі — м. **Кам’янець-Подільський**. Переночувати можна на турбазі або в готелі, замовивши місце заздалегідь.

Другий день розпочинається екскурсією по місту-фортеці. Тут подаємо перелік лише найцікавіших оборонних споруд, оскільки їх докладний опис зайняв би не одну сторінку. Тому варто в екскурсійному або туристичному бюро найняти екскурсовода, який поведе групу на цікаву прогулянку по місту-повіднику. Тут слід оглянути: Вірменські хлади XVI — поч. XVII ст. (пров. Толстого, 1); Вірменський бастион XVI—XVIII ст. (Старобульварний спуск); Башту вірменського хрестя кінця XV — поч. XVI ст.; Міські кріплення XI—XVIII ст. (Старе місто). Сюди ходять: Міські стіни — комплекс будівель IV—XVIII ст.; Міські ворота — комплекс будівель XVI—XVIII ст. (Старобульварний спуск); Кравецька башта XIV—XVII ст. в

Скала-Подільська. Оборонний костел. Фото 1990 р.

Кам'янець-Подільський. Замок. Загальний вигляд. Фото 1990 р.

південно-східній частині Старого міста, яка в середині XVIII ст. називалася Слюсарською, пізніше — Різницькою; Кушнірська башта 1565—1785 рр. (Старопоштовий спуск); Різницька башта (руїни) кінця XVI — поч. XVII ст. (південно-східна частина Старого міста); Гончарна башта середини XVI ст. — 1583 р. (східна частина Старого міста), в 40-х рр. XVIII ст. вона називалася Різницькою; Башта на броді XV—XVI ст. (Старе місто); Ковальська башта № 1 (Надбрамна вежа Польських воріт) XIII, XV—XVI ст. (Старопоштовий спуск); Ковальська башта № 2 (настінна башта Польських воріт) XV

ст.; Ковальська башта № 3 (Наскельна башта Польських воріт) XV—XVI ст. (Старопоштовий спуск); Підзамецькі ворота 1621, 1771 рр. і Прибережна башта (системи Польських воріт) XV ст. на цьому ж Старопоштовому спуску.

Крім споруд, що входили у міські фортифікації, тут є ще цілий ряд будівель, які могли бути самостійними фортецями або ж сприяти обороні міста. Це, зокрема, Домініканський костел св. Миколая з келіями кінця XV — поч. XVI ст.; казарми фортеці 1780—1788 рр. (вул. Госпітальна, 14); Казематна башта 1667—1787 рр.; Фортечний

*Кам'янець-Подільський. Замок. Башта.
Фото 1976 р.*

*Кам'янець-Подільський. Місто-фортеця.
Кушнірська башта з вітровими воротами.
Фото 1976 р.*

*Кам'янець-Подільський. Ковальська башта.
Фото 1976 р.*

*Кам'янець-Подільський. Місто-фортеця.
Фрагмент муру з баштою біля Польських воріт.
Фото 1976 р.*

міст XI—XV, XVII—XVIII ст.; Миколаївська вірменська церква XIII ст.; Новий замок 1621 — XVIII ст.; Петропавлівська церква 1580 р.; Ансамбль Петропавлівського кафедрального костела XVI—XVIII ст.; Порохові склади 1778—1779 рр.; Руські ворота з баштами і укріпленнями XV—XVIII ст.; Старий замок XI—XVIII ст.; Турецький

Жванець. Замкова башта. Фото 1990 р.

бастіон XV, XVII ст. і цілий ряд житлових і адміністративних будинків XVI—XVIII ст., у яких на випадок зайняття міста можна було ще оборонятися.

Цей огляд міста потрібно зробити протягом першої половини дня. А після обіду — поїздка у Жванець і Хотин, щоб на ночівлю знову повернутися в Кам'янець і помилуватися нічними краєвидами цього чудового міста-фортеці і каньйоном р. Смотрич.

У **Жванці**, яке в часи пізнього середньовіччя було містечком-фортецею, нині залишилися лише дві пам'ятки оборонного будівництва. Це Вірменська церква 1782—1786 рр., збудована на місці старої з 1699 р., а також фортечні стіни з бійницями і руїни замку XV—XVII ст., який стоїть на високій кручі над р. Жванчиком. З напільної сторони замок був захищений муром, валом і ровом. Збереглася лише північна башта без завершення і фундаменти двох інших.

Переїхавши міст через Дністер, потрапляємо до **Хотина** для огляду знаменитої хотинської фортеці, яка є однією з найви-

датніших в наших краях пам'яток оборонного будівництва. Фортеця XIII—XVIII ст. збудована на місці дерев'яної, постійно удосконалювалася і розбудовувалася для потреб оборони. І, нарешті, на початку XVIII ст., коли нею володіли турки, фортеця досягла за допомогою французьких інженерів найвищої досконалості. Старий кам'яний замок оточили новою фортецею бастіонного типу. З Хотина повертаємось на ночівлю до Кам'янця-Подільського.

На третій день подорожі можна їхати до Мельниці-Подільської двома дорогами. Перша — через відвіданий нами уже Жванець, щоб побачити залишки колись могутньої фортеці в с. **Окопи** (стара назва — Окопи св. Трійці, або Усть-Окопи) Борщівського району Тернопільської області. Фортеця споруджена у 1692 р. під керівництвом Станіслава Яблоновського у трикутнику, утвореному при впадінні Збруча в Дністер. З напільної сторони — земляний вал. Фортеця будувалася на противагу Кам'янецькій фортеці, зайнятій тоді турками, однак після вигнання турків з Поділля втратила своє військове значення. Буквально на самій дорозі стоять Львівські і Кам'янецькі ворота, які збереглися досі, а рештки височених валів і глибоких ровів нагадують про велич колишньої твердині. Частину цих валів розрівняно у 1915 р., коли російський уряд робив спробу збудувати залізничну колію до Борщова.

В Окопах, крім цієї фортеці, є ще поблизу села рештки городища X—XI ст. і руїни костела, який служив колись притулком для барських конфедератів (перебудований у 1749 р. у стилі барокко). Був тут колись і фортечний арсенал, від якого й сліду не лишилось. Є також фрагмент Валу Траяна, що тягнеться у напрямку до Борщова. Друга дорога — через с. Довжок до с. Рихти. В **Рихті** — замок 1507 р., від якого залишилися

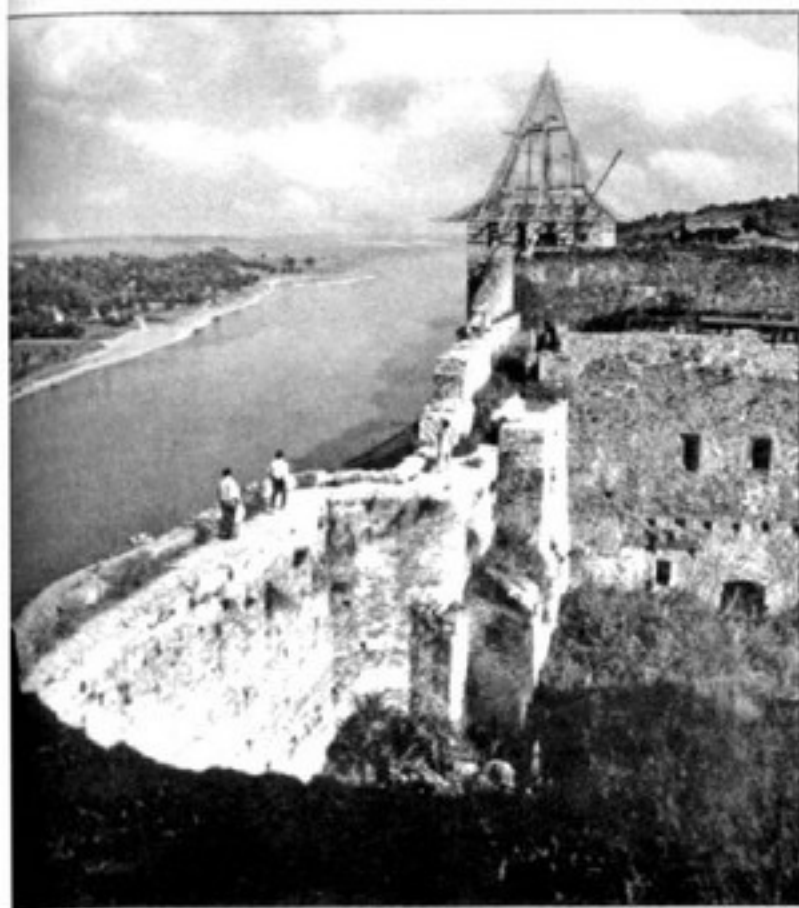

Хотин. Замок. Загальний вигляд. Фото 1990 р.

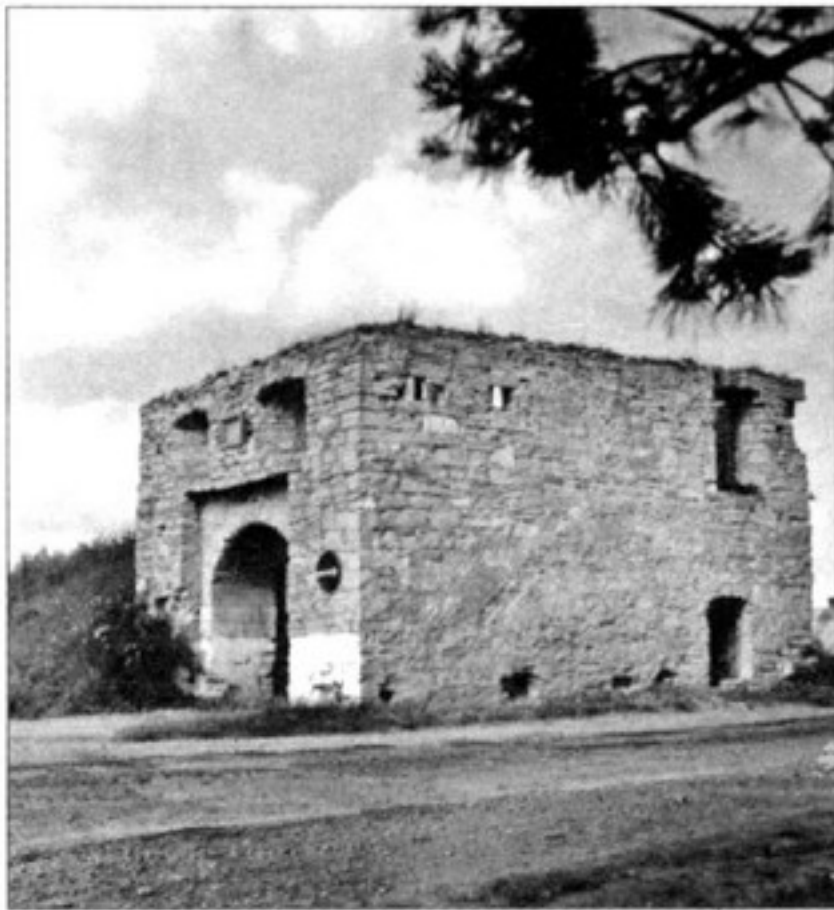
лише оборонні башти, причому три з них — у руїні, а четверта в ідеальному стані лише тому, що її загосподарював викладач Хмельницького інституту побутового обслуговування В.С. Павлов і збудував біля неї дачу.

Далі, у с. **Кудринці** — уже на Тернопільщині — Вал Траяна, костел, перероблений з порохівні, городище на луці "Городище" між лісом і замком та живописні руїни замку XVII ст. на високій скелі над Збручем. З трьох сторін захищений крутими схилами, з четвертої — напільної — двома баштами, одна з яких була надбрамною. З висоти замкової гори відкривається чудова панорама на Збруч і Подільську рівнину.

Проїхавши Мельницю-Подільську, потрапляємо в с. **Іванє-Пусте**, де за селом

Хотин. Замок. Фрагмент під час реставрації. Фото 1976 р.

*Окопи. Львівські ворота з фрагментом валу.
Фото 1990 р.*

*Окопи. Вид з валів на річку Збруч.
Фото 1990 р.*

Окопи. Кам'янецькі ворота. Фото 1990 р.

варто оглянути фрагмент Валу Траяна, який на диво ідеально зберігся донині. Між Іване-Пустим і Кудринцями бачимо вздовж дороги близько 350 м валу. Орієнтація: 320° з південного сходу на південний захід, ширина до 20 м, висота 2-2,5 м. До річі, з Кудринець можна проїхати до Іване-Пустого польовою дорогою, зекономивши близько 20 км, якщо, звичайно, є для цього відповідний транспорт.

Далі — с. **Гермаківка**, де колись за селом також були фрагменти цього ж Валу Траяна. За переказами, ще наприкінці XIX — поч. XX ст. тут знаходили давньоримські монети.

У с. **Кривче** (стара назва — Оплакана), переїхавши річку з цікавою назвою — Циганська або Циганка, вузькою асфальтованою доріжкою потрапляємо до знаменитих Кришталевих печер, на екскурсію до яких треба затратити чимало часу. На протилежній від печери горі, на захід від села, в урочищі "Вал" — гальштатське (фракійське) городище. А в центрі села, на горбочку, при самій дорозі — рештки замку XVII ст.: дві оборонні башти. Замок за час свого існування декілька разів був зруйнований під час ворожих нападів, однак завжди під-

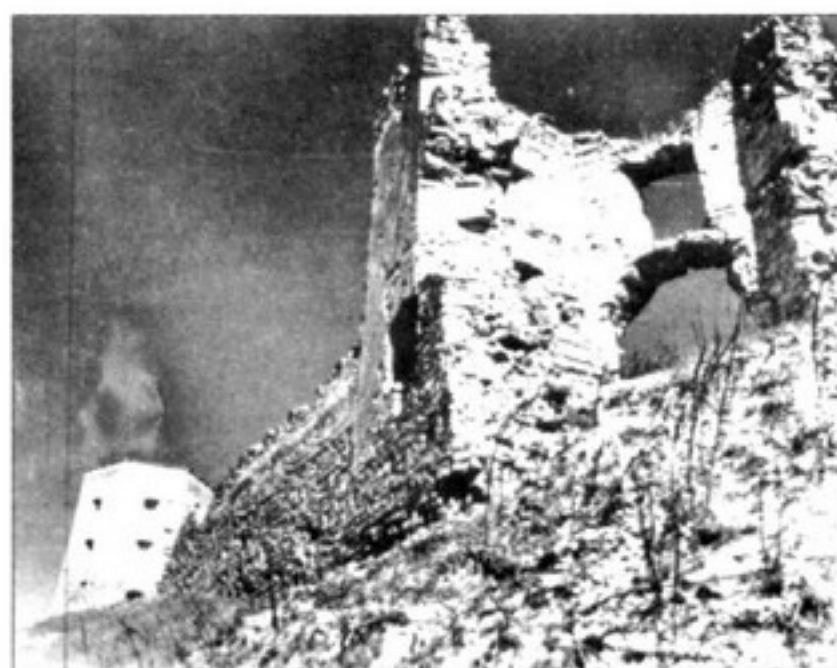
*Рихта. Оборонна башта замку (руїни).
Фото 1990 р.*

Кудринці. Замок. Фото 1992 р.

*Рихта. Оборонна башта замку (відреставрована).
Фото 1990 р.*

Кудринці. Замок. Фрагменти стін. Фото 1992 р.

імався з руїн і ще на початку XIX ст. був у зброю стані. Цікаво, що одна із двох башт, які збереглися, до 1939 р. була власністю одіського туристично-краєзнавчого товариства, яке після ґрунтового ремонту влаштувало в ній турбазу на кількадесят осіб.

Минаючи м. **Борщів**, райцентр Тернопільської області, варто нагадати, що і тут на ниві "Лиса гора" є сліди давньоруського городища з підземними льохами. Саме містечко також було укріплене. Переїжджаючи через нього 10 січня 1672 р., Ульріх Вердум у своєму щоденнику записав: "Оточують його

Іванець-Пустець. Вал Траяна. Фото 1990 р.

непогані вали з землі і палісади”. Стояв тут і замок XVII ст., від якого на початку нашого сторіччя залишились ще величезні пивниці і підземні ходи.

Якщо дозволить час, можна заїхати у **Більче-Золоте**, де на високій скелі над р. Серетом добре збереглося давньоруське городище, з трьох сторін оточене прямовислою скелею, з напільної сторони — двома рядами валів. Третій вал — розораний. Це надзвичайно мальовниче місце. Його можна, напевно, порівняти з наскельною фортецею Тустань у с. Урич на Сколівщині.

Біля Борцова — с. **Висічка** з рештками замку XVI—XVII ст., збудованого на давньоруському городищі і перебудованого пізніше на палац. Ще до 1939 р. палац був у доброму стані і служив житлом для місцевих власників цього маєтку. На сьогодні збереглася лише одна напівзруйнована башта. Не залишилося жодного дерева чи куща із прекрасного палацового парку. Стирчить лишень над дорогою лиса гора з одною

Кривче. Башта замку. Фото 1992 р.

Кривче. Вхід в печери. Фото 1974 р.

Кривче. Вид на городище. Фото 1974 р.

Кривче. Замкова брама. Фото 1934 р.

вежею, бо за наказом голови колгоспу другу вежу нещодавно розвалили за допомогою трактора.

У селі **Лисівці** Заліщицького району, яке лежить на нашому шляху, археологи згадують про необстежене городище. Шкода лише, що воно не числиться у жодних списках як пам'ятка археології, тому важко його локалізувати.

У селищі **Товсте**, поблизу Ягільниці, є розоране городище, оточене валами із слідами брами. На думку деяких дослідників — обрядове поганське городище-капище. Товсте (первісна назва — Толсте, пізніше Тлусте) було в XVI—XVII ст. міцною фортецею, оточеною муром, який за описом 1846 р. ще тоді існував. Міщани навіть у той час боялися будувати свої хати за муром, бо, згідно з імператорським розпорядженням, з 2 листопада 1793 р. панському дворові заборонялось залучати міщан до панщини.

Якщо б вони збудувалися за муром, то відразу стали б селянами. А на півострові, колись облитому водою, стояв замочок, відомий з XV ст. Ще донедавна можна було побачити його сліди і підземні ходи.

Цікавою пам'яткою подільського оборонного будівництва XVI ст. є церква і дзвіниця у с. **Кошилівці**. Церква дещо перебудована у XVIII і XIX ст., однак дата 1564, вирізьблена на фасаді дзвіниці, датує цю пам'ятку XVI ст.

Не менш цікавим об'єктом є рештки замку в с. **Новосілка** (давня назва — Новосілка Костюкова), відомого ще в літературі під назвою "Оборонна вежа Володийовського". Збереглася напівзруйнована вежа, добре видно рештки валів і ровів. Тут потрібно відразу застерегти туристів, що один із селян з найближчої хати вирішив раціонально використати цю вежу і, на відміну від господаря вежі у с. Рихта, пристосував її під гноєсховище.

Висічка. Замок. Загальний вигляд. Фото 1989 р.

Висічка. Башта замку. Фото 1989 р.

Після таких неприємних оглядин потрапляємо у колишнє містечко, а тепер село **Яблунівка** Бучацького району (до 1947 р. — с. Язловець). Язловець — у минулому знане місто в Галичині і на Поділлі, зокрема своєю великою вірменською колонією, ремеслами і ярмарками. Просто з дороги в'їжджаємо на територію замку, який хоч і зруйнований, а все ж вражає своїми розмірами, товстими мурами і домінує над містом. Замок, відомий з XIV ст., збудований у дуже зручному для оборони місці і міцно укріплений. Під час Визвольної війни замок витримав облогу війська Богдана Хмельницького, однак ще у XVII ст. почав чомусь занепадати.

Ульріх Вердум у щоденнику 9 січня 1672 р. записав: "Замок підноситься на гарматний постріл на захід від міста на окремому горбку, який наперек від гори сягає в довгу долину. Є великий, добре збудований італійським способом з високими мурами,

*Яблунівка (Язловець). Вірменська церква XVII ст.
Фото початку XX ст.*

Яблунівка. Костел XVI ст. Фото початку XX ст.

Яблунівка. Синагога. Портал. Фото початку XX ст.

пласким дахом і багатьма коминами, але вже напівспустошений”.

Численні описи XVIII ст. говорять про нього як про напівзруйнований, а галицький історик XIX ст. Іполит Ступницький подає такий опис: “Язловець... з мальовничими руїнами давнього міста, якого мури і філяри, що стирчать, є покриті вірменськими написами...” Замок має систему ронделів, які є перехідним елементом до бастионного способу будівництва фортець. На цьому ж майданчику — палац, збудований 1644—1659 рр. як казематне укріплення нижнього замку з двома кутовими бастионами. Пізніше внаслідок реконструкції йому надано палацових форм з величним парадним подвір’ям і проїздом до замку. Особливою пишністю відзначається портал замку. Навкруги чудовий, тепер уже за-

Бучач. Замок, руїни. Фото 1976 р.

*Бучач. Замок, руїни церкви і murів.
Фото 1976 р.*

Бучач. Руїни замкової церкви. Фото 1976 р.

Бучач. Ратуша Фото 1972 р.

Бучач. Миколаївська церква 1610 р.
Фото початку ХХ ст.

Бучач. Миколаївська церква 1610 р.
Царські врата Фото Г. Логвина

рушений, парк. В селі церква св. Миколая (до 1810 р. — вірменська), збудована 1551 р. в стилі ренесансу. Є тут ще й Успенський костел 1589—1590 рр., оточений оборонним муром з вежею. Була тут і оборонна ренесансна синагога з XVI ст., від якої тепер нема сліду. Ще у 20-х роках нашого сторіччя вона була вже в руїні. Привертає увагу і міська ратуша (тепер — дитячий садок), збудована у вигляді мініатюрної фортечки.

Наступний об'єкт для огляду — м. Бучач, XVI—XVII ст. місто-фортеця, перед яким відступав не один ворог, роблячи спробу його здобути. Воно було захищене озером, річкою і оборонним муром. Оборонна міць підсилювалася замком, який можна умовно розділити на дві частини: північну мисову XIV-XVI ст. і пізнішу з XVII ст. — тепер руїни. Тут слід ще оглянути Хрестовоздвиженську церкву 1753—1770 рр., збудовану

для василіанського монастиря XVII ст., який був оточений оборонним муром. Збереглися келії.

До більш давніх оборонних споруд можна віднести і оборонну церкву св. Миколая (1610 р.), і Покровську церкву середини XVIII ст.

Підгайці. Оборонна Успенська церква 1650-53 рр. Фото 1950-х рр.

Вартий уваги і Успенський костел 1761—1763 рр., руїни монастиря на г. Федор, спаленого у 1672 р., а також руїни оборонної церкви XVI ст. в урочищі “Монастирок” під Бучачем, яка служила також сигнальною вежею.

Якщо існує поговорка: “Хто не бачив папи римського, той не був у Римі”, то можна про Бучач сказати: “Хто не бачив ратуші, той не був у Бучачі”. Знаменита ратуша 1750—1751 рр. (архітектор Бернард Меретин), прикрашена скульптурами Пінзеля, є шедевром барокового будівництва України XVIII ст. Цікаво, що польський письменник-кальвініст Станіслав Сарницький (близько 1532-1597) у 1558 р. писав, що у Бучачі “з ріки добували пісок з крихтами золота, але через недбальство припинили”.

У наступному райцентрі — містечку **Монастириська** (давніше — паралельна назва Монастирища) також був замок, який

неодноразово нищили турки і татари. Дяк про його заснування суперечливі, бо деякі джерела датують його XV, інші — XVI ст. Замок пізніше перебудований Потоцьким на палац.

На шляху — с. **Доброводи**. На полях поблизу села — велике підвищення з рештками каміння. Тут існував колись оборонний замок. За іншими переказами — оборонний монастир, знищений татарами.

У містечку **Підгайці** Бережанського району — аж шість пам'яток оборонного будівництва. Це, в першу чергу, місто-фортеця. Місто, оточене муром і валом, було об'єктом частих нападів татар, зокрема у 1674, 1676, 1697 рр. В 1677 році дворянин короля Яна III Даллерак подав такий опис міста: “Давніше — одне із визначних на Русі як це доводять руїни мурів, бруки, брами з написами, кам'яниці з архітектурними

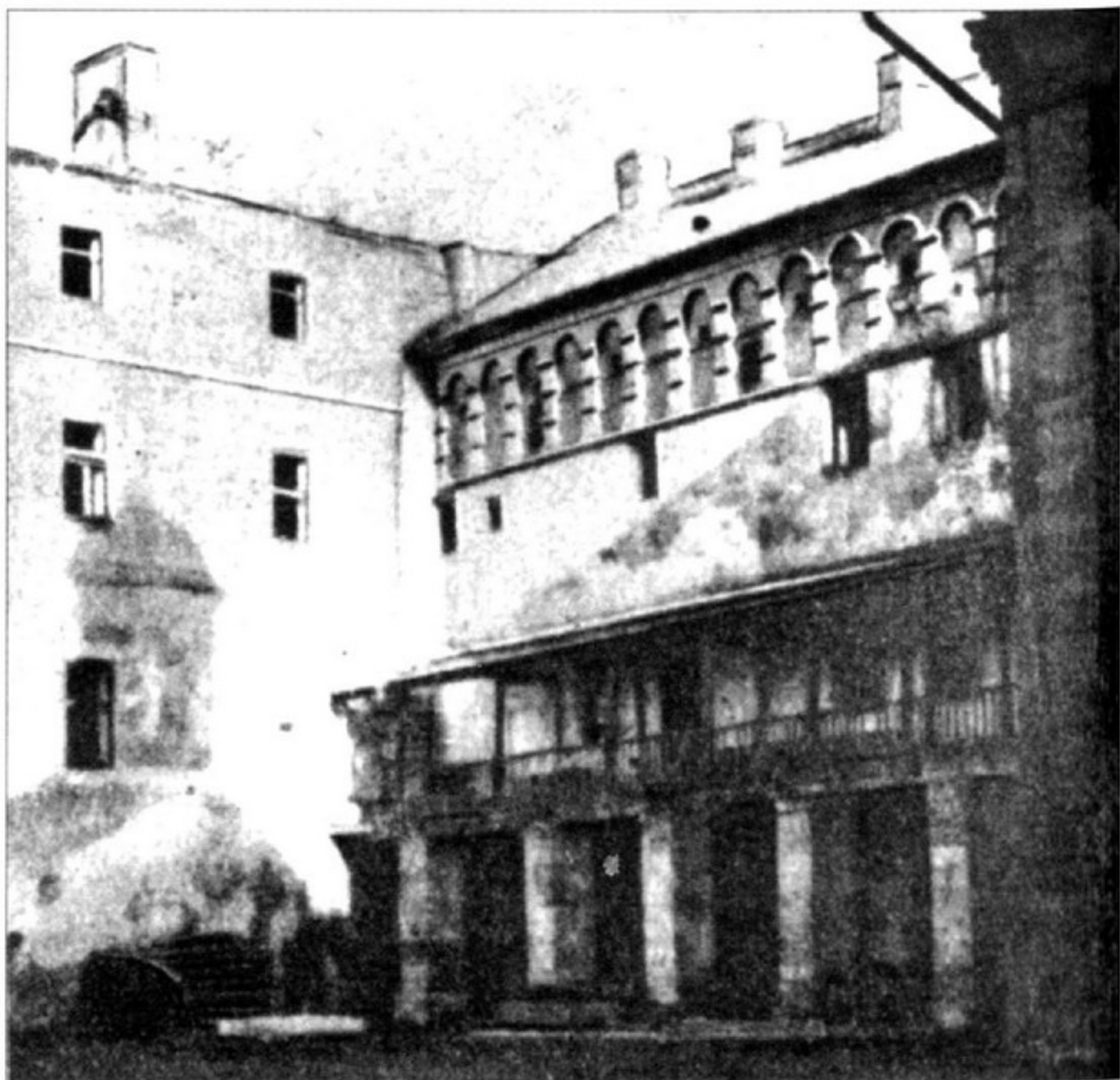
Бережани. Замок 1554 р. Загальний вигляд. Фото 1950-х рр.

Бережани. Замок. Башта. Фото початку ХХ ст.

з прикрасами, п'ять мурованих святинь, замок старосвітської будови, який має потужні башти і високі тераси. Був оточений валом”.

На сьогодні тут залишилися ренесансний костел 1634 р. з елементами готики, який колись був оборонним, синагога XVI—поч.

Бережани. Замковий двір початку XX ст.

*Бережани. Надгробок Ганни Сенявської
в замковій каплиці*

XVII ст. — також оборонна, і церква Успення Пресвятої Богородиці 1650—1653 рр.

Якщо їхати в напрямку Бережан, то неподалік дороги — с. Потутори, в якому під 1698 р. згадується оборонний двір, обгороджений острогом.

Місто **Бережани** відоме своїм потужним замком 1554 р., який, пошкоджений під час Першої світової війни, уже більше не відновлювався. На території замку — костел св. Трійці. Частина скульптур з костела перевезена перед війною до Кракова, решта

Бережани. Бернардинський монастир. Фото 1920-х рр.

Післявоєнні роки потрапила до Львівської галереї мистецтв. Крім замку, тут слід ще згадати оборонний костел св. Миколая 1630—1683 рр. з келіями 1716—1742 рр. і костел Різдва Пресвятої Богородиці 1600 р. Тут була і оборонна синагога, однак внаслідок перебудов вона дуже спотворена.

При зворотній дорозі на Тернопіль ще одне районне містечко — **Козова**. З початку VII ст. тут відомий оборонний замочок, який, однак, за описами 1671 р. був уже пошкоджений, а вали і палисади сильно пошкоджені. Найбільшої руїни зазнав цей замочок, а разом з ним — і ціле місто, під час облоги Підгаєць з початку польсько-турецької війни. Дивом діла лише дерев'яна церква.

Уже ближче до Тернополя — село **Гороше**. Сама назва свідчить про давньоруський

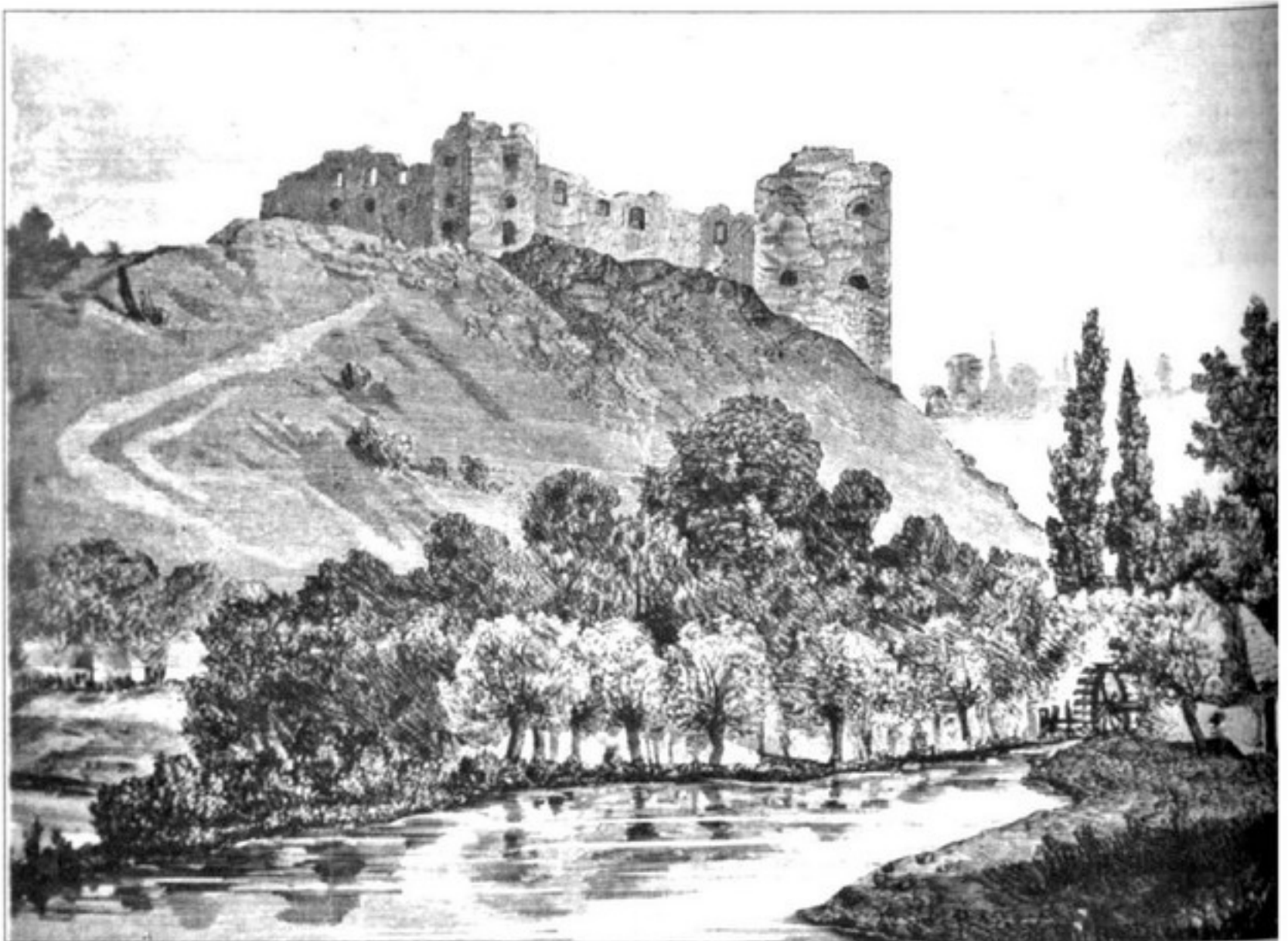
город, однак львівський археолог О. Ратич згадує про нього як про необстежене городище, яке ще не взяте на облік як пам'ятка. Натомість "Географічний словник" наприкінці минулого сторіччя подає такий його опис: "Дуже давнє поселення, мало укріплений замок, з якого рештки ще існують на горбку, оточеному з двох сторін луками і болотами, на яких давніше були великі стави".

І, нарешті, остання місцевість перед Тернополем — с. **Почапинці**, де був колись оборонний монастир. За переказами, село засноване на руїнах давнішого, знищеного татарами. Відкопують тут підземні ходи і монастирські пивниці, куди ховалося місцеве населення під час ворожих нападів.

Кінцевий пункт подорожі — м. Тернопіль.

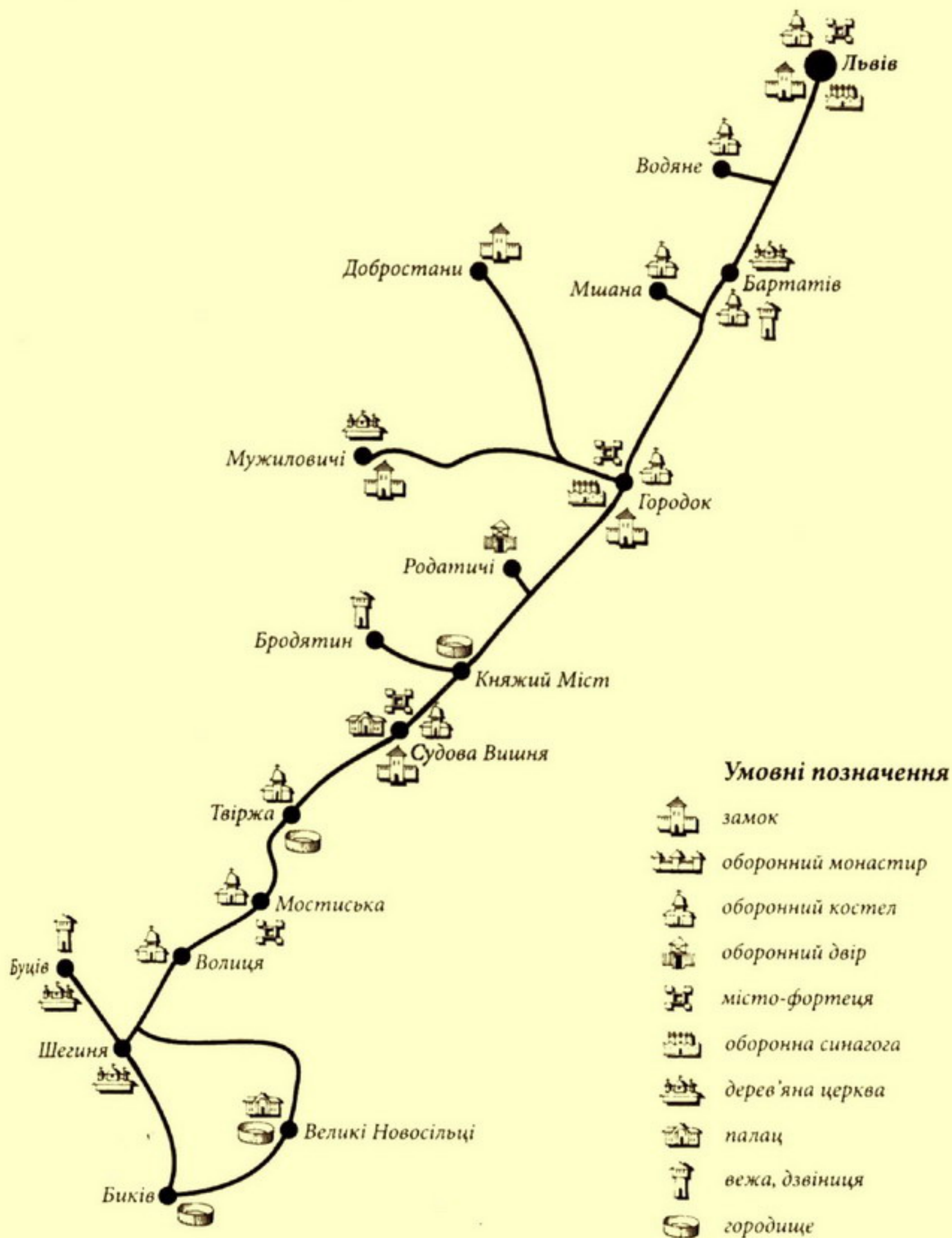

Бучач. Руїни монастиря, рис. 1847 р.

Теребовля. Замок, рис. 1877 р.

Дорогою до Перемишля

NEW BIT: GOING TO PRZEMYSŁ

The road from Lviv to Przemyśl stretches along the city's longest street – Horodotska Street - called so because it leads to Horodok (old name Horodok Jagiellonski). The Polish king Władysław Jagiełło used to come and stay in Horodok twice a year for hunting. Here, after falling ill, he died on 31 May 1437. It is thought that his heart is most probably stored in the Franciscan Roman-Catholic Church.

It is well worth making an extended stop-over in Sudova Vishnia. Vishnia was first mentioned in the Halicia-Volhynia Chronicle of 1230, when the local boyar Pylyp revolted against Prince Danylo Halytskyi. 'Sudova' means 'Court'. The name Sudova Vishnya was only recognized in 1545 – however the famous Seyms of the Busk province's gentry had met to deal with various affairs, including legal and court cases, long before this date.

The final town before the border is Mostyska – the District Centre of the Lviv Region and a Fortress town. Archive documents and various printed sources include descriptions of the town fortifications in the late Middle Ages. In those days the town was surrounded by earth mounds on which were placed 40 cannons.

For archaeologists and historians specializing in fortifications, a visit to the Horodysche Hill (site of an ancient settlement), a few km from Shegini, is a must. This site testifies to the existence of the ancient Russian town of the 11th/13th c situated here. According to the numerous legends and traditions associated with this hill, all those surviving the devastation of the town by the Tartar-Mongol mob in the 13th c moved to this site and founded Velyky Novosylky and Maly Novosylky.

Дорогою До Перемишля

Водяне. Костел. Фото 1957 р.

Маршрут автобусний, одноденний, сезонність
тень-листопад. Довжина маршруту - 80 км.

Віїхавши зі Львова однією з найдовших
лиць міста — Городоцькою, слід зупинити-
вс. Водяному (стара назва — Зимна Вода).
т можна оглянути добре збережений обо-
вний костел, збудований у 1612 — 1625
і. Ця кам'яна однефна хрестова в
ні сакральна будівля має чотирьохгранну
шту з двома рівнями бійниць з трьох її
орін. Крім цього, є ще башта на західному

фасаді. Пам'ятка вважається одним з кращих
творінь місцевих майстрів.

Далі с. **Бартатів**, де є два об'єкти для
огляду туристами чи просто тими, хто ці-
кавиться пам'ятками сакрального будівни-
цтва. При самій дорозі церква, перебудована
у 1994 р. з мурованого римокатолицького
костелу, зведеного у 1924 р. А дещо далі,
на південно-східній околиці села, пам'ятка
дерев'яної архітектури — церква св. Василя
Великого з 1826 р. (за іншими даними

Бартатів. Костел до перебудови. Фото 1979 р.

Бартатів. Костел після перебудови. Фото 1996 р.

Бартатів. Дзвіниця. Фото 1996 р.

Бартатів. Церква св. Василя Великого 1826 року. Фото 1979 р.

(1829 р.) і дзвіниця, збудована 1837 р. майстром Олексою Цезуляком.

У наступному селі **Мшана** пам'ятка архітектури — мурована, тридільна з півкруглою івтарною апсидою церква Введення в храм Пресвятої Діви Марії, збудована 1799 р. ідичкою с. Мшанець Анною Шептицькою. Як побудови на фронтоні головного фасаду. Реставрована 1900 р. Церкву малював Лука Юлинський, а у 1899 р. Стефан Томасевич. Археологів може зацікавити ще урочище "Біля церкви", де було поселення IV тисячоліття до н.е. — IX—XII ст.

На нашому шляху стародавній **Городок** (давні назви — Городок Солоний, Соляний городок, Городок Ягайлонський). Давньоруське місто-фортеця. На підвищенні, виченому р. Верещицею, ставами та болотами, на території теперішнього міського парку — залишки городища давньоруського

Мшана. Церква Введення в храм Пр. Діви Марії. Фото 1996 р.

міста Городка Солоного (Соляного Городка), вперше згаданого у літописі під 1213 роком. Під цим роком описується битва князя Мстислава з Лешком Білим — князем краківським і сандомирським. Дослідник і автор монографії про Городок Фр. Яворський локалізує давньоруський Городок на місці зовсім засипаної тепер відноги ріки Верещиці, де тепер церква св. Миколи, а звідтіля на схід до церкви св. Івана. Він розміщав там також підгороддя і передмістя, мотивуючи тим, що нема опису давньоруського Городка. Тепер на цьому місці трапляється археологічний матеріал. За найновішими джерелами, городище XI—XIII ст. локалізується між вул. Комарнянською і колишньою Кірова.

Пізньосередньовічне місто-фортеця. 30 вересня 1389 р. король Владислав Ягайло надав Городкові магдебурзьке право. З цього часу у вигляді земляних валів збереглися, особливо вздовж річки, оборонні споруди. Незважаючи на ухвали сеймиків, зокрема 1678 р., з яких дізнаємося про догляд за містом-фортецею, Городок завжди був слабо оборонним. Місто було постійним об'єктом нападів татар. Його здобували під час війни 1648—1655 рр. Богдан Хмельницький, пізніше Бутурлін, а у 1675 р. турки. За тодішніми описами, фортеця мала вал, на ньому був дерев'яний паркан, тобто палісад. Було дві брами — Краківська і Львівська. Брами, вежі і в цілому місто обороняли ремісничі цехи, за якими вони були закріплені. Все це відбувалося, як і в інших тодішніх містах. Оборона здійснювалася, в основному, за рахунок трудного доступу до міста і рамен розгалуження ріки. Робилися перекопи, і Городок був якби на острові, облитому водою.

Король Сигізмунд I у 1537 р. постановив, щоби протягом десяти років деякі податки, зокрема чопове 15 гривень, йшли на утримання фортифікацій, а у 1550 р. чинш від

горілки призначив на ремонт валів. Одн Городок за свою історію не витримав жодного штурму. За останньою королівською люстрацією 1765 р., фортифікації були в у руїні, бо Краківська брама згадується як "колишня". Досить докладні описи фортифікацій подав *Slownik Geograficzny* Fr. Jaworski, A. Prochaska, Bilinski, Lipin та інші автори. Є спогади львівського міщанина Самійла Кушевича про здобут козаками міста і замку, а також докладний опис, як козаки з росіянами (Бутурлін) 1655 р. підступом і штурмом здобули Городок і замок.

29 вересня 1903 р. на складки, які збиралися від 1897 р., було відкрито пам'ятник королеві Вл. Ягайлу. Автор пам'ятника — Юліан Белтовскі (за рисунки Матейка). Пам'ятник знищено під час війни, його розбито і закопано на окраїні міста. Старожили ще й досі показують місце в центрі Городка, на площі, де він був встановлений. Це три тополі у сквері біля головної дороги.

Замок збудований на місці дитини давньоруського городища. Про замок збереглися численні архівні матеріали. У кінці лютого 1387 р., під час перебування в Городоцькому замку королеви Ядвиги львівські і львівські міщани змушені були визнати над собою владу польських королів. А 1 березня 1387 р. королева Ядвига, яка була тоді у замку, видала так званий "залізний лист" для львівських міщан. Переговори велися довго і ще того самого дня, тобто березня, Ядвига видала в Городоцькому замку привілей, яким підтвердила усі надання короля Казимира, а за те львів'яни мали відкрити їй свої ворота.

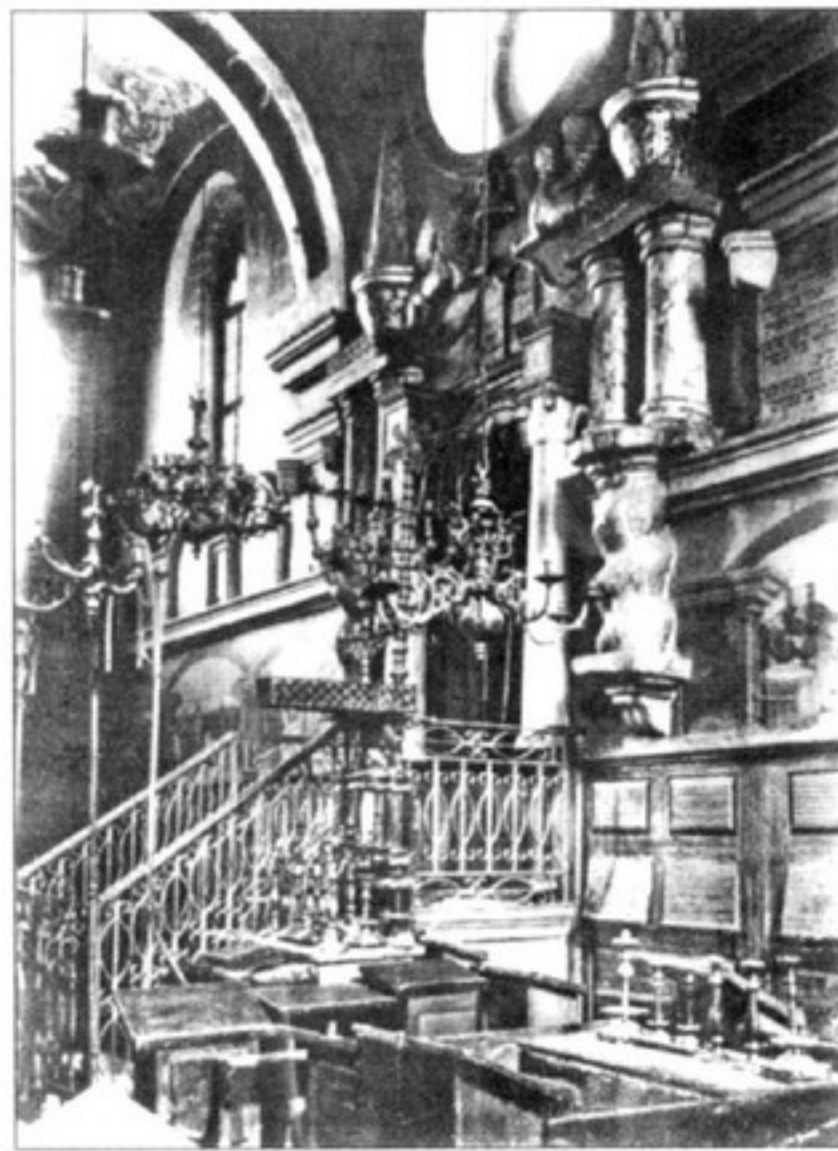
18 листопада 1387 р. король Ягайло вперше прибув в Городок, 1-2 рази в рік відпочивав тут, а також в Добростані. Тут король проводив час, в основному, в

Городок. Синагога

Городок. Синагога, фрагмент інтер'єру

Городок. Синагога, фрагмент інтер'єру

полюванні. Є докладна хроніка перебування його у замку, опублікована в монографії Фр. Яворського. Тут, захворівши, помер Ягайло 31 травня 1433 р., і нібито в костелі Францисканців зберігалося його серце. За життя короля замок постійно був під його опікою, однак після смерті почав поступово занепадати. Ще у привілеї 1369 р., наданому містові Ягайлом, згадується замок у зв'язку з дозволом збудувати біля нього (під ним) млин. Цей млин, з численними перебудовами, зберігся донині.

Пізніше, у 1504 р., замок відбудований Станіславом Пілецьким, але через 100 років був уже в повній руїні. В архіві зберігаються королівські привілеї про різні надання замкові і містові, зокрема Сигізмунда Августа з 1557 р., облятований 1592 р. Згідно привілею короля Сигізмунда III від 12 лютого 1603 р., частина коштів з мита йшла на направу мостів і валів. На Вишенському сеймику у 1611 р. постановили звернути гроші старості Зигмунту Мишковському за вимурування нового замку. Однак у 1618 р. на тому ж Вишенському сеймику згадується, що загашений замок треба відбудувати і укріпити. У замку була в'язниця, у якій в'язнів тримали в оковах. У 1547 р. король Сигізмунд I забороняв старості тримати на замку міщан в оковах.

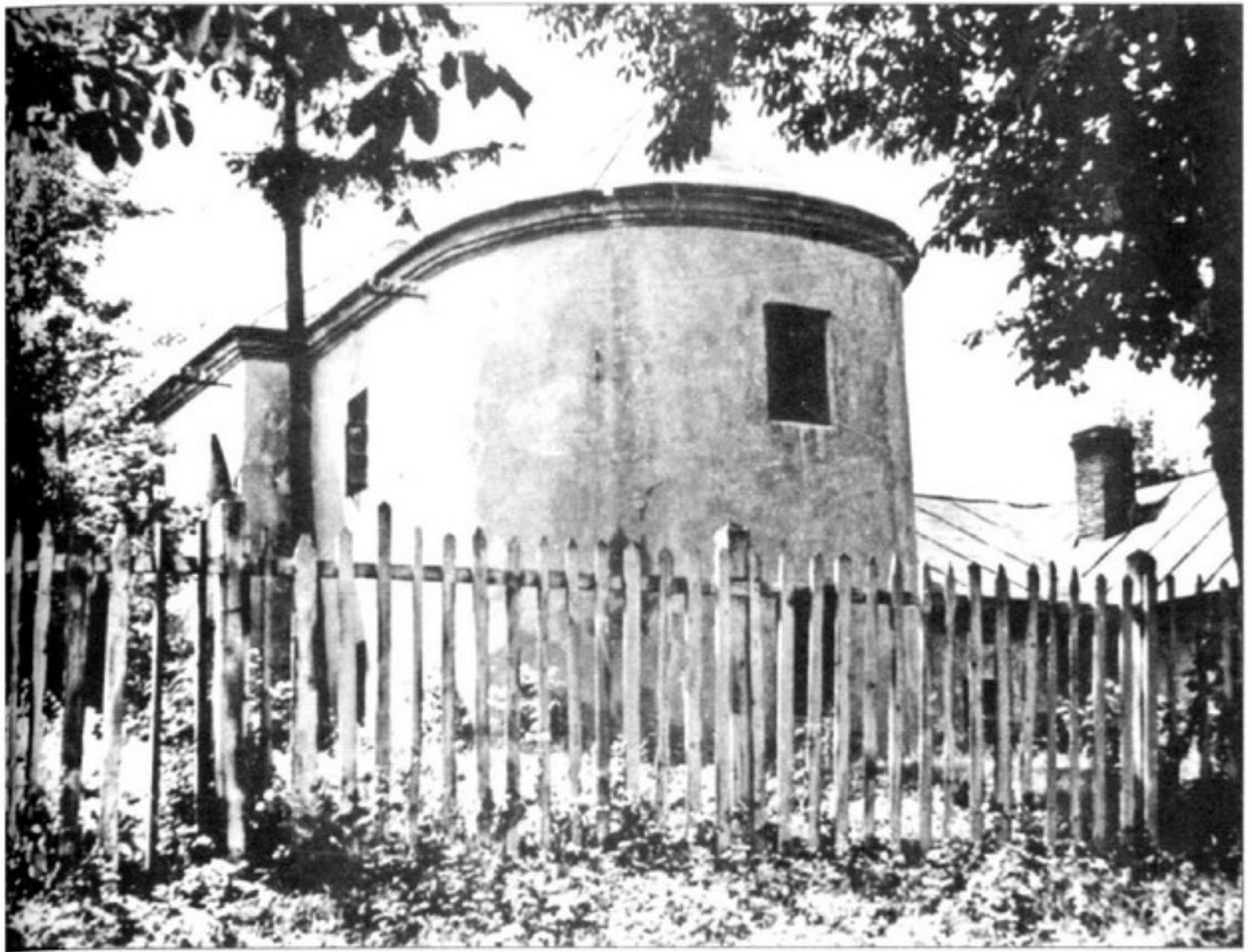
Замок остаточно знищений під час визвольної війни 1648—1655 рр. За даними люстраторів 1662 р. „замок спалений funditus і знищений так, що по ньому залишилася лише земля”. На його місці пізніше збудовано палац, в якому несло службу 6 солдат, які і були цілим військовим гарнізоном Городка. Тепер на цьому місці парк з дитячим майданчиком і новозбудований кінотеатр.

Фортеця Гнін. Це жидівська дільниця Городка, яку у 1660 р. заснував за дозволом Яна III староста Ян Гнінський. Мала свої

брами і фортифікацію. Ян III універсалом 1682 р. підтвердив ці привілеї з умовок щоб жиди брали участь в обороні міста. На території Гніна станом на 1924 р. були чотири синагоги і стара велика синагога Бет-гамідраш, Клойз — хасидська синагога синагога ремісників. Усі фото 30.07.1924 р.

Костел і монастир Францисканців збудований під валами міста, згадується як існуючий уже у 1345 р. — один із найдавніших на Русі. Правдоподібно, існував ще у давньоруський час. Найновіші видання датують сучасну споруду (з пізнішими перебудовами) 1419 роком. Нова фундація короля Ягайла — 1439 рік (sic!). Ліквідований австрійцями наприкінці XVIII ст., як перетворили костел на склад, а монастир на казарми. Пам'ятка була містобудівним елементом у формуванні забудови міського кварталу. Костел і монастир з келіями довірою роки стояв у руїні. Тепер його реставрують, а вірніше, відбудовують, монахи студійського уставу.

Оборонний фарний костел XIV—XVIII ст. вперше згадується у 1389 р., коли король Ягайло надав містові Магдебурзьке право і призначив костелові 2 лани. У 1419 році надав Ягайло городоцькому ксьондзові десятину (щодесятий сніп з цілого Городоцького староства). За дослідженням архітекторів, будівництво проводилось в три етапи. До початку XV ст. відноситься лише хор. Східна частина головного нефа і каплиці збудовані у XVIII ст. У 1902 р. проведено реставрацію, а у 1939 р. споруджено західну частину костела за проектом архітектора Броніслава Віктора. Цей проект зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Тоді ж і розібрали стару дзвіницю. Городоцький фарний костел увібрав в собі стилі і епохи — готику, барокко і модерн

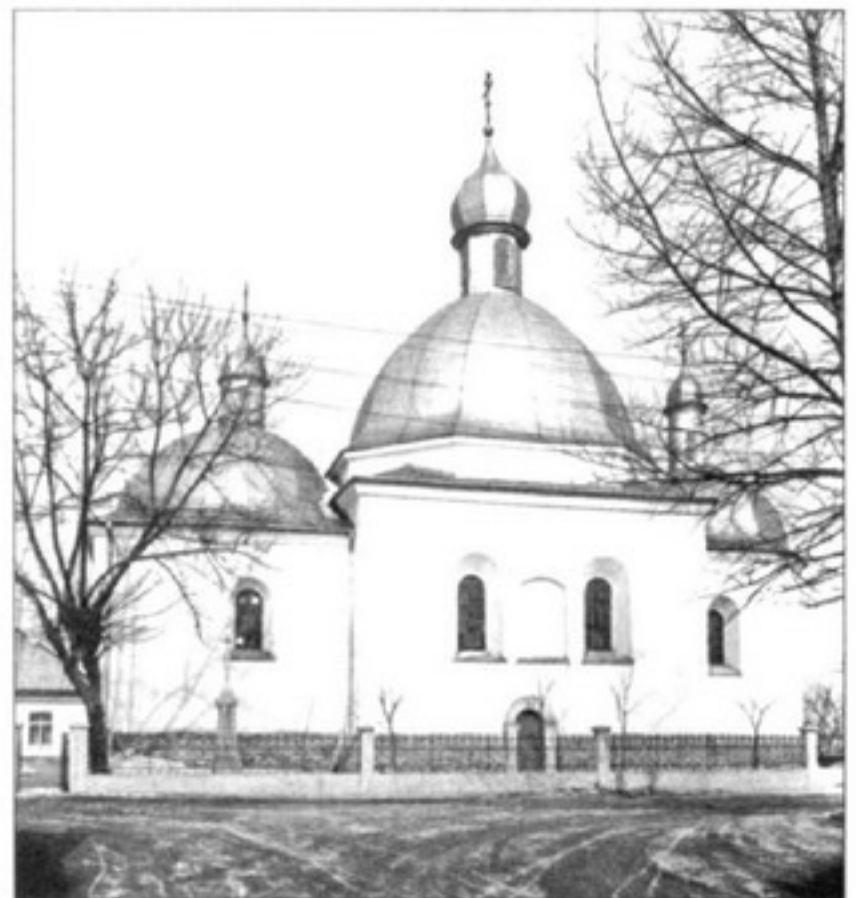

Городок. Костел францисканського монастиря. Фото 1957 р.

Церква Благовіщення Пречистої Діви Марії. Збудована у 1633 р. на місці дерев'яної, перенесеної у 1547 р. з передмістя. Декілька разів перебудовувалася, внаслідок чого змінила свій первісний вигляд. У 60-х роках ХІХ ст. з північного боку прибудували юужні контрфорси. Церква є однією з найкращих пам'яток доби ренесансу в Україні.

В Городку слід ще оглянути дерев'яну церкву св. Івана з 1755 р., яка збудована на місці старої, що існувала з 1403 р. (згоріла у 1752р.). Пам'ятка є видатним твором народної архітектури галицької школи.

Якщо дозволить час, можна в Городку вернути з основної дороги і відвідати с. Мужилівчів Яворівського р-ну, де береглася чудова пам'ятка дерев'яної архітектури — Михайлівська церква

Городок. Церква Благовіщення. Фото 1977 р.

Мужилівичі. Церква. Фото 1977 р.

1600 року, яка є прекрасним твором мистецтва галицької школи. Тут у часи пізнього середньовіччя був замок бастіонного типу, план якого відомий з лісової карти 1600 року. Далі — село **Родатичі**, в якому за люстрацією 1661—1662 рр. був оборонний двір: "Dwor na tem wojtowstwi jest z trzech stron ostrogiem oparanowany..." Далі в люстрації йде опис будинків, які нічим не відрізняються від пізньосередньовічних забудов в оборонних дворах, в яких, як правило, мусив бути старопольський

дворик. Це село в давніх документах зустрічається ще під назвою **Городятичі**.

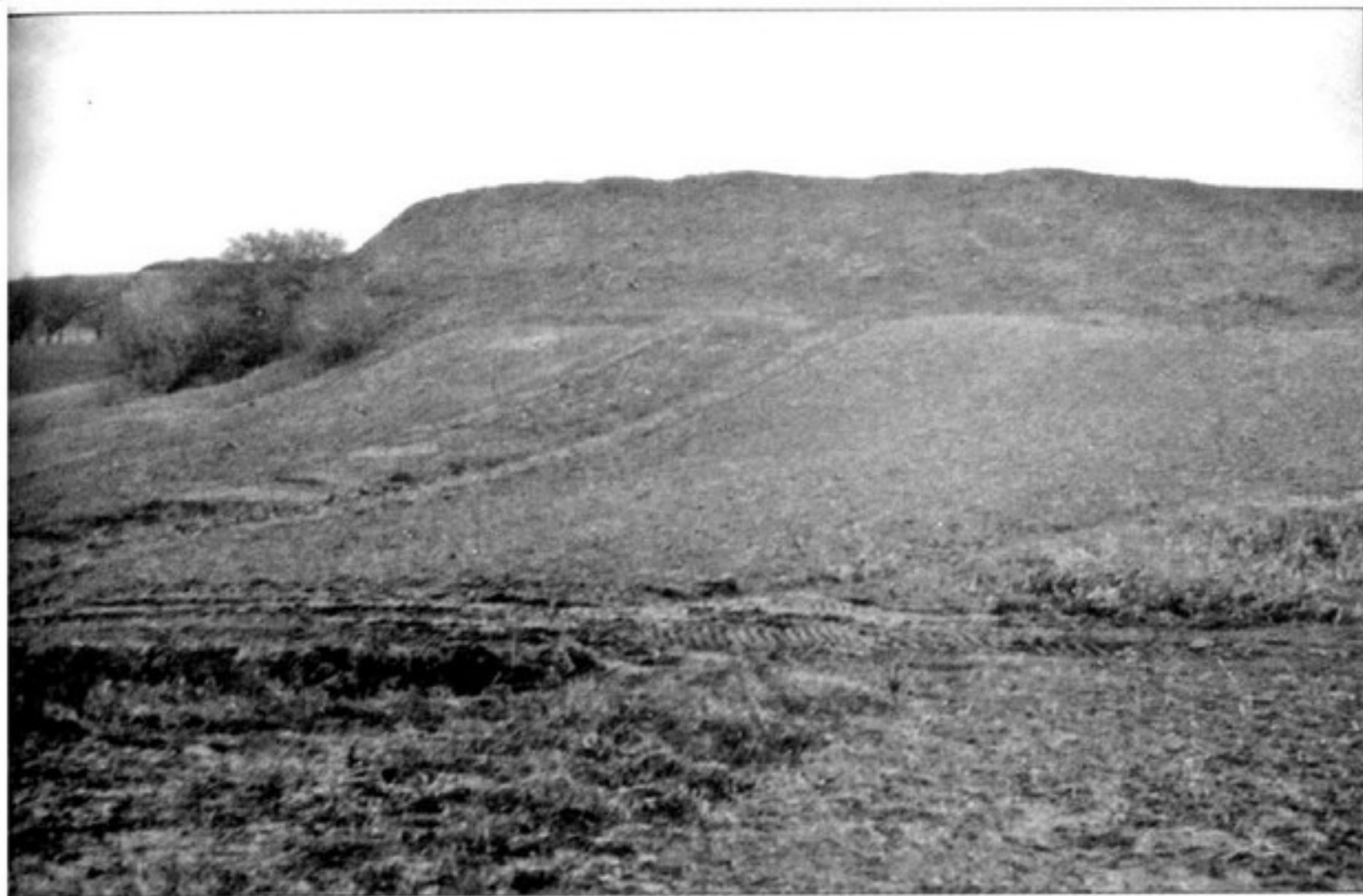
На нашому шляху село **Княжий Міст**, назва якого засвідчує його давньоруське походження. У селі **Бортятин**, що при дорозі — пам'ятка дерев'яної архітектури — дзвіниця 1755 р. На довший час слід зупинитися в **Судовій Вишні**, де зберігся цілий ряд пам'яток старовини, які варто оглянути. Вишня (так до 1545 р. називалося місто) вперше згадується в Галицько-Волинському літописі під 1230

ком, коли місцевий боярин Пилип збун-
вався проти князя Данила Галицького.
Ізва Судова Вишня була узаконена лише
1545 р., однак ще задовго до цього назва
повідала змісту, бо починаючи з 1443 р.
тпроходили славнозвісні сеймики шляхти
ського воєводства, на яких, крім іншого,
вглядалися і судові справи.

Тут збереглися залишки зруйнованого у
50-х рр. городища XII—XIII ст. в урочищі
«Чвораках». Його зруйновано цегельним
водом, однак археологічні дослідження,
оведені у 1957—1958 рр. Олексієм Ратичем,
ли цінний археологічний матеріал, не-
ажаючи на те, що воно пізніше забудоване.
аходиться воно у східній частині міста.
адується, як уже зазначалося, у літописі
д 1230 роком, розташоване на межі між
Вишнею та безіменним потічком. Коли
льський князь Олександр і виганянський
ярин Пилип обрали місцем змови Вишню,
кто було уже могутнім давньоруським

містом-фортецею, або, як ми тепер на-
зиваємо, городом.

За традицією і в пізньосередньовічні
часи місто мало міцні фортифікації. У
1368 р. місто отримало магдебурзьке право,
а це означає, що воно мусило бути добре
укріпленим. Міщани використовували для
оборони два колишні городища, на одному
з яких в урочищі «Замчисько» і «Вали»
пізніше збудовано сильно укріплений замок,
за іншими джерелами — оборонний двір.
Привілеї, які надавалися місту протягом
XV—XVII ст, сприяли обороні. Найбільшого
розвитку досягло місто у XVII ст. Про це
свідчать люстрації королівщин з описами
фортифікацій і озброєння. Тут була ще
оборонною церква на «Спаській Горі» з
валами. Згоріла у 1896 році. На її місці у
1899 р. збудовано нову муровану. Люстрація
1661—1665 рр. згадує про двір у Вишні:
«Dvor w Wisni. Stawem ze dwu stron oblany,
chrostem ogrodzony...» (далі опис будинків).

Судова Вишня. Вали замку. Фото 1998 р.

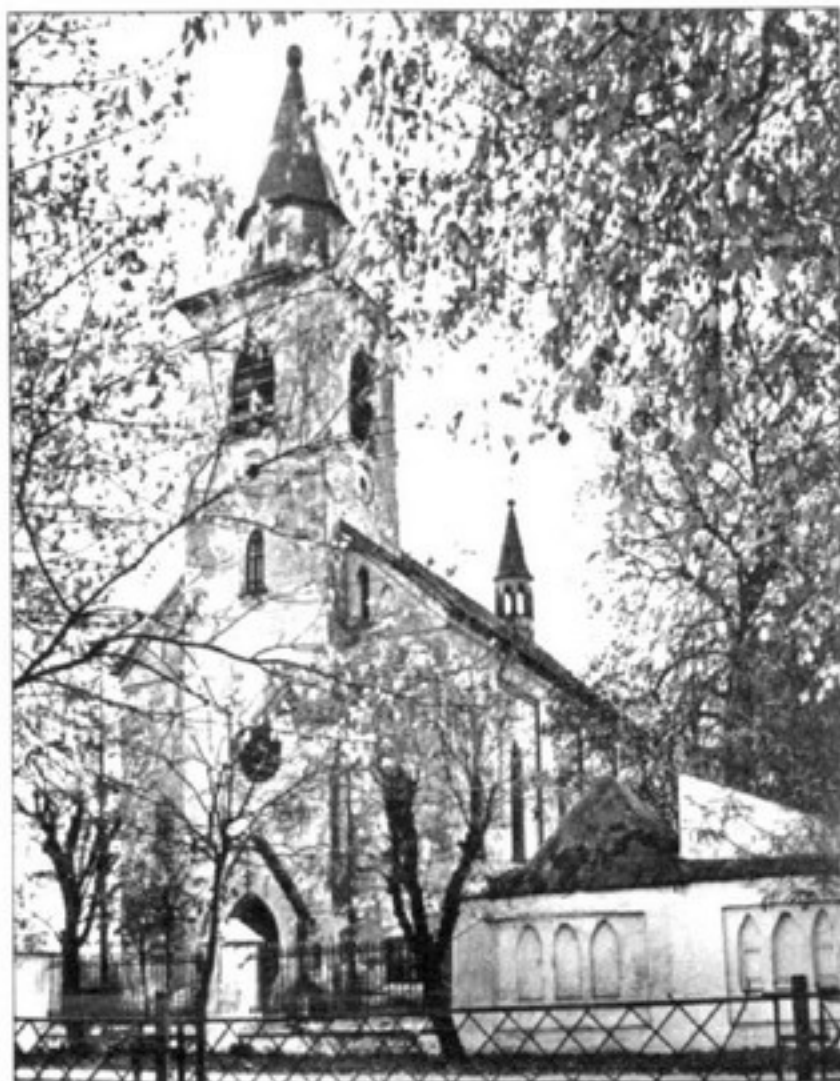
Судова-Вишня. Палац. Фото 1974 р.

Наприкінці XVIII — початку XIX ст., в період розвитку капіталістичних відносин, в Судовій Вишні було цілий ряд дрібних промислових підприємств: лісопильний завод і цегельня, фабрика кераміки, винокурня, пивоварня, млин, сідельня; позументна, гончарна, канатна, ткацька і шкіряна майстерні. Однак найцікавіше оглянути єдину збережену досі, одну з небагатьох в Галичині,

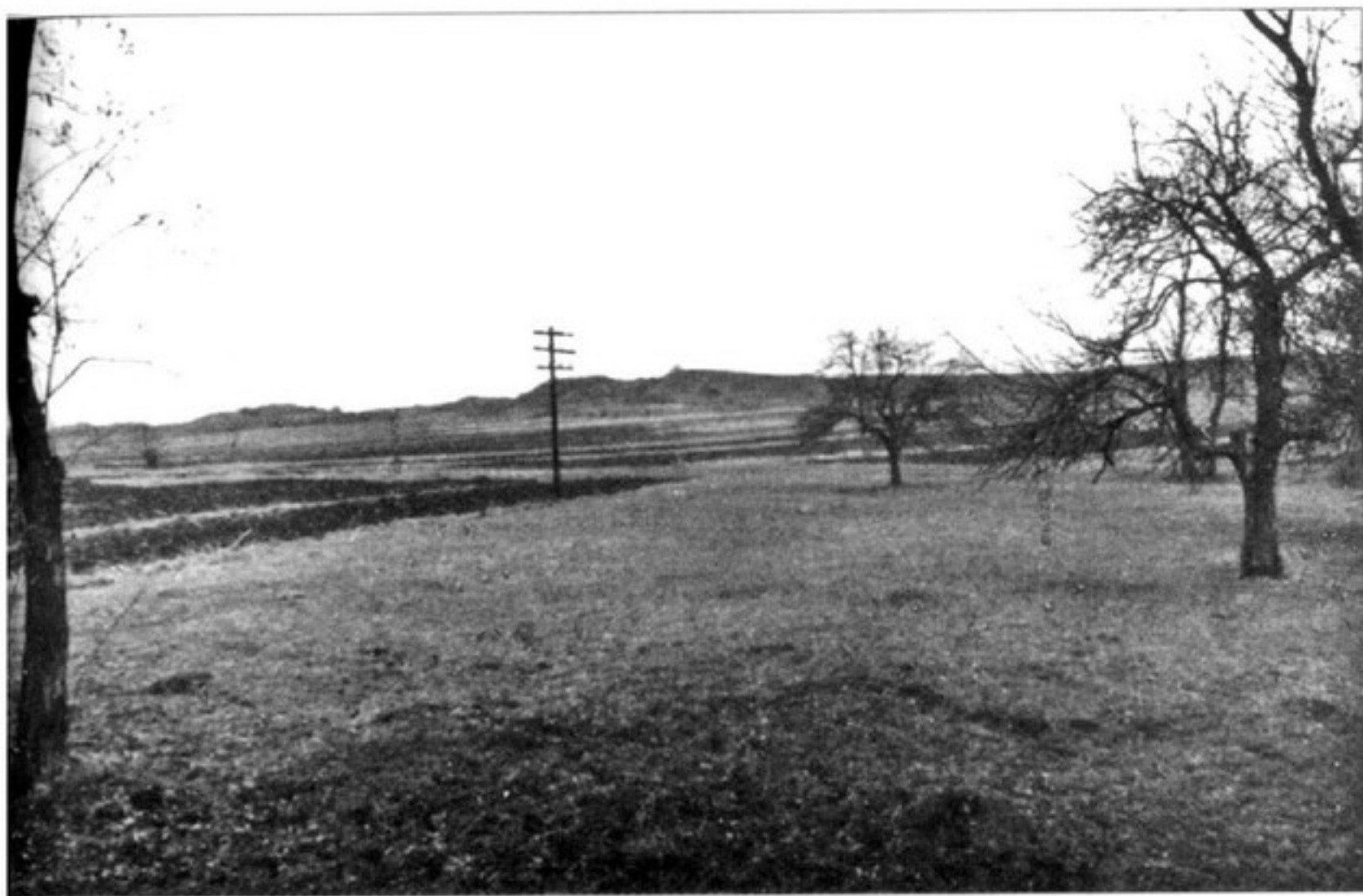
будівлю папірні. Папірня згадується вперше під 1787 р. у Йосифінській метриці як володіння Антона Комаровського. Вона була на р. Раківці, притоці р. Вишні, і містилася в кам'яному будинку, який зберігся до наших днів як звичайний мучний млин і відомий серед населення всієї околиці під назвою "Папірня". Остання згадка про папірню — у Францисканській метриці під 1820 р. Слід

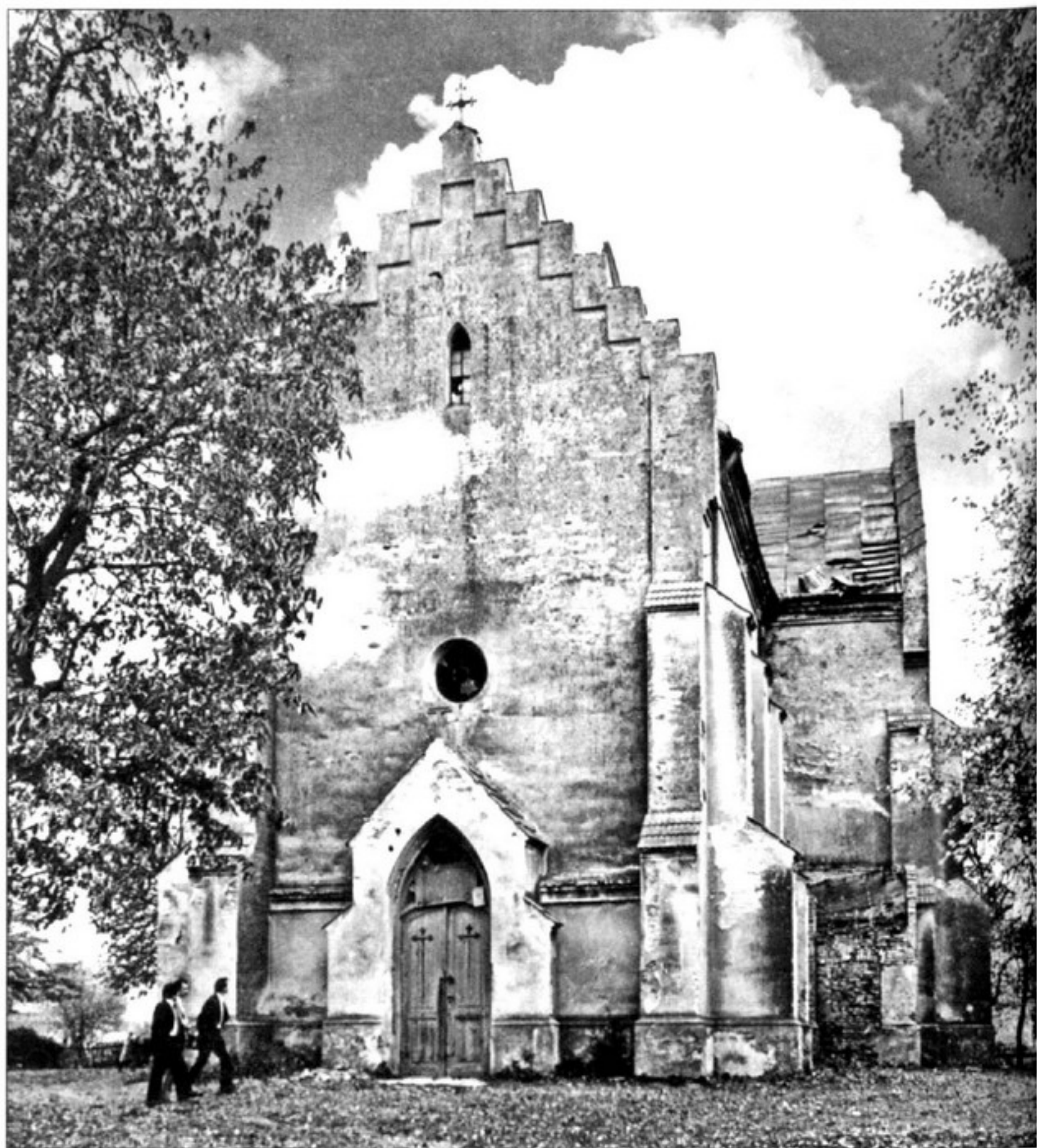
*Судова Вишня. Пам'ятник І. Вишенському.
Скульптор Д.Г. Кривавич*

Судова Вишня. Костел. Фото 1979 р.

Твіржа. Вали. Фото 1998 р.

Твіржа. Костел. Фото 1979 р.

згадати, що у 40-х роках XIX ст., коли паперові промисли Галичини перейшли на машинне виробництво паперу, вона не витримала конкуренції і перестала існувати. В Судовій Вишні у 1979 р. відкрили пам'ятник видатному українському письменнику-полемісту Івану Вишенському.

Ще одне потужне городище збереглося в селі **Твіржа** (Twirdza). Сама назва говорить про його походження. Ще одна пам'ятка оборонного будівництва — дерев'яна церква Собору Пресвятої Богородиці 1690 року і дзвіниця XVIII ст. в селі **Гостинцеве** (стара назва Laszki

Гостинцеве. Церква. Фото 1974 р.

Gostincowe). Обидві пам'ятки оточені оборонним земляним валом. Це дерев'яна, трьохзрубна, двоверха церква. Написи на зрубках свідчать про те, що у 1800 р. підведено кам'яний фундамент, реставрація відбулася у 1826 р., а монументальний живопис в інтер'єрі виконаний у 1882 і 1905 рр. Обидві пам'ятки створюють високохудожній ансамбль народної архітектури галицької школи.

Гостинцеве. Дзвіниця. Фото 1974 р.

Мостиська. Палац XIX ст. Фото 1979 р.

Мостиська, костел. Фото 1998 р.

Останнє місто перед кордоном — районний центр Львівської області — **Мостиська** (стара назва — до 1404 р. — Мостич або Мстище). Магдебурзьке право надав король Владислав Ягайло у 1404 р., а у 1491 р. його підтвердив Казимир Ягайлончик.

Місто-фортеця. Архівні документи та різні друковані джерела подають описи міських фортифікацій часів пізнього середньовіччя. Місто було у ці часи уфортифіковане земляними валами і мало на валах 40 гармат і кількадесят залізних шміговниць, з яких дві останні у 1849 р. забрали до львівського Арсеналу.

Домініканський монастир у Мостиськах заснували на початку XV ст. на кошти короля Владислава Ягайла. Мурований монастирський костел св. Катерини Александрійської спорудили задовго до 1603 р.

Мостиська. Костел. Фото 1998 р.

Далі на нашому шляху село **Волиця**, де збереглася ще одна пам'ятка архітектури — костел 1840 р. Хто цікавиться дерев'яною архітектурою, може звернути з траси в с. Шегиня вправо і оглянути

пам'ятку архітектури — церкву і дзвіницю XVII ст. в селі **Буців**.

Для археологів та істориків фортифікації варто проїхати декілька кілометрів вбік від Шегині і відвідати ще дві пам'ятки обо-

Мостиська. Покровська церква 1636 р. Фото 1976 р.

ронного будівництва. У селі **Бикові**, 300 м на південний захід від газорозподільчої станції — давньоруське городище, біля

якого є пізніші форти кінця XVIII—XIX ст. А в Великій Новосільці, у західній частині села, є сліди валів пізньосередньовічного

Волиця. Костел. Фото 1979 р.

оборонного двору із добре збереженим палациком, який після недавнього ремонту служить конторою для місцевої селянської

спілки. Неподалік села гора Городище, назва якої свідчить про давньоруський город XI—XIII ст. З цією горою пов'язані численні

Буців. Церква. Фото 1977 р.

легенди і перекази, що після зруйнування цього міста монголо-татарами у XIII ст. усі, хто залишився живим, переселилися на територію теперішнього місця і заснували Великі і Малі Новосілки.

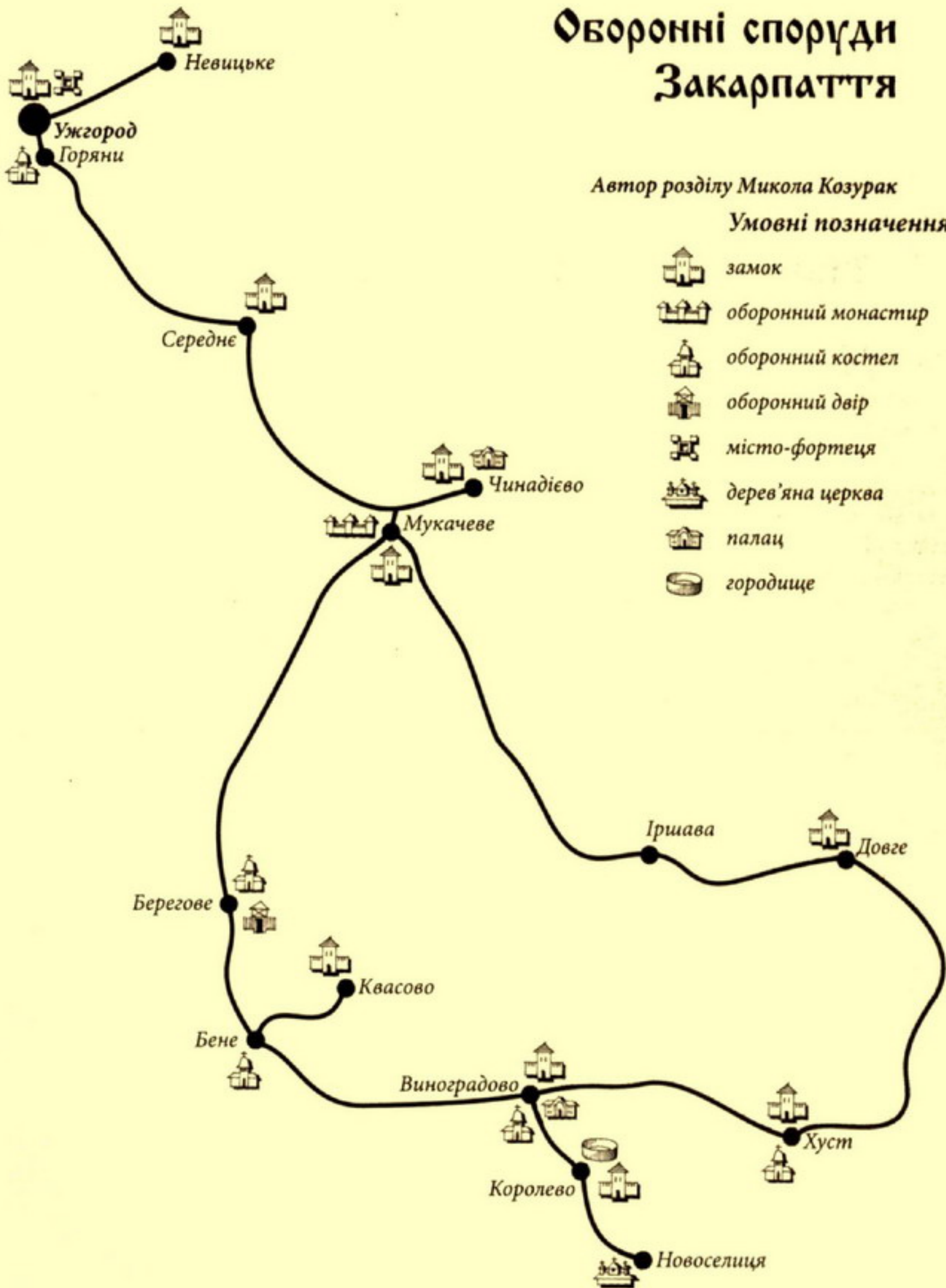
Цей маршрут можна проїхати за один день, а за бажанням оглянути усі перелічені тут об'єкти, його можна розкласти на два дні, переночувавши в готелі Мостиськ або Городка.

Оборонні споруди Закарпаття

Автор розділу Микола Козурак

Умовні позначення

- замок
- оборонний монастир
- оборонний костел
- оборонний двір
- місто-фортеця
- дерев'яна церква
- палац
- городище

TRANSCARPATHIAN FORTIFICATIONS

The route begins from Uzhorod, the central city of the Transcarpathian region, and namely from the castle dominating the city. After acquaintance with the city we take a route bus in the direction to Perechyn, and 12 km from Uzhorod we reach Nevytsk Castle standing upon a picturesque hill top over the valley of the river Uzh. We return back by the same road. Horyany Rotunda, belonging to the most ancient architectural relics in Transcarpathia, is located in the village Horyany (12th c). In the village Serednie remain the ruins of Serednie Castle built by the monastic Order of Templars in the 12th c. Near Mukacheve we make a stop in the village Chynadiyevo where Palace buildings, commissioned by the Counts Shernborn, were erected in the late 19th c.

In Mukacheve, a visit to Palanok Castle of 14th-17th c is a must. Khust stretches along the valley of the river Tysa, with the ruins of Khust Castle set high above the town, reminding of an eagle's nest. Vinogradove Castle of 14th c is the next architectural monument on our route. Through the villages Korolevo and Benia, we reach the village Kvasovo. Here, we find the ruins of a 12th-13thc Castle standing on cliffy hill over the river Borzhava. Our final destination is Berehove with a number of architectural monuments of defensive installations.

Оборонні споруди Закарпаття

Ужгород. Замок XIII—XVIII ст. Вид з бастіону. Фото О. Волкова, 2002 р.

Маршрут починається в обласному центрі Закарпаття — **Ужгороді**, а саме з території замку, який почав споруджуватися в XIII ст. на місці давньоруського городища. Як і більшість фортець Закарпаття, Ужгородський замок займав вигідне для оборони місце, знаходячись на вершині тридцятиметрової висоти пагорба, біля під'їздя якого проходив природний водний рубіж — ріка Уж і її рукав. Впродовж століть замок неодноразово перебудовувався. З XVI до XVIII ст. замок витримав велику кількість штурмів і облог. В кінці XVI ст. замок був перебудований італійськими майстрами фортифікаційного будівництва і отримав

планувальну систему, яка збереглася до наших днів. Про будівельні роботи свідчать датування — 1592 р., 1653 р. і 1658 р., які збереглися над головним в'їздом та на північній стіні замку. У XVIII ст. проведено реконструкцію замкових споруд за проектом французького військового інженера Лемера.

В плані замок має форму неправильного чотирикутника з кутовими бастіонами, оточеного з трьох боків сухими ровами шириною від 15 до 30 м і глибиною від 5 до 10 м та фортечними стінами. З північного боку твердиня захищена стрімким урвищем. Через підйомний міст до замку можна було

добратися з південного боку. По кутах та з північно-західного боку замку розміщено п'ять бастіонів. На замковій території, у північно-західній частині, розміщений мурований з каменю замковий палац. Це прямокутна в плані триповерхова замкова споруда з пивницями та внутрішнім двориком, захищена чотирма кутовими вежами, призначеними для оборони. Головний вхід, який розміщений на північно-західному фасаді, акцентований сходами з балюстрадою. У внутрішньому дворі знаходиться колодязь глибиною 35 м. У приміщеннях замку розміщено експозицію краєзнавчого музею.

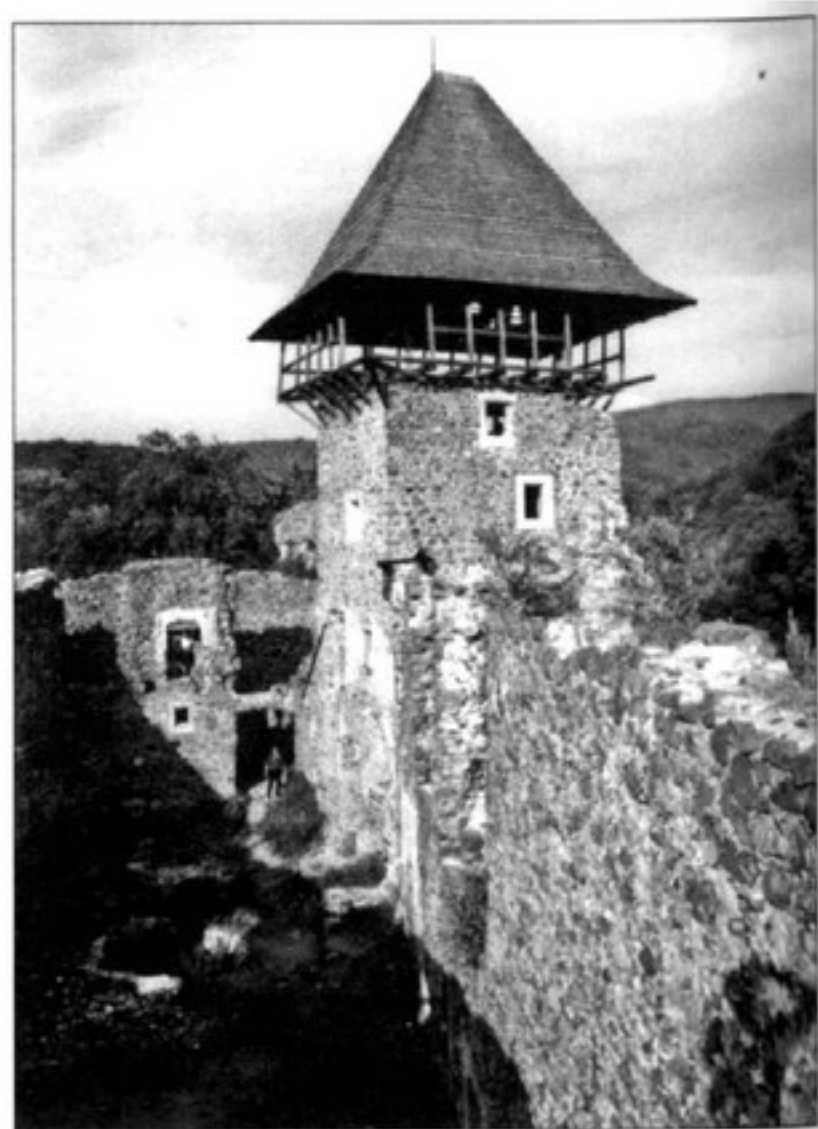
Неподалік замкових мурів знаходиться **Закарпатський музей народної архітектури та побуту**, в якому варто ознайомитися з рідкісними взірцями народної архітектури і ужитковими предметами минулого. В музеї зберігається понад дванадцять тисяч експонатів матеріальної та духовної культури населення Закарпаття.

Ознайомившись з замком, краєзнавчим та Закарпатським музеєм народної архітектури і побуту, по вул. Капітельній прямую в напрямку до центру і через кілька хвилин зупиняємось біля пам'ятки архітектури 1644 р. — **Кафедрального собору**. Це мурований трьохнавовий монументальний діючий храм на високому цоколі з балюстрадою. Головний фасад увінчаний фронтоном, обабіч якого розміщено дві восьмигранні триярусні вежі, оздоблені кутовими пілястрами. В інтер'єрі храму частково збереглися розписи XVIII ст., а на склепіннях центральної нави розмістилась живописна композиція, виконана відомим закарпатським художником П. Бокшаєм.

З Ужгорода, по автомобільній дорозі в напрямку на Перечин (у північно-східному напрямку), вирушаємо автобусом до **Невицького замку**, який стоїть на одній з

Ужгород. Хрестовоздвиженський кафедральний собор на Замковій горі. Фото О. Волкова, 2000 р.

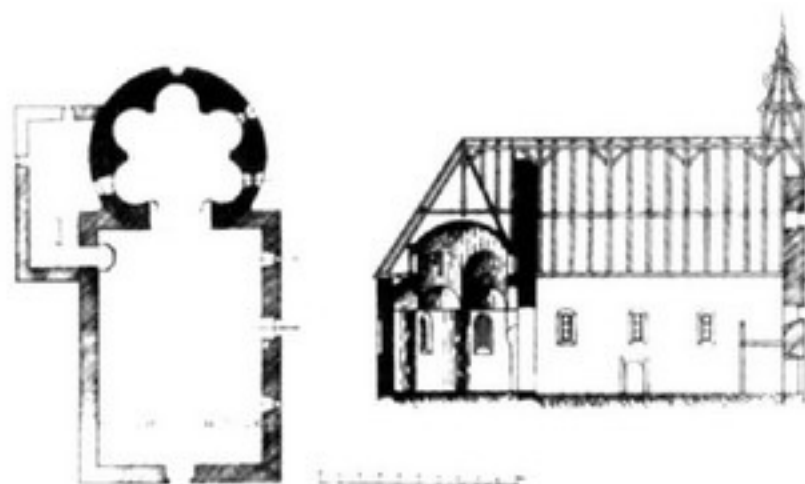
Невицьке. Замок. Вежа-донжон з боку внутрішнього двору. Фото О. Волкова, 2000 р.

Невицьке. Замок. Башта. Фото О. Волкова, 2000 р.
 мальовничих вершин над долиною ріки Уж, за 12 км від м. Ужгорода. Збереглися руїни замку, який почав споруджуватися в XIII ст. на місці давнішого дерев'яного замку. У 1241 р. монголо-татари, які увірвалися в Угорщину через Верецький перевал, зруйнували Невицький замок, але у другій половині XIII ст. його було знову відновлено. На рубежі XIII—XIV ст. на місці круглого донжона, який у верхній частині був дерев'яним, споруджується нова чотирикутна вежа-донжон. Поширення і вдосконалення вогнепальної зброї зумовило необхідність спорудження нових засобів захисту замку. Зовнішню стіну зробили нижчою, а триярусна вежа з'єдналася з головними замковими спорудами та утворила двоповерховою критою галереєю авдовжки в 30 м. Палац, який оточував замковий дворик, був двоповерховим і

складався з 31 приміщення, а загальна площа всіх приміщень замку становила 1500 м². Архітектурні та археологічні дослідження показують, що свого сучасного планування замок набув на зламі XV—XVI ст. На початку XVII ст., коли між родинами (власниками замку) Другетів почалися міжусобні суперечки, замок неодноразово переходив з рук в руки. У 1644 р. трансільванський воєвода Дьордь Ракоці заволодів замком і знищив його. З того часу невицька фортеця не відновлювалася і дійшла до наших днів у вигляді руїн.

Після оглядин замку та мальовничих ландшафтів Ужанської долини і прилеглих територій вирушаємо у зворотньому напрямку до Ужгорода, а саме до його передмістя — колишнього села **Горян**. Тут знаходиться одна з найдавніших архітектурних пам'яток Закарпаття — **Горянська ротонда** XII ст. (храм св. Анни). Храм складається з двох частин. Перша частина — це ротонда XII ст., яка має форму заокругленого шестигранника. Товщина стін — 2,5 м — та вузькі вікна-бійниці засвідчують, що ротонда виконувала оборонні функції. Інша частина прибудована до ротонди з західного боку в XIV ст. В інтер'єрі храму збереглися фрески XVI ст. Неподалік ротонди видно залишки оборонних мурів. Є припущення дослідників, що це руїни замку, отже, ротонда могла бути замковою церквою.

Горяни. План та розріз ротонди.

Горянське. Ротонда до реконструкції.

З передмістя Ужгорода — Горян — вирушаємо автомобільною дорогою у східному напрямку, і на півдорозі між Ужгородом і

Мукачевом повертаємо з головної траси до села **Середнього**, де на південно-західній околиці збереглися руїни **Середнянського**

Середнє. Замок монахів-тамплієрів XII ст. Фото О. Волкова, 2000 р.

замку. Він був споруджений у XII ст. червечим орденом тамплієрів, які поселилися з цього краю. У 1312 р. орден тамплієрів розпався, і в замку поселилися монахи ордена св. Павла. Пізніше замком володіли вітські вельможі, володарі ужгородського замку, з яким, за народним повір'ям, він сполучався підземним ходом. У XVIII ст., після повстання проти Габсбургів, Середнянський замок втратив своє військове значення і почав руйнуватися.

Замок відрізняється від інших оборонних споруд Закарпаття тим, що складається лише з однієї мурованої чотирикутної, триярусної вежі-донжона з дерев'яним балковим перекриттям. В плані це правильний квадрат з розміром 19 x 19 м, товщиною стін 2,5—3 м. Хід здійснювався на рівні другого ярусу, через приставлені дерев'яні сходи, які під

час облоги підіймалися. Ззовні донжон був оточений двома валами і ровами, наповненими водою. Разом з валами і ровами замок займає територію шириною 210 і довжиною 240 метрів.

З Середнянського замку повертаємось на автомобільну дорогу і їдемо далі, на південний схід. На двадцятому кілометрі від Середнього, не доїжджаючи до Мукачєвого, повертаємо головною дорогою наліво і через 14 км опиняємось у с. **Чинадієво**, де знаходиться замок XVII ст. та палац кінця XIX ст. який був споруджений на місці мисливського замку XVIII ст.

Замок XVII ст. — це кам'яна, двоповерхова, прямокутна в плані споруда з двома круглими триярусними баштами на кутах. По всьому периметру замку над вікнами

Чинадієво. Замок XIV—XV ст. Фото О. Волкова, 1993 р.

Чинадієво. Зображення замку на старовинному фото.

Чинадієво. Палац 1890—1895 рр.

Мукачеве. Замок Паланок

другого поверху розміщені бійниці. Частково збереглися давні підземні переходи.

Палац споруджений у 1890—1895 рр. на схилі гори серед лісу. Перша споруда, яка була зведена на місці теперішнього палацу, являла собою дерев'яний замок і мала назву „Берегвар”, що означало „берегові укріплення”. Палацові корпуси, які були споруджені для графів Шенборнів в кінці XIX ст. за проектом архітектора Грессерона, збереглися у первісному вигляді. Палац збудований в романтичному стилі і своїми баштами нагадує середньовічний замок. У проект палацу вкладено своєрідну символіку. За основу взято складові астрономічного року. Кількість вікон — 365 — відповідає кількості днів у році; 52 кімнати відповідають кількості тижнів, а 12 входів — кількості місяців. Ставок на території замку має обрис Австро-Угорської імперії. Тепер в приміщеннях палацу і на території ісопарку, який його оточує, розміщено санаторій „Карпати”.

З Чинадієва по уже знайомій автомобільній дорозі повертаємо в південно-західному напрямку і в'їжджаємо у м. **Мукачеве**, де міститься декілька пам'яток архітектури та оборонного будівництва. Насамперед слід відвідати замок XIV—XVIII ст. „**Паланок**”, який розміщений в південній частині міста, на стрімкій горі. Ще в IX—XI ст. на замковій горі існувало давньоруське городище, яке охороняло рубежі Київської Русі та давнього торгового шляху, що проходив через долину ріки Латориці до Верецького перевалу. В історії спорудження замку значну роль відіграв подільський князь Федір Корятович, який отримав Мукачівську долину у 1396 р. від угорського короля і перетворив фортецю у свій замок. Пізніше, в XIV—XV ст., замок неодноразово руйнувався, відновлювався і перебудовувався. В 1633 р. замок перейшов у володіння трансільванського князя Георгія Ракоці, який за допомогою французьких інженерів значно розширив його і прибудував сім веж. Замкову гору до-

вкола оточував рів та частокіл з загострених дерев-паль — „паланок”. Звідси і пішла назва замку — „Паланок”. Укріплення витримали багато облог. У кінці XVII ст. замок значно перебудовано. Розібрано кілька веж, замість наповненого водою рова з частоколом споруджено бастіони, сліди яких збереглися. У XIX ст. замок використовувався як в'язниця.

Замок з усіма спорудами, оборонними мурами і ровами займає площу в 13930 м². Його довжина становить 248 м, а максимальна ширина 101 м. Укріплення склалися з трьох частин, відокремлених одна від одної ровами, через які в минулому були перекинуті підйомні мости. Тому кожна частина замку могла захищатися самостійно.

Тепер у замку знаходиться краєзнавчий музей, організовуються різноманітні виставки.

У місті Мукачеві заслуговують на увагу ще кілька пам'яток архітектури. Зокрема, це **каплиця св. Мартина** XIV ст. та **Миколаївський монастир** 1360—1804 рр.

Монастир розміщено на Чернечій горі. Заснований у XIV ст. подільським князем Федором Корятовичем, він був спочатку дерев'яним. У 1661 році архітектором П'яненсом споруджена кам'яна церква-ротонда яку розібрали у 1828 р. З часом дерев'яні монастирські споруди почали руйнуватися, і на їхньому місці в 1772—1776 рр. збудували новий монастир у бароковому стилі. У 1789—1804 рр. споруджено церкву св. Миколая.

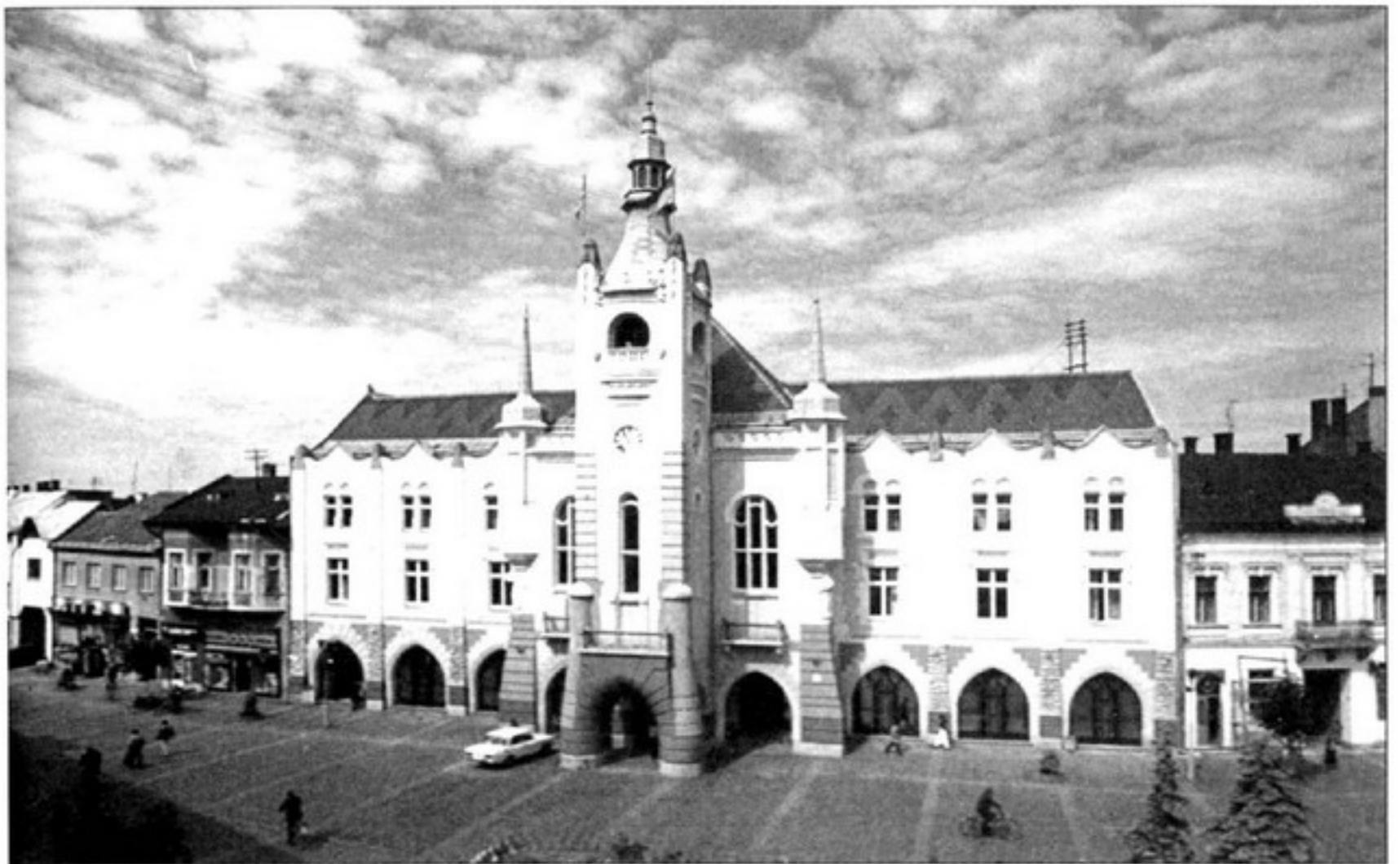
Каплиця св. Мартина перебудована з готичного храму XIV ст. у 1904 році. Це кам'яна однонавова споруда з гранчастою апсидою і невеликою круглою баштою, розміщеною на куті, при вході. Стіни та апсида укріплені потужними кам'яними контрфорсами. Вікна вузькі, стрілчасті.

Мукачеве. Миколаївський монастир-фортеця 1772 р. Фото О.Волкова, 2000 р.

Мукачеве. Католицький костел. Фото О. Волкова, 2002 р.

Мукачеве. Міська ратуша

В інтер'єрі збереглися фрескові розписи XIV ст.

Оглянувши центральну частину Мукачева і ознайомившись з кількома багато оздобленими фасадами зі старовинною геральдиккою, і міською ратушею, що збудована у 1904 р. за проектом і під керівництвом будапештського архітектора Яноша Бабули-молодшого у стилі модерн. Головний портал будинку прикрашають куранти.

Виїжджаємо з міста у південно-східному напрямку до Іршави. З Іршави повертаємо у північно-східний бік, по дорозі, яка пролягає в долині річки Боржави, і на 26-му кілометрі від Іршави в'їжджаємо в село **Довге**, де знаходиться палац-фортеця першої половини XVIII ст. та пам'ятник учасникам антигабсбургських визвольних рухів — каруцям, повсталим у 1703 році.

Будівництво палацу-фортеці розпочалося у 1712 р. на місці старого замку

XV ст., про що свідчать залишки давніх стін, які збереглися у підвальних частинах палацу. Спочатку були споруджені житлові приміщення графів Телекі, а в середині XVIII ст. оборонні стіни з бійницями і башти. У 1798 р. споруджений комплекс набрав теперішнього вигляду. Він утворює в плані квадрат розміром 65 x 65 м, з чотирма кутовими восьмигранними баштами, які перекриті наметовими дахами. В'їзна вежа двоярусна, восьмигранна, розміщена по центру південно-західного муру. До північно-західного муру примикає одноповерховий прямокутний у плані замковий палац, головний фасад якого оздоблений ризалітом та пілястрами.

З Довгого вирушаємо на південь, де у долині рік Тиси і Ріки розкинулось місто **Хуст**. Якщо маршрут проходить у травні, варто заїхати в урочище Кіреш, що знаходиться в кількох кілометрах на північний

*Довге. Палац-фортеця XVIII ст. Південна стіна з південно-східною та надбрамною вежами.
Фото О. Волкова 2005 р.*

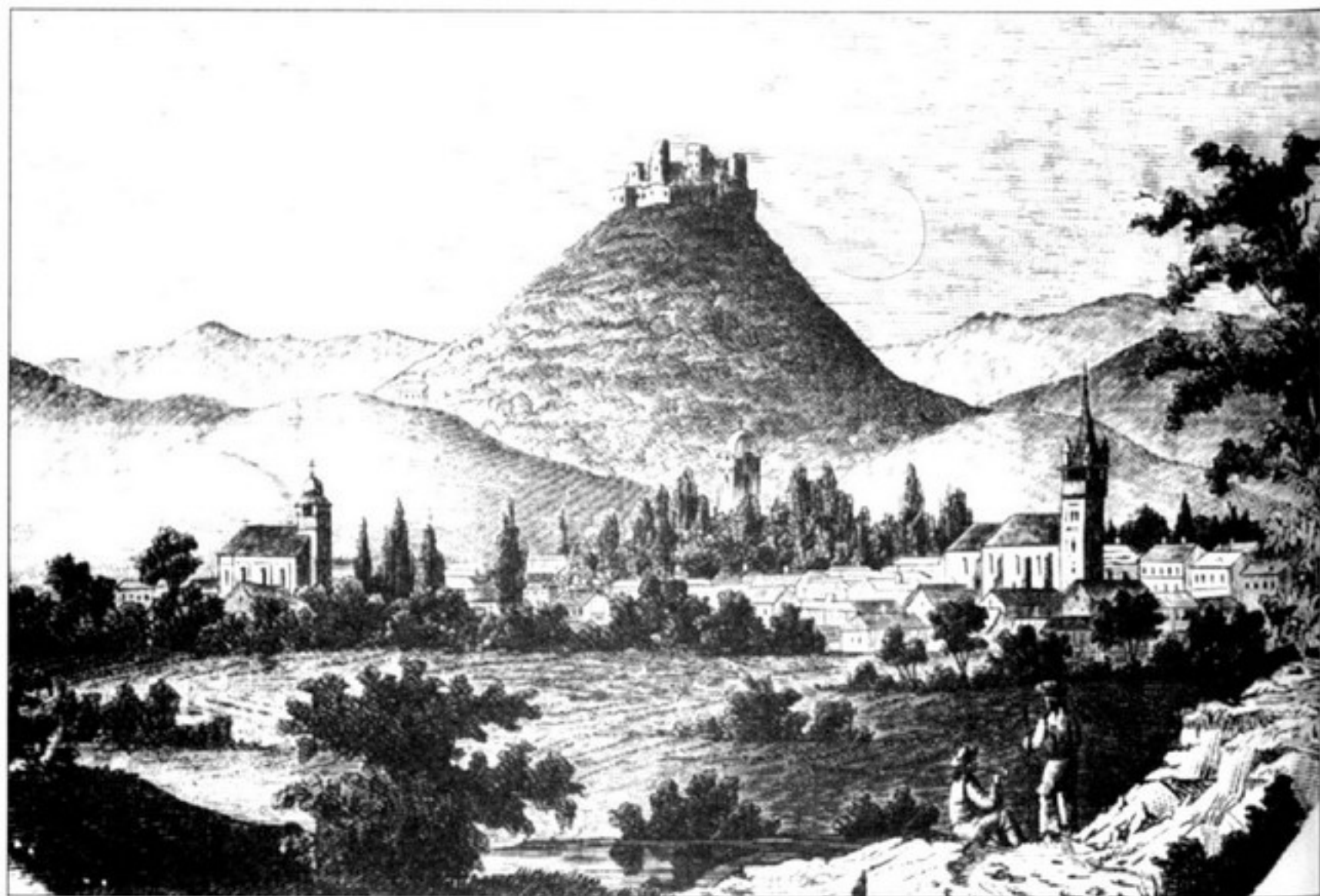
Хуст. Руїни королівського замку. Вид з пташиного льоту. Фото 2005 р.

схід від м. Хуст. Це єдине місце в Україні, де збереглися природні зарості нарциса вузьколистого, назване в народі „Долиною нарцисів”. У травні долина вкривається ніжно-білим килимом. Це зацвітають нарциси. „Долину нарцисів” площею 257 га оголошено заповідною зоною і передано у відання Карпатського державного заповідника.

Після відвідин „Долини нарцисів” вїжджаємо в м. Хуст, де над містом, наче орлине гніздо, височіють руїни **Хустського замку** XI—XVI ст. До замку добираємось по стрімкому схилу гори звивистою стежиною, і через залишки зовнішньої брами потрапляємо до руїн порохової вежі, бастионів та оборонних стін. Замок був закладений у 1090 р. Виконував роль важливого непри-

ступного стратегічного пункту південно-східної частини Закарпаття.

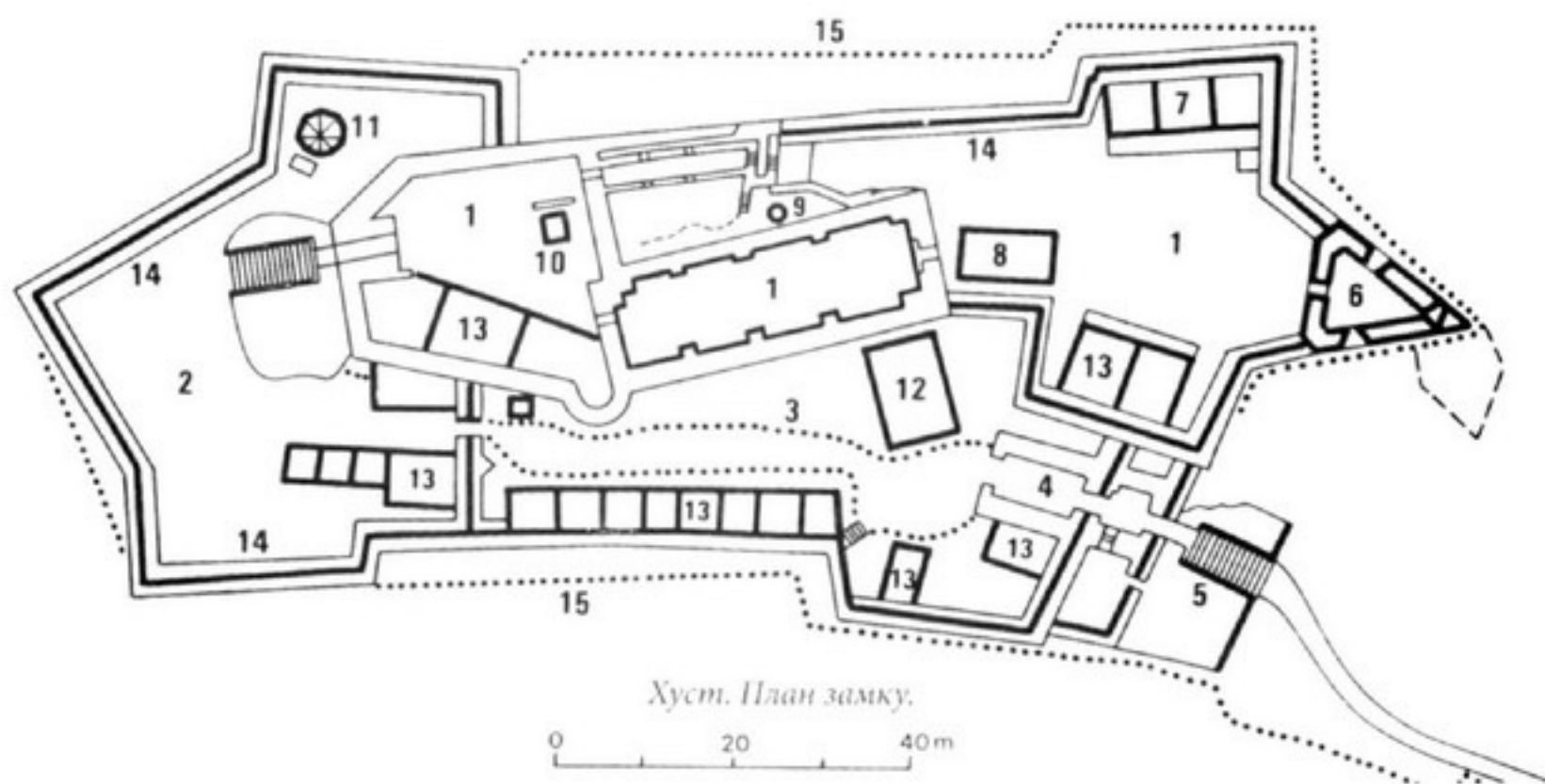
У 1242 р. замок був спустошений навалами татар, але невдовзі відновлений. В XVI—XVII ст. Хустський замок перебудовується і змінюється. На той час це була неприступна фортеця не тільки за своїм розташуванням, але і за своїм оборонним спорядженням. Зовнішні вїзні ворота захищались з правого боку могутньою, прямокутною в плані вежею, а трохи далі, ліворуч, стояла ще одна вежа. З північно-західного боку знаходились внутрішні ворота, перед якими був викопаний рів завширшки 8,5 метра. До внутрішньої частини замку можна було потрапити лише через підйомний міст, перекинутий через рів. Підіймаючись, міст закривав собою ворота у внутрішній двір замку. Над воротами і обабіч них зна-

Хуст. Замок, гравюра XIX ст.

ходилися потужні башти. У внутрішньому дворі — житлові приміщення, порохова вежа, казарми та колодязь глибиною 160 м. Внутрішній двір міг захищатися і після взяття противником нижньої і зовнішньої

частин замку. На Хустський замок неодноразово нападали татарські полчища, але безуспішно. У 1717 р. татари обійшли замок, не наважуючись нападати, і, пройшовши лівим берегом Тиси, намагалися втекти з своєю

Хуст. План замку.

Хуст. Оборонний костел св. Єлизавети XIII—XIV ст. Видял з замку. Фото О. Волкова, 2005 р.

здобиччю в Крим, однак в Марамароських ущелинах потерпіли нищівну поразку від масового ополчення. У другій половині XVII ст. замок стає оплотом для місцевих повстанців, які десятиріччями боролись проти соціального гніту. На початку XVIII ст. останнє повстання було придушене, і в Хустському замку розмістився німецький гарнізон.

У 1766 р. від удару блискавки в замку вибухнула порохова вежа. Почалася велика пожежа, яка зруйнувала більшість замкових споруд. Існує народна легенда, що замок був зруйнований народними месниками — опришками. За легендою, замкові стіни були неприступними, і ніякі гармати не могли їх зруйнувати. Тоді опришки зробили гармату

з 300-літнього дуба, і саме пострілами з цієї гармати зруйнували Хустський замок.

Зійшовши з замкової гори, невдовзі приходимо до центральної частини Хуста. Тут знаходиться ще одна пам'ятка оборонного будівництва кінця XIII — початку XIV ст. — оборонний **костел св. Єлизавети**. Це мурована з каменю, однонавова, прямокутна в плані споруда з п'ятигранною апсидою, яка укріплена потужними контрфорсами. Над головним входом, збоку західного фасаду, розміщена квадратна в плані вежа-дзвіниця, яка перебудовувалася у XVII ст. В наші дні у верхній частині відновлено відкриту оглядову галерею, вкриту стрімким наметовим дахом, з чотирма відкритими ліхтарями на кутах. Шпиль увінчаний флюгером. Збереглися

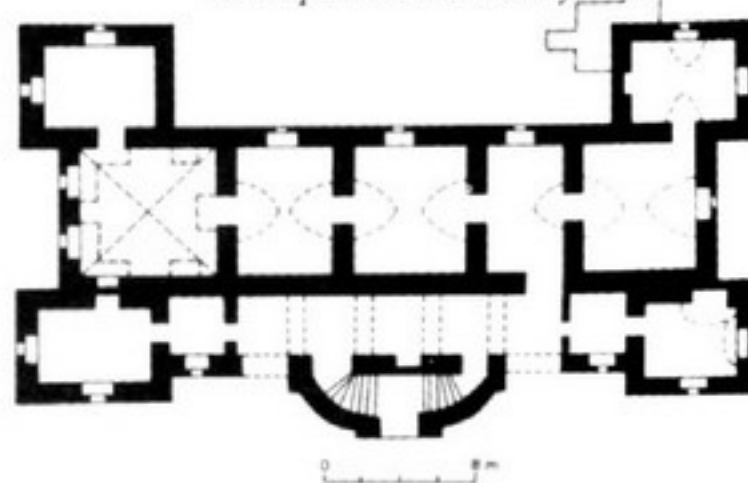
готичні стрілчасті вікна, які у свій час, при наявності дощатого настилу з внутрішнього боку, могли виконувати роль бійниць. Нава перекрита хрещатими склепіннями, ребра яких профільовані і продовжуються в капітелях пілястр, що робить інтер'єр храму виразно-пластичним. Довкола костел оточений кам'яними мурами з арковими воротами.

З Хуста по автомобільній дорозі вирушаємо на захід, до міста **Виноградова**, що знаходиться в 25 км. Перед містом проїжджаємо через невеликий перевал і потрапляємо в долину з великою кількістю виноградників та садів. У Виноградові знаходиться кілька пам'яток сакрального та оборонного будівництва. Насамперед оглянемо палац XVI—XVIII ст. У первісному вигляді споруда була одноповерховою, з вежами, і мала вигляд замку. В кінці XVI — на початку XVII ст. замок перетворюється на двоповерховий палац. У другій половині XVII ст. вежі палацу набувають барокового завершення, на фасадах з'являються оздоблювальні елементи. На сьогодні це прямокутна в плані, мурована споруда з чотирма квадратними вежами і виступаючим фасадом. В середині на стінах центрального залу зберігся фресковий живопис XVIII ст.

Наступний об'єкт нашого ознайомлення з пам'ятками Виноградова — оборонний костел кінця XIII—XV ст. Він однонавовий, споруджений з каменю й цегли. Стіни костелу та гранчаста апсида увінчані багатьма кам'яними контрфорсами. Триярусна вежа-дзвіниця розміщена із західного боку. Перший ярус вежі-дзвіниці квадратний в плані, верхні — восьмигранні, з наметовим завершенням. Над головним входом збереглася кам'яна орнаментальна різьба і рельєфний герб. В апсиді також збереглася готична кам'яна різьба XV ст., а в інтер'єрі — фрагменти давнього орнаментального живопису.

Наступна пам'ятка оборонної архітектури — **Виноградівський замок** XIV ст., який розміщено біля Чорної Гори, що височить над містом, на скелястому пагорбі.

Виноградів. План замку.

Виноградів. Замок. Панорама внутрішнього двору. Вид з кута зовнішніх стін. Фото О. Волкова, 2003 р.

Виноградів. Руїни замку магнатів Перини. Загальний вигляд замку з сусідньої гори. Фото О. Волкова, 2005 р.

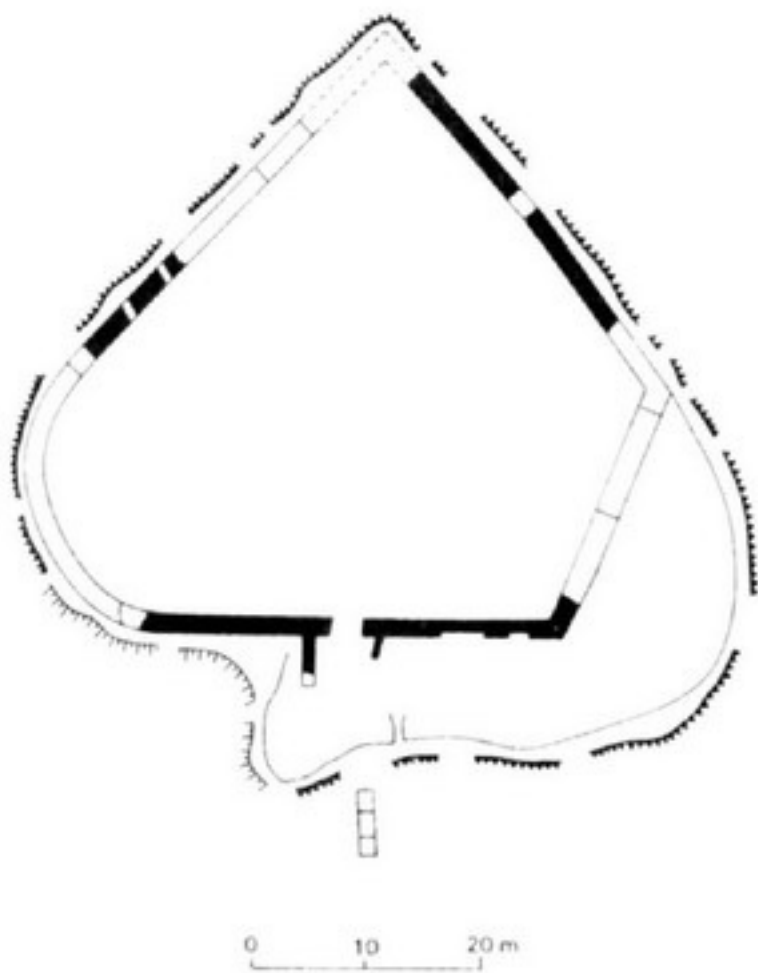
Виноградів. Руїни замку магнатів Перини. Фрагмент руїн замкових будівель у східній частині дитинця. Фото О. Волкова, 2003 р.

В письмових джерелах це місце вперше згадується в X ст. як слов'янське городище Конковград. В кінці XV ст., з встановленням влади Угорщини, на місці городища споруджується мурований замок. У XV ст. замок був переданий монахам-францисканцям, які перетворили його в оборонний монастир. Розміри замку порівняно невеликі — 44,5 м ширини і 50 м довжини. В плані він має форму прямокутника з виступаючими квадратними вежами. Стіни вимуровані з великого каміння. Частково збереглися дві вежі з бійницями.

З Виноградова вирушаємо дорогою у східному напрямку і, переїхавши міст через р. Тису, невдовзі в'їжджаємо у с. **Королево**. Поблизу цього села 1 мільйон років тому з'явилася найдавніша стоянка людей на території України та Центральної Європи.

Королєво. Вежа замку. Вигляд з заходу.

Королєво. План замку.

Королєво. Замкова каплиця.

Королево. Фрагмент руїн замку.

Над селом височать руїни замку XIV ст. Спочатку, в IX—X ст., на замковій горі існувало слов'янське городище. В кінці XII ст. на городищі був споруджений невеликий дерев'яний мисливський замок, від якого село отримало свою назву. В XIV ст. на місці дерев'яного споруджується мурований з каменю замок. За переказами місцевого населення, замок споруджували родини Сасів і Теків, які й заснували неподалік свої поселення — теперішні села Сасово і Теково. Королівський замок контролював сплав по р. Тисі солі. У другій половині XVII ст. замок неодноразово служив опорним пунктом для повстанців. За наказом імператора Леопольда I у 1672 році замок був зруйнований.

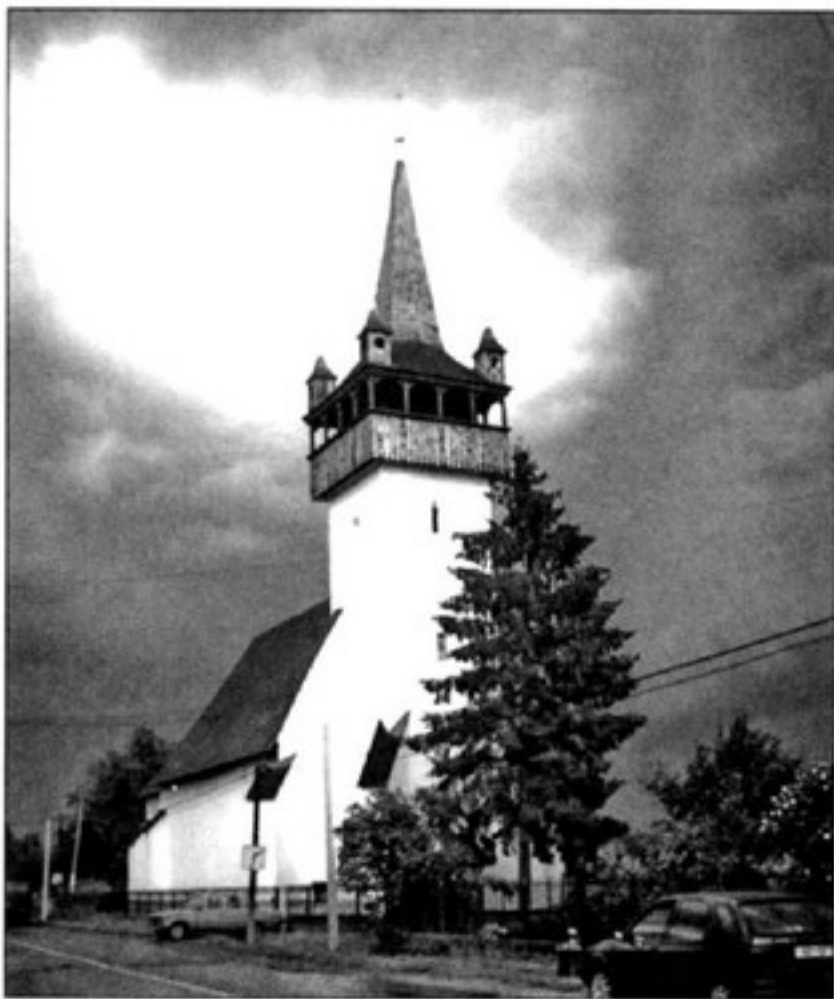
В плані замок асиметричний, розміщений на двох терасах скелястого пагорба висотою 40 м над рікою Тисою, у північно-західній частині села Королево. Довжина верхньої частини замку — 57 м, ширина — 47 м, а висота стін сягає 9,7 м. Товщина стін більш як 2 м. До верхньої частини замку прилягає

*Новоселиця. Церква Успіння Преч. Богородиці, 1669 р.
Фото 1986 р.*

частина споруд, розташованих нижче, у вигляді прямокутника розміром 24 x 32 м. На протилежному кінці пагорба знаходиться кильоподібна вежа висотою 7 м, у найширшій частині — більше 10 м, і товщиною стін 2,65 м. За вежею скеля перерізана глибоким ровом. Поруч, на рівному місці, каплиця-ротонда з півкруглою апсидою, яка споруджена в пізніші часи.

Після відвідин Королівського замку варто ознайомитись ще з однією унікальною пам'яткою архітектури — церквою **Успіння Пресвятої Богородиці** початку XVI ст., яка знаходиться недалеко від Королевого, у сусідньому селі **Новоселиця**. Церква дерев'яна, споруджена з дубових брусів незвично малих розмірів. Складається з однакових за розмірами бабинця і нави, перекрита стрімким двосильним дахом. Над бабинцем квадратна в плані вежа, з високою стрілою шпиля. Маленький вівтарний зруб має суцільний високий дах. Усі зруби скріплені замками в „канюк”.

Бене. Костел XV ст.

Висота дубових стін — 2,24 м. На широких одвірках вирізьблена цікава орнаментальна композиція з солярних знаків — таких як „зубчики”, „мотузки” та „соняшники”.

В інтер'єрі церкви збереглися унікальні розписи, виконані різними майстрами у різний час на замовлення мешканців села. Центральна композиція „Деїсусний чин” виконана у 1673 р., у 1676 р. виконана композиція „Страшний суд”. Впродовж століть частина розписів знищилась, або була перемальована у XVII ст. На початку XIX ст. на східну стіну було встановлено іконостас в стилі рококо, який унікальний тим, що через невеликі розміри церкви має тільки одні дияконські двері — з лівого боку від царських воріт (тоді як згідно обряду має бути двоє дверей, розташованих симетрично, обабіч царських воріт).

З південного боку від церкви стоїть дерев'яна, квадратна у плані, двоярусна дзвіниця каркасної конструкції. Існує легенда, що злодії хотіли викрасти церковний дзвін і, погрузивши його на віз, намагалися втекти. Але віз розламався, дзвін провалився і занурився в землю. За легендою, кожен сьомий рік на великі релігійні свята можна з-під землі почути звуки дзвону. Кому поталанить їх почути, той стане щасливим. Проблема полягає в тому, що місцеві жителі збилися з рахунку, і важко встановити потрібний для цього час і рік.

Навпроти церкви у невеликому приміщенні знаходяться краєзнавчий музей з цікавими експонатами місцевого народного побуту.

З села Новоселиця повертаємося вже знайомим шляхом через Королево до Виноградова, звідки їдемо дорогою на захід, в напрямку до міста Берегова. Не доїжджаючи до Берегова, у с. **Бене** оглядаємо ще одну пам'ятку сакрального оборонного

мистецтва — мурований костел XV ст. з виступаючою від бабинця квадратною в плані, стрімкою вежею-дзвіницею, вузькими вікнами-бійницями, відкритою оглядовою галереєю у верхній частині, ліхтарями на кутах та високою стрілою шпиля. Стіни і дзвіниця укріплені потужними контрфорсами. Нава і апсида перекриті стрімкими дахами.

Після ознайомлення з цією цікавою пам'яткою повертаємо на бокову дорогу, яка прилягає до головної, і нею в північному напрямку рухаємося до с. **Квасово**, що за п'ять кілометрів від с. Бене. Тут, на скелястому пагорбі над річкою Боржава, знаходяться руїни замку XII—XIII ст.

Стіни замку товщиною 1,3 м, вимуровані з каменю та невеликої кількості цегли, оточують трапецієвидний двір з круглою в плані вежею-донжоном.

Товщина стін вежі-донжона більша від оборонних стін і сягає понад два метри. Зі

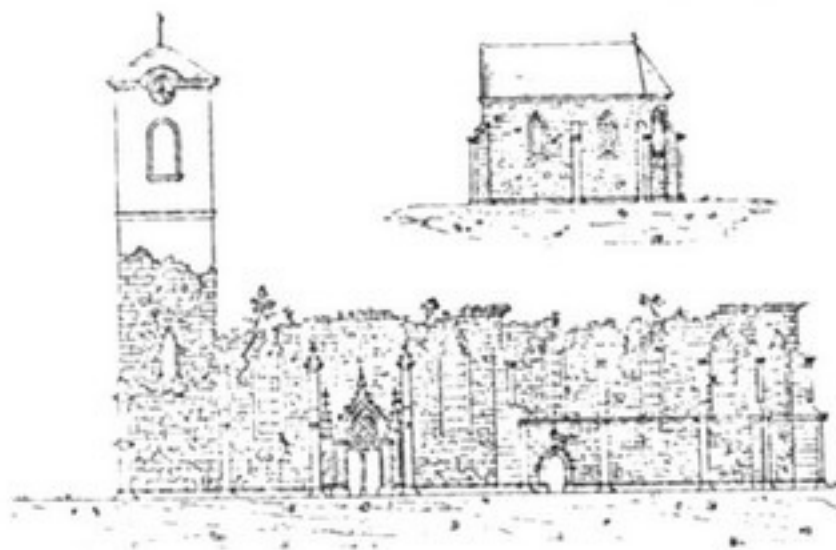

східного боку до стін примикає прямокутна в плані споруда, призначення якої дослідниками не визначене.

З Квасівського замку повертаємося на головну дорогу, і через 14 км в'їжджаємо в м. **Берегове**, в якому знаходяться кілька

Квасово. Руїни замку XII—XIII ст.

Берегове. Зображення оборонного костелу. Рис. 1836 р.

пам'яток архітектури оборонного будівництва.

Спочатку оглядаємо костел XIII—XIX ст., який знаходиться в центральній частині міста. Перша письмова згадка про костел відноситься до 1247 р. В XIV ст. та у 1518, 1522 і 1657 рр. костел перебудовувався. Після пожежі 1686 р. храм довгий час не відновлювався. Тільки у 1846 р. розпочався ремонт і перебудова, під час яких споруда набула теперішнього вигляду.

Берегове. Костел XIV—XIX ст.

Це мурована з цегли однонавова базиліка з потужними контрфорсами по периметру, гранчастою апсидою і триярусною вежею-дзвіницею над входом. Перекриття утворене хрещатими склепіннями. Стіни поштукатурені, головний фасад має багате оздоблення. З південного боку, на верхній частині стіни, розміщений сонячний годинник з рельєфним оздобленням. В архітектурному вирішенні відображено перехідний етап від романського до готичного стилів.

Ще один оборонний костел XIII—XIV ст. розміщено на вул. Шандора Петефі. Це мурована з каменю однонавова базиліка з квадратною в плані чотириярусною вежею-дзвіницею, завершеною стрімким чотирисхильним наметовим дахом з заломом. Стіни прорізані вузькими високими вікнами з півкруглим завершенням. Споруда, зокрема вежа-дзвіниця, перебудовувалася в 1924 р. Кожен ярус дзвіниці підкреслений профільованим карнизом. На першому ярусі зберігся готичний дверний проїом з багатофільованим обрамленням.

У Берегові варто відвідати ще один цікавий архітектурний об'єкт — Графський двір, споруджений у 1629 р. Засновником двору, згідно з написом на стіні, був семиградський князь Бетлен. Є припущення науковців, що у первісному вигляді двір був оборонним. Ремонти і перебудови велися після пожежі в 1857 та в 1867 рр.

Графський двір складається з головного палацового приміщення та двох господарських. Споруди утворюють напівзамкнутий, прямокутний у плані двір. Головний корпус одноповерховий, з мезоніном та двома ризалітами. Центральна часина південного фасаду акцентована ампірним портиком.

З Берегова виїжджаємо в північно-західному напрямку по дорозі до Ужгорода, де завершуємо маршрут по пам'ятках оборонних споруд Закарпаття.

КОРОТКИЙ СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- АНТОНОВИЧ В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. — Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 Т. 1, М, 1901
- Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список). К., 1966
- Археологічні пам'ятки Української РСР. Т. 1-13. К., 1949-1963
- БАТИГ М. Йов Кондзелевич і Богородчанський іконостас. Львів, 1957
- БАТЮШКОВ П. Н. Подолия. Историческое описание. Спб., 1891
- ГНАТИК З., Лопушанська О., Смирнова Т. Самбір. Краєзнавчий нарис, Львів, 1965
- ГУЛЬДМАН В. К. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901
- ДУДА Ігор. Остання пам'ятка Данилівграда, — "Наша культура". № 9/245/ Варшава, 1978
- ЕЛЬГАРТ Б. Б. Кременець, Львів, 1969
- Історія міст і сіл Української РСР (Томи областей Західної України) .
- Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1233-1799, К., 1972
- КОБІЛЬНИК В. З археологічних дослідів на Бойківщині.- Літопис Бойківщини. Самбір, 1933, № 2
- КОМΠΑНО О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963
- КУЧЕРА М. П. Древній Пліснеськ. Археологічні пам'ятки УРСР, Т. XII. К. 1962
- МАЛЄЄВ Ю. М. Гальштатські городища північно-східного Прикарпаття. — Вісник Київського університету. Історичні нариси. Випуск 20. К., 1978
- Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. К., 1959-1964, в.2—5
- МИКОЛАЄВИЧ Яків. Опис Географічно-статистичний повіта Кам'янецького. Львів, 1894
- МОЛЧАНОВСКИЙ Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.
- Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). К., 1957
- Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957
- Науковий архів інституту археології НАН України. Київ
- Описание украинских замков от 1541 г. — Памятники изд. Киевскою Археограф, комиссією. Т. 4, отд. 2
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, Т. 1—4. К., 1983—1986
- Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. К., 1987
- ПЕТРОВ Н. Краткие сведения о монастырях Волынской Епархии, в настоящее время несуществующих — "Волыньские Епархиальные ведомости". 1867, № 6
- ПЕТРОВ Н. И. Подолия. Историческое описание. Спб, 1891
- ПЕТРУШЕВИЧ А. С. Дополнения ко "сводной Галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год", изданный во Львове 1874 года, Львів, 1891
- ПЛОЩАНСКИЙ В. М. Некоторые села Галицкой Руси. — "Литературный сборник", издаваемый галицко-русскою матицею, 1870, во Львове
- ПЛЯШКО Л. А. Подорож до міста XVIII століття. К., 1980
- Проблемы современной архитектуры и историческое наследие Украины, К., 1979
- РАППАПОРТ П. А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. — Материалы и исследования по археологии СССР. Л., 1967, № 140
- РАТИЧ О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. К., 1957
- РАШБА А. С. Польсько-турецька війна 1620-1621 рр. і Росія. — УІЖ, 1959, № 6
- СВЕШНИКОВ І. К. Довідник з археології України. Львівська область. К., 1976
- СІЦІНСКИЙ Е. Исторические сведения о приходах и церквях Подольской епархии ч.1. Каменецкий уезд. Кам.-Под., 1895

- СІЦІНСКИЙ Є. Оборонні замки Західного Поділля ХГУ-Хлаі ст. (історично-археологічні нариси). К., 1928
- Список пам'яток історії та культури Бродівського району..., Броди, 1983
- ТЕОДОРОВИЧ Б. О. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и других отношениях. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. I—V. Почаїв 1888 — 1903
- ТИМОЩУК Б. О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області, Чернівці, 1970
- ТИХОМИРОВ М. Н. Древнерусские города. М., 1956
- Труды археологических съездов I—XV. М., 1871—1916
- ХОЙНОВСКИЙ И. А. Краткие археологические сведения о предках славян Руси. К., 1896
- Хроніка археології та мистецтва. Т. 1—3. К., ВУАН, 1930—31
- ЦЕЛЕВИЧ Ю. История скиту Манявского..., Львов, 1887
- ЧЕЛЕБИ Э. Книга путешествия, вып.1. Земли Молдавии и Украины, М., 1961
- ШОВКОПЛЯС І. Г. Археологічні дослідження на Україні. 1917—1957. К., 1957
- ЮРА Р. О. Древній Колодяжин. — Археологічні пам'ятки УРСР, Т. 12. К., 1962
- ЯНКО М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. К., 1973
- AFTANAZY Roman. Materiary do dziejow rezydencji. T. V-XI. Warszawa, 1988-1993
- BAYGER. Powiat Trembowelski. Szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwow, 1899
- BALINSKI Michar, LIPINSKI Tymoteusz. Starozytna Polska... T! I-III. Warszawa, 1843-1846
- BALABAN M. Boznice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. — Nowe Zycie, 1924; *Studia Historyczne*. Warszawa, 1927
- BARACZ Sadok. Pamie.tnik dziejdw Polski. Lwow, 1885
- CYNKALOWSKI A. Materiary do pradziejów Worynia i Polesia Woryriskiego. Warszawa, 1961
- CZERWINSKI-LUBICZ (Lubicz-Czerwiriski) Ignacy. Okolica Zadniestraska. Miedzy Stryjem i Lomnicą, czyli opis ziemi i dawnych kle.sk... Lw6w, 1811
- CZOŁOWSKI Aleksander. Dawne zamki i fwierdze na Rusi Halickiej (odbitka z «Teki Konserwatorskiej»). Lw6w, 1892
- CZOŁOWSKI A. Prutem do morza Czarnego. Warszawa, 1935
- CZOŁOWSKI A., JANUSZ B. Przesztosc i zabytki wojewodztwa Tamopolskiego. Tarnopol, 1926
- FALD^SKI Bronislaw. Zrodla dziejowe. Starostwa i parafli. Kamionka Strumilowa, t. I. Kamionka Strumilowa, 1928
- GAWELEK Franciszek. Podhorce. — «Ziemia». N 2, R. V. Warszawa-Lwow, 1914
- GA.TKIEWICZ Feliks. Z archiwum Drohobycza. Drohobycz, 1906
- GORSKI Konstanty. Sztuka wojenna w Polsce za Zygmuntow. — Biblioteka Warszawska. Warszawa, 1891
- GRAJEWSKI Ludwik. Bibliografia ilustracji w czasopismach polskich XIX i pocz. XX w. (do 1918 r.). Warszawa, 1972
- GRUSZECKI A. Bastionowe zamki w Mafopolsce. Warszawa, 1962
- QUERKIN Bohdan. Zamki w Polsce. Warszawa, 1974
- HORN Maurycy. Skutki ekonomiczne najazdow tatarskich z lat 1605-1633 na Rus Czerwona,. — Prace Opolskiego Towarzystwa przyjaciol nauk. Wydzial nauk historyczno-spfecznych. Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1964
- JANUSZ B. Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. Lwow, 1919
- JANUSZ B. Z pradziejow ziemi Lwowskiej. Lw6w, 1913
- JANUSZ B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. Lwow, 1918
- JAWORSKI Fr. Wfadysfaw Jagietto jako opiekun miasteczka. Wspomnienia z przeszlosci Grodka Jagielloriskiego. Lw6w, 1910
- KUCZERA A. Samborszczynna. T. I. Sambor, 1935
- LISKE Xawery. Cudzoziemcy w Polsce. Lwow, 1876

- LUSTRACJE wojewodztwa Ruskiego t. I-III. Warszawa-Krakow, 1970-1976
- LOZINSKI Wł. Prawem i lewem t. I-II. Lwów, 1931
- MACISZEWSKI. Brzezany. Brody, 1910
- MACISZEWSKI. Zamek Brzezarski, B. d. i m. wyd.
- MANKOWSKI T. Plany dawnych zamków Halicza i Przemysła. — Biuletyn historii sztuki i kultury, czerwiec 1934. Warszawa. R. II, N 4
- MATRICULARUM Regni Poloniae Summaria. T. I-V ed. Th. Wierzbowski. Warszawa, 1905-1919
- MSCIWUJEWSKI M. Krolewskie wolne miasto Drohobycz. Lwów-Drohobycz, 1929
- NIEDIWIĘCKI M. Powiat Podhajecki pod względem geograficznym, statystycznym i historycznym. Stanisławów, 1896
- ORŁOWICZ M. Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. Lwów, 1919
- ORŁOWICZ M. Ilustrowany przewodnik po Wotyniu. Luck, 1929
- PASZKOWSKA-JEZOWA K. Geografia ruin w Polsce. Poznań, 1927
- PROCHASKA Antoni. Fragmenty historyczne. Zamki kresowe i kresowa szlachta. — Przewodnik Naukowy i Literacki. R. XLVI. 1918. Tom XLIV. Lwów, 1918. S. 1057-1083
- PRZEWODNIK po wojewodztwie Tarnopolskim. Tarnopol, 1928
- SCHNEIDER Antoni. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi..., t. I-II. Lwów, 1868-1874
- SŁOWNIK geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. t. I-XV. Warszawa, 1880—1902
- SOKALSKI Br. Powiat Sokalski... Lwów, 1899
- SOKALSKI Br. Rys geograficzno-statystyczny zroczowskiego okręgu... Złoczów, 1885
- SOKOLINSKI M., WOROBEJEW G., ZUBRYCKI I. Kościoły, cmentarze waronne w Polsce. 1905
- STECKI Tadeusz Jerzy. Woryni pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Ser. 2, Lwów, 1871; Woryni pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym, t. I, Lwów, 1864
- STRYKOWSKI Maciej. Kronika polska, litewska, zmożdka i wszystkiej Rusi... Warszawa, 1846
- STRZETELSKA-GRYNBERGOWA Zofia. Staromiejskie. Ziemia i ludność. Lwów, 1899
- STUPNICKI Hipolit. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym. Lwów, 1849; wyd. drugie. Lwów, 1869
- SZARŁOWSKI Alojzy. Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów, 1887
- SZYDŁOWSKI T. Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej. Lwów-Kraków, 1919
- SZWARTZ Józef. Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy. Tarnopol, 1931
- THULLIE Czesław. Kościoły i klasztory waronne w dawnej Polsce... — Czasopismo Techniczne NN 15, 16, 17. R. XLIX. Lwów, 1931
- THULLIE Czesław. Cechy obronne zabytków polskiego budownictwa. Lwów, 1934
- THULLIE Cz. Polskie zamki i miasta waronne. — Czasopismo Techniczne, N 7, R. 1934
- URBAŃSKI Antoni. Pro Memoria. Warszawa, 1929
- WALAWENDER A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450-1586. t. 1-2. Lwów, 1932, 1935
- WEGRZYŃCZAK Leopold. Przegląd zabytków przedhistorycznych w okolicach Borszczowa
- ZAK A. Starożytne i średniowieczne warownie karpackie. — Acta Archeologica Carpathica. T. 8. Kraków, 1966

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Август III 125
Аджі-Гірей, хан 32
Аква дель, Андре, архітектор 39, 85
Альтамонте 49
Арбузовичі (Гарбузовичі), бояри 38
Ауер, графік 46
Ауліх В.В. 68
- Бабула Янош молодший, архітектор 178
Баворовські 21
Багрій Р. 37
Байгер 127
Баронч Садок 104
Бартош з Теробовлі 126
Батий, хан 17, 19
Белтовський Юліан, скульптор 154
Бетлен, князь 188
Бокшай П., художник 170
Боніфаций IX, папа 44
Боплан Г.Л. 39
Борецькі 84
Бутурлін 154
- Вердум Ульріх 9, 27, 31, 32, 35, 46, 86, 114, 123, 133, 140, 142
Височан Семен 115
Вишенський Іван 28, 162
Вишневецький, князь 35, 81
Віктор Б., архітектор 81, 156
Владислав Варненчик, король 31, 45
Владислав Домінік, князь Острозький і Заславський 21, 22
Владислав II, король 25
Владислав IV, король 39, 61
Возницький Б.Гр. 48
Володимирко, князь 16, 17
Всеволод, князь 17
Вуйцик Володимир 58
- Габсбурги 173
Гарбузовичі (див.: Арбузовичі)
Гербурти 45
Гнінський Ян, староста 156
Городиські 131
Гофман Г., архітектор 98
Грессерон, архітектор 175
Гродзіцький Павло, архітектор 25
Гронський Й., краєзнавець 25
Гурка Андрій, граф 31
- Давид, князь 20
Данило Галицький 12, 38, 56, 70, 73
Данило Романович (див.: Данило Галицький)
Данилович Іван, воєвода 35, 45, 46, 48
Даниловичі 31, 46
Деламарс А., архітектор 75
Демко Жидівський 45
Длугош 43
Дмитро Самозванець 81
Долинський Лука 153
- Дорош Ю.О. 10
Другети-Гомоної 81
Другети 171
Дьордь Ракоці, воєвода 171
- Єжов А. 85, 91
- Жевуський Вацлав 36, 40, 42
Жевуський Северин 42
Жевуські 40, 47
Жолкевський Станіслав 47, 63, 85
- Завіша Чорний 25
Завіша Ян 21
Заславський, князь 89
Захаревич Юліан, архітектор 10, 72
Зубрицький М., гравер 28
- Йосиф II, імператор 65
- Іван з Чижова, краківський та жидачівський староста 8
Івасько Мостич Кадлубиський 44
Івашко Преслужич Рогатинський, староста 44
Ілля, гравер 28
- Казимир III, король 68, 76, 126, 154
Каменецькі 45
Катіоні Ф., архітектор 104
Кардані Г. 115
Кастеллі А., архітектор 104
Кемпенгаузен, інженер 18
Ковалишин І. 107
Ковалишин Ф. 9
Козурак Микола 10, 35
Комарницькі 33
Комаровський Анток 160
Конєцпольські 40, 41, 47, 118
Корибут-Вишневецький Михайло 46
Коріатович Олександр 44
Корчинський О.М., археолог 8, 56, 64, 74
Корятович Федір, князь 175, 176
Косинський Криштоф 7
Костюшко 47
Костянтин, син короля Яна III 47
Кравченко Уляна 25
Крушельницька Л. 20, 21
Кульчицький Дмитро, друкар 28
Куропатви, землевласники 115
Кучера М. 37
Кушевич Самійло 154
- Лагодовські 29
Лев Данилович, князь 67, 76, 78
Лев Чеський 45
Леопольд I, імператор 185
Лемер, інженер 169
Лешко Білий, князь 154
Лжедмитрій (див. Дмитро Самозванець)

* Прізвища і назви місцевостей з короткого списку рекомендованої літератури не подаються

- Лінинський П.С. 68
 Лобода Григорій 7
 Логвин Г.Н. 8, 109, 124, 145
 Лозинський В. 21
 Любарт, литовський князь 44
 Любомирський Станіслав 132
 Любомирські 125
 Людовик, король угорський 44
 Людовик XIV 31
 Ляцкоронська, графиня 126
- Малієв Ю.Н., археолог 12
 Марконі Леонард, скульптор 13
 Масько Каленикович 44
 Матейко, художник 154
 Меретин Бернард, архітектор 146
 Мина, гравер 28
 Мишковський Зигмунд, староста 156
 Міцкевич Адам 132
 Мнішек Єжи 61
 Мнішек Марина 61, 81
 Мнішки 81, 126
 Могитич І.Р. 58, 107
 Мошинський А., архітектор 125
 Мстислав, князь 154
- Наливайко Северин 7, 126
 Нег Старобродський 45
 Немцевич У., письменник 42, 47
- Олександр Белзький, князь 38, 39, 159
 Олександр III, папа 7
 Олена, княжна 29, 39
 Олехно Черемиський 44
 Олійник В.І., археолог 12
 Осташевич Теофан 55
 Островський Микола 96
 Острозькі, князі 89, 96
 Остророг Микола 63
 Остророг Ян 63
- Павличко Ярослава 39
 Павлов В.С. 137
 Пастернак Я. 37, 56
 Перини, магнати 183
 Пернойер 9
 Петро, син Яна з Сієни 45
 Пілецький Станіслав 156
 Пінзель 49, 146
 Піхурко І. 107
 Пилип, боярин 159
 Площанський Б. 70
 Полійовський Петро 98
 Потоцька Євстахія 128
 Потоцька Людвіка 125
 Потоцька Марія 128
 Потоцький Андрій 114
 Потоцькі 21, 114, 125, 146
 П'яненс, архітектор 176
- Радзивілл, князь 35
- Радзивілли 33
 Радзивілл Катерина, графиня (з роду Жевуських) 35
 Ракоці Георгій, князь 175
 Раппопорт П.О. 8
 Ратич О. 37, 45, 149, 159
 Рохко М.Ф. 11, 68
 Роман Мстиславович, князь 38
 Ростислав, князь 12, 17, 56
 Руліковський Е. 5
 Руткович Іван 56
- Сарницький Станіслав 146
 Саси, родина 185
 Свидригайло 44, 91
 Свинки, магнати 34
 Свірзькі 25
 Святослав, князь 38
 Сенінська Ліна 35
 Сенявський Адам-Микола 18
 Сенявські 21, 27, 125
 Сенько Смоленський 44
 Сигізмунд I старий 67, 123, 154, 156
 Сигізмунд II Август 123, 154, 156
 Сигізмунд III Ваза 35, 156
 Сінкевич Д. 57, 58
 Скарбек, граф 108
 Скворій Р.Т. 122
 Скиргайло Іван, князь 91
 Сковрон Ф., архітектор 13
 Скольський Андрій, друкар 28
 Служка Філарет 55
 Собеський Костянтин, син Яна III 40
 Собеський Яків 31, 32, 34, 46
 Собеські 40, 46
 Ставницький Симеон, друкар 28
 Стадницький Станіслав 50
 Станіслав Август, король 60
 Стрембош Томаш 30
 Стрільців І. 28, 35
 Ступницький Іполит 143
 Сузанна, дочка Т. Стрембоша 30
 Сулик Р.В. 122
- Тальовський Т.М. 131
 Тарл Андрій 81
 Тарнавський Ян, великий коронний гетьман 123
 Татаринов К. 21
 Теки, родина 185
 Телекі, графи 178
 Теодозій, римський імператор 7
 Терещук К.І. 8
 Тимошук В.О. 8
 Томасевич Стефан 153
 Томенчук В. 11
- Урбанський Антон 132
- Фантам Ю., архітектор 73
 Федоров Іван, друкар 49, 89
 Франко Іван 25, 67
 Фредро Олександр 75

Фуглевич М., гравер 28

Хмель Михайло (батько Богдана Хмельницького) 46

Хмельницький Богдан 13, 14, 21, 39, 142, 154

Хом'юк І. 58

Хоментовський Мартин, староста 65

Цезуляк Олекса, майстр 153

Цетнер О., граф 25

Чарториські 21

Чешейко, шляхтич 35

Чоловський О. 9, 29, 34

Шенборни, графи 175

Шептицька Анна 153

Шептицький Афанасій 121

Шімзери, брати, скульптори 49

Шнайдер Антоні 20, 21, 61, 73

Щусев А.В., архітектор 98

Яблоновський Станіслав 136

Яворський Фр., дослідник 154, 156

Ягайло, король 44, 126, 154, 156, 164

Ягайлончик Казимір 164

Ядвіга, королева 154

Яків, принц 33

Ян з Сієни 31, 34, 45

Ян Станіслав на Косьорках 65

Янків Теодозій-Тарас 59

Ян III Собеський 31, 33, 34, 41, 42, 45-46, 47, 55, 147, 156

Януш Б. 34

Ярополк, князь 16

Ярослав Мудрий 16

Ярослав Осмомисл 16

Яценко Іван 75

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Австрія 48

Баба, гора 66

Бакота, с. 12

Балта, м. 6

Бартатів, с. 151, 152, 153

Бар, ур. 66

Бастив, дворище 39

Батіївка, ур. 17

Башево (див. Нагуєвичі)

Белз, гора 26

Бене, с. 186, 187

Берегове, м. 186, 187, 188

Бережани, м. 31, 147-149

Бесіди, с. 12, 55

Биків, с. 166, 169

Бібрка, м. 13, 14, 20-22, 25, 105

Бібрський р-н 25

Білгород (див. Білгород-Дністровський)

Білгород-Дністровський, м. 10, 12

Білий Камінь, с. 34, 35

Білобожниця, с. 129

Більче-Золоте, с. 12, 140

Біля Церкви, ур. 153

Близький Схід 6

Бобрка, р. 25

Бовтів, с. 20

Богородчани, смт. 115, 118

Болехів, м. 118, 121, 122

Болохівська земля 73

Боржава, р. 178, 187

Борислав, м. 66, 68

Бориславська, вул. (Дрогобич) 65, 66

Бортятин, с. 158

Борщів, м. 136, 139

Борщівський р-н 131

Боц (див. Куликів)

Брацлав, м. 6

Брацлавщина 9

Броди (Любич), м. 6, 8, 45, 85-88, 99

Бродівський р-н 45, 99

Бубнище, с. 122

Буданів (Скомрошь, Будзанів), с. 10, 123, 128, 130

Буковина 9

Бурштин, смт. 108

Буськ, м. 49, 50

Бучач, м. 10, 144-146

Буца, с. 91

Буців, с. 165, 168

Вал, ур. 138

Вали, ур. 159

Валова, вул. (у Тернополі) 123

Верецький перевал 175, 175

Варшава, м. 31, 121, 125

Василів, с. 12

Ведмежа, р. 71

Великі Новосілки, с. 166, 168, 169

Велике Князівство Литовське 45

Великий Любін, смт. 73-75

Вербівка, с. 118

Верещиця, р. 153, 154

Верхне Синевідсько, с. 70

Верхобуж, с. 36

Видюки, х. 85

Винники (див. Жовква)

Виноградів, м. 182, 183, 184, 186, 188

Висічка, с. 140, 142

Високий замок 6, 9

Вишня, р. 159, 160

Вишня, (див. Судова Вишня) 158, 159

Війтівська гора 64

Вілія, р. 93

Вілія, с. 96

Вільшаниця, с. 28

Вінниця, м. 6

Водники, с. 19

Водяне (Зимна Вода), с. 151

Волинська земля 44

Волинь 9, 11, 44, 45, 85, 98

Волиця, с. 89, 165, 167

Волоський міст 14

Волоський шлях 13

Воля Висоцька, с. 55

В'язова, с. 55

Галиця, с. 12

Галицька брама 13

Галич, м. 10, 12, 14, 17, 19, 105, 108, 113, 123

Галичина 9, 19, 121, 125, 142, 160, 162

Гарай, г. 51, 52

Гвізд, с. 116

Гермаківка, с. 138

Гірське, с. 71

Глинське, с. 12, 56, 58

Глухні (Глухів, Глух, Глухи) див.: Ново-Малин

Гнезно, м. 7

Гнізна, р. 126

Гнін, фортеця 156

Гологори, с. 20, 28, 29

Гологори, узгір'я 15, 19, 28, 30

Гологірки, с. 28, 29

Гончарів, вул. 13

Городище, с. 149

Городище, гора 167

Городки, ур. 15

Городок (Городок Солоний, Соляний Город, Городок Ягайлонський) 153, 154, 155, 156, 157, 168

Городоцька, вул. (Львів) 151

Городоцьке старостівство 156

Городятичі (див Родатичі) 158

Городоцько-Щирецька рівнина 21

Горяни, с. 171, 172

Гостинцеве, с. 163

Гошів, с. 119-121

Градівка (Гошани), с. 74

Гречище, ур. 112

Грипів, с. 23, 25

- Гросівка, ур. 121
Гуків, с. 132
Гурівщина, фільварок 73
Гусятин, м. 8
Гута, х. 37
Гутище, с. 42
- Давидів, с. 14, 19, 20
Давня Русь 8, 16, 19, 25, 37
Данилівська поляна 112
Дашево (див.: Нагуєвичі)
Деревач, с. 40, 61
Дережичі (Дерижичі), с. 64
Дермань, с. 85, 89, 91
Дідилів, с. 50
Дністер, р. 10, 12, 63, 64, 76, 136
Доброводи, с. 146
Добростани, с. 154
Довге, с. 178
Довголука, с. 71
Довжок, с. 137
Долина, м. 118, 119
Долина (Янів, Іванівка), с. 127, 130
Дрогобич, м. 61-64, 66
Дроговизьке передмістя Миколаєва 62
Дороговизьке староство 63
Дубина, парк 66
Дубнівський р-н 87
Дубно, м. 10, 89-91
Дубровиця, с. 59
Дуліби, с. 71
- Європа 24, 25, 34, 36
- Жванець, с. 10, 12, 136
Жванчик, р. 136
Жидачів, м. 7, 8
Жнаачівський р-н 105
Жидівська, вул. (Дрогобич) 64
Жидятин (див.: Щекотин)
Жовква (Винники, Нестеров), м. 8, 10, 12, 31, 46, 51-54, 56, 59
Жовківщина 12, 51
- Заболотів, с. 112
Заболотці, с. 44
Задвірне, передмістя Дрогобича 64
Закарпаття 9, 11, 169
Залісся (див.: Івано-Франкове)
Заліщики, м. 10
Замкова, вул. (у Тернополі) 123
Замкова брама (Дрогобич) 64
Замкова гора, вул. (в Острозі) 93
Замлиння, с. 89
Замочок, с. 55
Замчиско, ур. 159
Замчисько під Мукачовим (Під високим берегом), ур. 71
Заставки, ур. 85
Західна Європа 25
Західна Україна 23
Західне Поділля 11, 123
- Західний Буг, р. 36
Збараж, м. 10, 44
Збруч, р. 129, 132, 136-138
Звенигород, с. (на Білці) 14, 15-16, 17-20, 25, 105
Звенигородське князівство 16, 17, 19
Здолбунівський р-н 89
Зелена, вул. 13, 14
Зимне, с. 10
Золота Гора 70
Золочів, м. 15, 26, 28-31, 33, 34
Золочівщина 21
Зубра, р. 9
Зубра, с. 20
- Івана Франка (див.: Нагуєвичі)
Іване-Пусте, с. 138, 140
Іванівка (див.: Долина)
Іванівське, узгір'я 112
Івано-Франківськ (Станіслав, Станіславів), м. 10, 14, 112, 114
Івано-Франківська обл. 20, 105, 119
Івано-Франкове (Залісся, Яків), смт. 59 Іква, р. 86, 89
Іршава, м. 178
- Кадлубиська, с. 44, 45
Кадубйова, гора 68
Камула, гора 15
Кам'янець (див.: Кам'янець-Подільський)
Кам'янець-Подільський, м. 10, 12, 133-136
Кам'яний горб 66
Карпати 11, 15, 22-23, 68
Касперівське, вдсх. 12
Квасово, с. 187
Київ, м. 37, 87
Київська Держава 61, 64
Київщина 9
Кимир, с. 26
Кичера (част. с. Підгородці) 69
Кіреш, ур. 178
Кірова (кол.), вул. (Городок) 154
Княже, с. 20
Княжий міст, с. 158
Княжолука, с. 121
Князя Романа, вул. (див. На рурах)
Козова, смт. 149
Коліндяни (Райгород), с. 131
Коломия, м. 11, 14, 123
Колтів, с. 37
Комарів (див. Сасів)
Комарнянська, вул. (Городок) 154
Комарнянське староство 63
Коник, гора 70
Конковград, городище 183
Королево, с. 183, 184, 185, 186
Коропець, с. 123
Корчин, с. 70
Косів (біля Чорткова), с. 129
Космач, с. 118
Кохановського, вул. (див. На рурах)
Кошплівці, с. 141
Краків, м. 149

- Краківська, брама (Городок) 154
 Красне, с. 118
 Красний (Чорний ділок), ур. 121
 Красно піль (див.: Солотвин)
 Кременець, м. 6, 44, 93, 96-98, 123
 Кременецький р-н 98
 Крехів, с. 12, 57, 58, 59
 Кривче (Оплакана), с. 138-140
 Кринос, с. 108, 112, 114
 Крупець (Крупечеськ), с. 86
 Крушельниця, с. 20, 70
 Кудринці, с. 137-139
 Куликів (Боц), смт. 51
 Кульчичі, с. 20
 Кунів, с. 93, 96
 Куровичі, с. 29
 Куропатники, с. 20
 Кут, ур. 127
- Лаврів, с. 76, 78, 79
 Латолів, с. 21, 29
 Латориця, р. 175
 Левицького К., вул. (див. На рурах)
 Летичів, смт. 6
 Лешнів, с. 8
 Липки, ур. 66
 Лиса Гора, ур. (у Борщеві) 139
 Лиса Гора, г. (у Ліпші) 66
 Личаківське кладовище 14
 Лінина, р. 76
 Літин, смт. 6
 Лішня, с. 66, 67
 Лопатинщина 45
 Лосяч (Рогізне, Рогожна), с. 131
 Луцьк, м. 8, 10
 Луцька брама (в Острозі) 91
 Любинці, с. 70
 Любич (див.: Броди)
 Люботин, с. 8
 Лядова, с. 12
 Ляцьке (див. Червоне)
 Ляшки Муровані (див. Муроване)
 Львів, м. 5, 6, 8, 9, 12-14, 19-21, 34, 35, 41, 49-51, 59-61, 68, 73, 84, 85, 87, 99, 104, 105, 118, 122, 126, 156
 Львівська брама (Городок) 154
 Львівська земля 44
 Львівська, вул. (Дрогобич) 64
 Львівська обл. 20, 85, 99, 105
 Львівщина 11, 16, 19, 23, 35
- Мавковичі, с. 74
 Малі Новосілки, с. 168
 Мальчиці, с. 60
 Манява, с. 10, 117-119
 Манявка, р. 118
 Марамароські ущелини 181
 Манявський Скит (монастир) 12
 Маяковського, вул. (див. На рурах)
 Меджибіж, смт. 10
 Мединичі (Медениця), смт. 64
 Медунова гора, ур. 89
- Межиброди, с. 70
 Межиріч, с. 91-93
 Мельниця-Подільська, смт. 136, 138
 Миколаїв, м. 61
 Микулинці, смт. 10, 125
 Мирогоша Перша, с. 89
 Міжгір'я, с. 12
 Мізоч, смт. 89
 Монастирська (Монастирища), м. 146
 Монастирище, ур. 15
 Монастирок (монастир), ур. 15
 Мостиська (Мостич, Мостище), м. 164, 165, 166, 168
 Мразниця (частина Борислава) 68
 Мужилівичі, с. 157, 158
 Мукачеве, м. 10, 172, 173, 175, 176, 177, 178
 Мукачівська долина 175
 Муроване (Ляшки Муровані), с. 80, 81
 Мшана, с. 153
- Напирний, с. 12
 Нагуєвичі (Башево, Дашево, Івана Франка), с. 66, 67
 Надвірна, м. 115, 116
 На Повалищі, ур. 76
 На рурах, вул. (Кохановського, Маяковського, К. Левицького) 13, 14
 На Чвораках, ур. 159
 Невицьке, с. 170, 171
 Немирів, м. 6
 Нестеров (див. Жовква)
 Нижнє Синевідськo, с. 70
 Нижній Струтин, с. 119
 Нижня Стинава, с. 70
 Низький замок 9
 Нирків, с. 11
 Німеччина 7
 Нічлава, р. 131
 Нова Скварява, с. 58
 Нове місто (в Терєбовлі) 126
 Нові Стрілища, смт. 105
 Новомалин (Глухні, Глухів, Глух, Глухи), с. 91
 Новоселиця, с. 186
 Новосілка (Новосілка Костюкова), с. 141
- Оброшине, с. 73
 Одеса, м. 6
 Ожидів, с. 45
 Окопи (Окопи св. Трійці, Усть-Окопи), с. 12, 136, 138
 Олеськ, смт. 9, 10, 31, 34, 40, 41, 43-50, 85
 Олешків, с. 11
 Ольгопіль, м. 6
 Опака, с. 68
 Оплакана (див.: Кривче)
 Оринин, с. 132
 Острівчик, мікротопонім 85
 Острог, м. 10, 91, 94-96
- Папірня, хутір 59
 Перемиське князівство 17
 Перемишляни, м. 8, 9, 13, 26
 Перетини, р. 60
 Перечин, смт. 170

- Південна Європа 25
 Південно-Західна Русь 16
 Підберізці, с. 20
 Підбугорищем, Підбугородичином (див.: Струсів)
 Під високим берегом (див.: Замчисько під Мукачовим)
 Підгайці, м. 8, 146-149
 Підгірці, с. 10, 34, 36, 37, 39-44, 47, 49
 Підгородище, с. 15
 Підгородці, с. 69, 70
 Підгоряни, с. 129
 Підзамочок, с. 10
 Підзамче, с. 99
 Підкамінь, смт. (Бродівського р-ну), с. 10, 99, 102-104
 Підлісне, передмістя Миколаєва 62
 Під Сторожею (дільниця Львова) 13
 Підтемне, с. 9-11
 Пісочне, с. 64, 72
 Пйотркув, м. 7
 Пліснеськ 34, 36-40, 42-45
 Пліхів, частина с. Водники 19, 20
 Пнів, с. 115, 116
 Погиблиця, поле 128, 129
 Поділля 9, 123, 125, 142
 Подільська рівнина 138
 Покрівка, пагорб 127
 Покровський, став в Олеську 47
 Полісся 9
 Потутори, с. 148
 Почаїв, смт. 98-101
 Почапінці, с. 149
 Преображенський, острів 89
 Прокалиїв, сад 112
 Польща 7, 11, 23, 28, 45
 Поморяни, смт. 25, 31-34
 Попелі, с. 66, 68
 Придунайські провінції Стародавнього Риму 24
 Прикарпаття 11
 П'ятничани (біля Бібрки), с. 105, 107
 П'ятничани (біля Стрия), с. 72
- Рава-Руська, м. 55
 Радзивилів, м. 6, 86, 99
 Райгород (див.: Колиндяни)
 Раківець, р. 160
 Раковець (Городенківського р-ну), с. 10
 Рихта, с. 137, 139
 Рівненська обл. 87, 89, 93
 Рівня, с. 118
 Ріка, р. 178
 Рогізне, Рогожна (див.: Лосяч)
 Рогатин, м. 105, 109-112
 Рогатинський р-н 105
 Рогатинсько-Ходорівська рівнина 21
 Родатичі, (Городятичі) с. 158
 Рожнятів, смт. 118, 119
 Розвалів, с. 63
 Романів, с. 15
 Росільна, с. 118
 Росія 28
 Рудки, м. 75, 76
- Самбір (Погонич, Новий Самбір, Нове Місто), м. 12, 75, 78, 84
 Самсоновський, острог 98
 Сандурщина, ліс 131, 132
 Сасів (Комарів), с. 34-36
 Сасово, с. 185
 Сатанів, смт. 8, 10
 Свірж, с. 10, 22-26, 34
 Свободи, пл. (у Тернополі) 123
 Святий Станіслав (див.: Шевченкове)
 Семаньковий, ліс 128
 Семигород 14
 Сенява (див.: Соколівка)
 Середне, с. 172, 173
 Серет, р. 12, 125, 128, 140
 Сидорів, с. 10
 Синевідсько 69
 Сихів, с. (тепер новий масив Львова) 14, 15
 Сичівка, гора 96
 Скала-над-Збручем (див.: Скала-Подільська)
 Скала-Подільська (Ягельниця, Скала-над-Збручем), смт. II 132, 133
 Скелівка (Фельштин), с. 81-83
 Скомрось (див.: Буданів, Будзанів)
 Словіта, с. 29
 Смільно, с. 44
 Смотрич, р. 136
 Снятин, м. 11
 Сокаль, м. 10
 Сокальщина 11
 Соколівка (Сенява), с. 105, 106
 Соломонова гірка, ур. 121
 Солонське, с. 64
 Солотвин (Краснопіль), смт. 118
 Сольне (див.: Нагуєвичі)
 Сопільче (Топільче), ур. 123
 Соплівка, р. 71 Спас, с. 76, 78
 Станіслав, Станіславів (див.: Івано-Франківськ)
 Стара Сіль, смт. 80
 Старе місто (в Тереховлі) 126
 Старе Місто (див.: Старий Самбір)
 Старе Село, с. 10, 13, 17-22, 105
 Старий Бич, городище 66
 Старий Самбір (Старе Місто), м. 76, 78
 Стебник, м. 66
 Стоки, с. 25
 Страдче, с. 12, 60
 Стрв'яж, р. 81, 118
 Стрий, м. 9, 69-72, 118, 122
 Стрий, р. 69
 Стрийська, вул. 61
 Стрічки, с. 25 Стрільбище, с. 78
 Струсів (Підбугорищем, Підбугородичином), с. 126
 Судова Вишня (Вишня), м. 158, 159, 160, 161, 162
 Сукіль, р. 122
 Сураж (Сурож), с. 96
 Сусідовичі, с. 83, 84
 Суховоля, вул. (Трускавець) 66
 Східна Галичина 6, 21
 Східниця, смт. 68

- Твор, ур. 63
 Треханів, с. 87, 89
 Тртаків, с. 11
 Трарська, брама (в Острозі) 91
 Тржа, с. 161, 162
 Третники, с. 20
 Триво, с. 185
 Трєбовля, м. 10, 126-128
 Трєбовлянське князівство 17
 Трєбовлянський р-н 125
 Трєнавиця, с. 20
 Трєнопіль, м. 8, 31, 123, 124, 149
 Трєнопільська, дорога 29
 Трєнопільська обл. 136, 139
 Трєнопільщина 96, 98, 137
 Трєршів, с. 76
 Трєтерів (див.: Миколаїв)
 Трєса, р. 178, 180, 185
 Трєсмениця (див.: Щєкотин)
 Трєвсте (Толсте, Тлусте), смт. 141
 Трєпільче. (див.: Сопільче)
 Трєпорів, с. 50
 Трєраяна, вали 11, 136-138
 Трєрускавець 65, 66
 Трєрускавецька, вул. (Дрогобич) 65
 Трєруханів, с. 70 Тульчин, м. 6
 Трєстань (скельна фортеця) П, 12, 44, 69, 140
 Трєстановичі, с. (тепер у складі м. Борислава) 66
- Трєгорці (біля Ліска), с. 81
 Трєгорщина 171, 173
 Трєгорська брама (Дрогобич) 64
 Трєж, р. 171
 Трєжанська долина 171
 Трєжгород, м. 169, 170, 172, 188
 Трєраїна 5-7, 10-12, 19, 21, 42, 125, 157, 178, 183
 Трєрів, с. 26-28
 Трєрятичі, с. 68
 Трєрал, гори 15
 Трєрч, с. 11, 12, 67-69, 140
 Трєрть-Окопи (див.: Окопи)
- Фалиш, с. 122
 Федор, гора 146
 Фельштин (див.: Скелівка)
 Фейна, с. 59
 Фрага (див.: Ягодівка)
 Франка Івана, вул. (Трускавець) 66
- Фватів, с. 42
 Фєрєв, м. 78, 83
 Фємельницька обл. 93, 132
 Фєдорів, м. 14, 25
- Хомиківка, х. 129
 Хотин, м. 10, 136, 137
 Хренів, с. 50
 Хрестовоздвиженський, острів 89
 Хромогорб, с. 70
 Хуст, м. 178, 179, 180, 181, 182
- Циганська (Циганка), р. 138
 Цюхів, гірський хребет 66
 Чаплі, с. 84
 Червоне (Ляцьке), с. 29
 Червоногород 10
 Черемошня, с. 44
 Черепин (Черепів), с. 20, 21
 Черепів (див.: Черепин)
 Чернеча гора 98, 176
 Чернігівщина 9
 Чернівці, м. 11, 14
 Черче, с. 105, 108
 Чехи, с. 45
 Чечва, р. 119
 Чинадієво, с. 173, 174, 175
 Чорна Вежа, гора 69
 Чорна Гора 182
 Чорний ділок (див.: Красний)
 Чортівська Дебра, ур. 126
 Чортків, м. 129, 131
- Шевченкове (Святий Станіслав), с. 108, 113
 Шегиня, с. 165, 166
 Шкільна, вул. (в Бродах) 85
 Шоломия, с. 15, 19
 Штенацінка, гора 112
 Шумське, смт. 96
 Шумський р-н 96
- Щєкотин (городище) 12, 56
- Юрїївська, поляна 112
- Яблінка, р. 80
 Яблунівка (Язловець), с. 142, 143
 Яворів, м. 10, 31
 Ягельниця (див.: Скала-Подільська)
 Ягільниця, с. 141
 Ягодівка (Фрага), с. 105
 Японець (див.: Яблунівка)
 Ямельниця, с. 70
 Янів (біля Львова, див.: Івано-Франкове)
 Янів (біля Терєбовлі, див.: Долина)
 Ясениця Сільна, с. 68
 Ясенів, с. 44, 45, 85
 Ясенівці, с. 30
 Ясна гора, 121

З М І С Т

Замки і фортеці Західної України	5
Золота підкова	13
Короткий опис інших маршрутів:	
По Жовківщині.....	51
До наскельної фортеці Тустань	61
Місцями князя Льва Даниловича	73
Шляхами Волині	85
До скиту Манявського.....	105
По Західному Поділлю.....	123
Дорогою до Перемишля	151
Оборонні споруди Закарпаття.....	169
Короткий список рекомендованої літератури.....	189
Іменний покажчик	192
Географічний покажчик	195

**ВИДАВНИЦТВО
„ЦЕНТР ЄВРОПИ”**